КЪЫРЫМТАТАР ХАЛКЪ АГЪЫЗ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫ

ХРЕСТОМАТИЯ

КЪЫРЫМТАТАР ХАЛКЪ АГЪЫЗ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫ

ХРЕСТОМАТИЯ

Тертип эткен БЕКИРОВ ДЖАФЕР

Экинджи, ишленильген нешир

Къырымдевокъувпеднешир
2008

ББК 82я7
Къ97

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Китап Къырым Мухтар Джумхуриети миллетлернинъ мунасебетлери ве сюргюнликке огърагъан гражданлар ишлери боюнджа джумхуриет комитетининъ малиевий ярдымы эсасында нешир этильди

Джыйынтыкъ Къырым тасиль ве илим назирлигининъ 2007 сенеси неширге тевсие эткен планы боюнджа басылды

Къ97 **Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъы. Хрестоматия** / *Тертип эткен Бекиров Дж. — 2-нджи, ишленильген нешир.* — Симферополь: КъДжИ «Къырымдевокъувпеднешир» нешрияты», 2008. — 264 с. — Къырымтатар тилинде.
ISBN 978-966-354-217-1 **ББК 82я7**

Къ97 **Кримськотатарська усна народна творчість. Хрестоматія** / *Укладач Бекіров Дж. — 2-е видання, виправлене.* — Сімферополь: КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав», 2008. — 264 с. — Кримськотатарською мовою.
ISBN 978-966-354-217-1 **ББК 82я7**

ISBN 5-645-00722-0
ISBN 978-966-354-217-1

© Бекіров Дж., укладач, 1991
© Бекіров Дж., укладач, 2008, зі змінами
© Видавництво «Ўкитувчи», 1991
© КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав», 2008

ТЕРТИП ЭТИДЖИДЕН

Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ хрестоматиясы къырымтатар тили ве эдебияты болюгининъ студентлери ичюн къулланма оларакъ тевсие этиле. Хрестоматияда фольклорнынъ жанрлары боюнджа амелий мешгъулиетлер ичюн эсерлер бериле. Эсерлер белли бир тертип эсасында къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъы программасы муджиби такъдим олуна. Эсерлерни сечювде, оларнынъ гъаевийлигине ве бедийлигине буюк эмиет берильди.

Хрестоматия къырымтатар дестанларынен башлана. Китапта биринджи оларакъ «Эдиге» дестаны бериле. Бу дестан чокъ вакъытлар дерслик ве хрестоматияларгъа кирсетильмеди, такъдим олунгъан такъдирде биле алынып ташлана эди. Албу исе, «Эдиге»нинъ къырымтатар варианты халкъ масалыны анъдыра ве онынъ баш къараманы адалет, догърулыкъ ичюн курешкен къарамандыр. Дестаннынъ бу хрестоматиягъа кирсетильген варианты, дженктен эвель «Эдебият ве культура» журналында басылгъан эди.

«Чорабатыр», «Таирнен Зоре» масалджы Бекмамбет Къулмамбеттен, «Къопланды батыр» дестаны – Къызыл Перекоп районы, Байкъазакъ коюнде яшагъан Алим Селимша къарттан, «Къозукъурпеч» дестаны Симферополь районы, Байкъыят коюнде яшагъан чобан Якъуб Арсландан язылып алынгъандыр. Бу эсерлернинъ эписи намлы фольклоршынас Керим Джаманакълы тарафындан «Масаллар» китабында дердж этильген эди. «Кёр огълу» дестаны исе, «Эдебият ве культура» журналында басылгъан нусхасыдыр. Бу дестанны неширге белли шаир Осман Амит азырлагъан эди.

Хрестоматиягъа кирсетильген дигер жанрлар боюнджа берильген эсерлер, Къырымда дженктен эвель нешир этильген чешит джыйынтыкълардан алынды. Бундан да гъайры, Ташкентте нешир этильген «Манелер ве чынълар», «Къайда бирлик анда тирилик», «Ахмет ахай» киби бир сыра джыйынтыкълардан, «Ленин байрагъы» газетасы ве «Йылдыз» журналында басылгъан материаллардан файдаланылды.

ДЕСТАНЛАР

Эдиге

Эй...й... Азавда олгъан алтмыш хан. Джайыкъта олгъан етмиш, Къыргъызда олгъан къыркъ хан. Оларнынъ алайы, бир ерге топланып кенъеш этип, эписине ортаджа кельген бир ерге, Шекерли голь[1] япътырмагъа къарар берелер. Эм ортаджа кельген бир ерге, бу Шекерли гольни яптыралар. Йыл келе. Йыл кельгенде, алай ханлар шу гольге топланып, къуш авлайлар. Токътамыш ханнынъ къушу, къушларнынъ падишасы экен. Онынъ къушу, башкъаларынынъ къушлары киби къуш тутмагъа бармай экен.

О ханларнынъ арасында, Темир хан деген, бир хан бар экен. Темир хан, Такътамыш ханнынъ къушуна къызыл:

— Бизим арамызда ондай эткен къуш, кимседе ёкъ, шу къушнынъ бир йымыртасыны алсам, насыл олур экен, — деп тюшюне.

Ханлар ерли-ерине къайталар. Темир де ерине къайткъан сонъ, Токътамыш хангъа эльчи джиберип:

— Шу къушнынъ бир йымыртасыны манъа сатса, не истесе, оны берир эдим, — дей.

Токътамыш хан:

[1] Шекерли гольге топлангъан къушларны, ханларнынъ къушлары тутып, озь саиплерине кетире экенлер.

— Мен йымырта сатмагъа къырджыманджы дегилим, — деп эльчини къайтара. Токътамыш ханнынъ къушларыны бакъа тургъан Къуртлукъая бей:

— Шу Токътамышкъа береджек парасыны манъа берсе, мен онъа, шу къушнынъ бир йымыртасыны берир эдим, — деп джибере.

Темир:

— Токътамышкъа береджегим къадар беш берирмен, илле манъа шу къушнынъ бир йымыртасыны берсин, — дей. Къуртлукъая бей шу къушнынъ бир йымыртасыны Темир ханъа гизлиден-гизли берип джибере.

Бу къуш йылда эки йымырта къозлай экен. Къуш йымырталарыны аладжакъ вакъытта, шу ханлыкъта не къадар халкъ олса да, алайын топлап, пельванлар курештиртип, торгъай тобугъындан, бакъа кишенлигинден аш берип, ашап-ичип, ачтан къырылып, шай этип йымырталарны алыр экенлер. Къуш сельби терекдай бир терекнинъ тёпесине юва япып, онда къозлай экен. Къуртлукъая бей узун аркъандан мердивен ясап, кене де терекнинъ тёпесине чыкъып:

— Хан эфенди, къуш къартаядыр да, эр йыл эки йымырта къозлай тургъан эди, бу йыл бир йымырта къозлагъан, — дей.

Хан эфенди:

— Олуджыдыр, огълум, — дей. Топлангъан халкълар дагъылып кетелер.

Кель-келелим йыл келе, йыл кельген сонъ, бир даа къуш авламагъа баралар. Къушларнынъ падишасы олгъан Токътамыш ханнынъ къушу, ойнамагъа башлай. Лякин, бу сефер Темир ханнынъ къушу Токътамыш ханнынъ къушундан эвель къуш тутмагъа бара.

— Бу къушны къайдан алдынъ? — дей. Темир:

— Озь къушумнынъ баласы, — дей. Токътамыш:

— Бу йыл меним бир йымыртам гъайып олды, сен онъа бир ярамазлыкъ яптынъ, гъалиба, — дей.

Ерине къайтып келе. Эр бир ханнынъ бир дане гъайып билиджи —эльчиси ола экен. Билиджиден сорайлар. Билиджи:

— Къуртлукъая бейден башкъа ким этеджек оны, — дей. Хан:

— Къуртлукъая бейге недайын джеза берейим? — дей. Билиджи:

— Сенинъ мууринъ басылгъан ерде, онынъ Къуртлукъая бей ады окъулмасын, Къара дагъгъа алып кетип ташларсынъ, о анда не ишлеп кечинсе, кечинсин, — дей.

Токътамыш, Къуртлукъаяны Къара дагъгъа къува. Къуртлукъая анда чалы-чырпыдан эв ясай ве къуш авлап кечине. Куньлернинъ биринде о авдан кельгенде, эви сипирильген, ашы пишкен ве эвнинъ

ичинде бир къыз отура, амма бу къыз ай десенъ авызы, кунь десенъ козю, къаранлыкъ ерге чыракъ оладжакъ, дюльберликте — догъгъан айнынъ он дёрти. Бир пускюргенде мелевше япрагъы киби майышша экен.

Къуртлукъая онъа:

— Сен меним олурсынъ, — дей.

Къыз:

— Яхшы, олурым, — дей. Къуртлукъая:

— Токътамыш ханнынъ муури басылгъан ерде, меним Къуртлукъая бей адым окъулмайджакътыр. Озюмиз мында бир никя этейик, — дей.

Къыз:

— Санъа учь шартнен барарым. Бурнума бакъмазсынъ, къолтугъыма бакъмазсынъ, аякъларыма бакъмазсынъ. Сен кельгенде, мен эр вакъыт эвде тапылырым, сен къакъырып, тюкюрип келирсинъ. Бизим никямыз шу учь шарт олсун, — дей.

Шунен, никя этип яшайлар. Шимди куньлерининъ биринде Къуртлукъая:

— Бу ернинъ ашы битти, манъа ёлгъа аш пишир, мен ёлгъа кетеджекмен, — дей.

Кете, къайтып келе. Апайынынъ бурунына къарай — кенсиреги ёкъ, аягъына къарай — тобугъы ёкъ, къолтугъына къарай — опькеси ёкъ. Бундан сонъ апайы Къуртлукъаягъа:

— Э...э... энди шартымыз бозулды, алты айлыкъ балам бар, оны ёл янында тапсам, ёлгъа атарым, сув янында тапсам, сувгъа атарым, — деп ёкъ олып кете. Къуртлукъая бей онда олип къала.

Бир Эсевай деген къарт бар экен. Бу къарт эчки къарай тургъан экен. Куньлерден бир кунь бу къартнынъ эчкиси савула. Бир кунь апайы онъа:

— Сен къартлыгъынъда алджая башладынъ гъалиба, чёльде балларынънен эчки савып башладынъ, — дей.

Къарт:

— Ёкъ, этмеймен, — десе де, олмай.

Къарт:

— Энди анъылмасам олмаз, — дей.

Анъыла башлай. Бир кунь эндектен бир бала сеси чыкъа, сары эчки барып шу баланы эмизе. Эсевай къарт баланы алып эвине келе де:

— Къары, къары, мен хырсызны туттым, хырсыз мынавы бала экен, — дей. Оларнынъ озьлеринде де, сют эмген бала бар экен. Олар бу эки баланы да бирликте бакъа ве эндектен тапылгъаны ичюн, баланынъ адыны Эдиге къоялар.

Падишанынъ манеджилеринден[1] 40-джысы, 41-джиси хангъа табирлей:

— Шу айнынъ ичинде бир Эдиге адлы бала догъгъан, сенинъ башынъа шу етеджектир, — дей.

Хан:

— О меним башыма еткенджек, мен онынъ башына етерим. Шу айда догъгъан балаларны кою-коюнен якъынъыз, — дей.

Якъа-якъа кетелер. Эдиге яшагъан койге де келелер. Койде атеш якъалар, фелян-огълу фелян, тюген-оглу тюген, — деп эр кеснинъ баласыны атешке аталар. Эдигенинъ ады олар арасында ёкъ экен. О къала.

Шимди бу бала баягъы осип буюген сонъ, балаларнен ашыкъ ойнап джуре, балалар онынъ ашыгъыны юта, о исе балардан тутып кери ола. Бир киши тура да:

— Бала, сенинъ пельванлыгъынъ олса балаларгъа олмасын, бабанънынъ сучыны алмагъа биль, — дей.

Эдиге:

— Бабамнынъ не сучу бар? — дей.

— Къуртлукъая бей—бабанъ Къара дагъда къуртлап-битлеп къалды, — дей.

Анасы Эдигеге талкъан къавурып, алтын къашыкънен бере.

Эдиге ашамай, кумюш къашыкънен бере, алмай, къолунен бере, къолунен берген вакъытта къапкъач этип, онынъ къолуны тута да:

— Меним бабам ким? Анам ким? — дей.

— Бильмейим, — дей.

— Ёкъ, догърусыны айтаджакъсынъ, — дей.

— Айса, сени ерден тапкъан эдик, — дей.

Эдиге:

— Айса, савлукънен къалынъыз, мен кетем энди, — дей.

Анасы:

— Кетеджек олсанъ, балам, бойле кетме! Санъа ат берейик, къылыч, къама такъайыкъ, шайтип кет, — дей.

Эдиге:

— Ёкъ, керекмей, эгер йигит олсам, оны озюм тапар, йигит олмасам, сизнинъ бергенинъизни де джоярман. Савлукънен къалынъыз, — дей де, анасы ве бабасынен савлукълашып шу ерден чыкъып кете. Ёлда кетип бараяткъанда, артындан дёрт атлы етип:

— Селям алейкум, балам, огъурлар олсун, — дейлер. Эдиге:

— Алла разы олсун, сизге де огъурлар олсун, — дей.

Бираз ер кеткен сонъ, акъайларнынъ бириси:

---

[1] манеджи — тюш табирлеген адам

— Эй, акъайлар, артымыздан копек еткен эди, амма инсан еткен ёкъ эди, бираз чаптырынъыз да, о бала аргта къалсын, — дей.

Булар атларыны чаптыралар, лякин олар баргъан ерге Эдиге де бара. Шимди бу дёрт киши атларны сен къара-мен къара, деп бир-бирлеринен сытавлашалар.

Эдиге:

— Эй, акъайлар, къартнынъ яшы олгъанджек, къошнынъ копеги ол, дегенлер. Ичинъизде менден яшы ёкъ, шу атларны мен къарайым, — дей.

Олар да:

— Къара, — дейлер.

Эдиге атларны отлатмагъа алып кете. О куннинъ укюминде онъгъангъа яры гедже де нурджава экен. Бунъа нурджава. Бир къудретли боран пейда ола. Бала джигени, къылычынен аркъадашларына келе:

— Эй, аркъадашлар, бильген дува-сененъизни этинъиз. Яры гедже ден танъ аткъандже, дёрт атымыз бешев олды, — дей.

Олар да:

— Бешинджиси сенинъкидир, — дейлер.

Саба тура кетелер. Бу аркъадашларынынъ артындан кете. Еди башлы, бир къуйрукълы йыланга расткеле.

— Акъайлар, йылан душмандыр, келинъиз ольдюрейик, — дей.

Ольдюреджек олалар, йыланнынъ еди башы ювагъа сыгъмай, едиси еди якъкъа даркъай, олар йыланны ольдюрелер. Ондан да бир дагъгъа кетип бараяткъанда, еди къуйрукълы, бир башлы бир йылан даа расткеле. Бала:

— Йылан душмандыр, келинъиз ольдюрейик — дей. Ольдюреджек олалар, бир башынынъ артындан еди къуйругъы да къобагъа кирип кете, ольдюрип оламайлар. Эдиге:

— Акъайлар, бундан бир ибрет алдынъызмы? — дей.

— Ёкъ, — дейлер.

— Ана йыланнынъ еди башы, бир къуйругъы бар эди, оны ольдюрдик, мына бирисининъ бир башы, еди къуйругъы бар эди, эписи онынъ артындан кеттилер, ольдюрип оламадыкъ, — дей.

Бу ерде атлылар:

— Арамызда яшымыз да сенсинъ, башымыз да сен ол, — дейлер.

О баш ола.

Токътамыш ханнынъ одасына барып тюшелер. Эдиге баш олып, ханъа теменна эте. Хан:

— Ичинъизде балабанынъыз ёкъмы? — деп сорай.

— Бардыр, хан эфенди, — дейлер.

Эдиге ёлдашларына:

— Бар, ханнынъ борасыны ал да келинъиз, — дей. Шу арада кетирип пенджере огюне токъталалар.

Хан:

— Бу не? — дей.

Эдиге:

— Балабанымыз будыр, хан эфенди, — дей.

Хан:

— Сакъаллынъыз, дейим, — дей.

Эдиге:

— Сакъаллымыз да бардыр, — дей.

Ёлдашларына:

— Бар, ханнынъ эчкисини ал да келинъиз, — дей. Алып келелер ве ханнынъ эвине джиберелер.

Хан:

— Бу да не? — дей.

Эдиге:

— Сакъаллымыз будыр, хан эфенди, — дей.

Хан:

— Сёз анъларынъыз бармы дейим? — дей.

— Сёз анъларымыз да меним, — дей.

Хан:

— Не ишлеп кельдинъиз? — дей.

Эдиге:

— Хан къапысына отьмек ашамагъа кельдик, — дей.

Хан Эдигени янына хызметчи къалдыра. Анавы аркъадашларына да башкъа бирер иш бере.

Ана бундан да, бир къач йыл кечкен сонъ, яш чагъына келер. Бир кунь ханнен ёлгъа чыкъалар. Денъизнинъ ичинден бир метий келе. Эдиге:

— Хан эфенди, шу метийнинъ ичинде мал олса, менимки, — дей.

Хан:

— Джан олса, менимки, — дей.

Метий ялыгъа чыкъа, ачып бакъсалар — ичинде бир къыз бар, амма догъгъан айнынъ он дёрти, ай десенъ авызы, кунь десенъ козю, къарангъы ерге чыракъ оладжакъ, догъгъан айнынъ он дёртине бенъзей. Бир пускюргенде мелевше япрагъыдай майыша.

Хан эфенди къызны корьгенинен:

— Джан олса менимки деген эдим, къавиль меним, — дей.

Эдиге:

— Къавиль сенинкидир. Лякин, бу сыфаттаки къыскъаякълыны метийге салып джибермезлер, бунынъ бир себеби, яхуд да бир эксиклиги бардыр, — дей.

Хан:

— Бу Эдиге, бала экенде дегиль де, йигит чагъына кельген сонъ чыкъты, — дей.

Оны Эдигеге ляйыкъ корелер ве онъа берелер. Бир йыл дегенде бир бала догъа, осе, буюй. Эдигенинъ хызмети, ханъа «Саба хайыр», «Акъшам хайыр» айтмакъ экен. Ханнынъ апакъайы оларны денъей. Эдиге къапыдан кирген вакъытта, хан отургъан еринден котериле экен.

Ханнынъ апакъайы бир кунь:

— О къадар пашалар, байлар келе, сен еринъден котерильмейсинъ, амма бу киргенде котерилесинъ, — дей.

Хан:

Котерильмеймен, — деп къараса да, апакъайы:

— Котерилесинъ, — дей.

Сонъ ханнынъ апакъайы:

— Оны бильмек ичюн сени миндерге тикейик, эгер миндер котерильсе, котериледирсинъ, — дей.

Оны миндерге тикелер. Эдиге киргенде хан котериле, эм миндерни де котерсе. Эдиге ханъа саба хайыр айта ве айланып чыкъаджакъта хан:

— Токъта! — дей. Эдиге:

— Лепи султаным, буюрынъыз, — дей. Хан:

— Эдиге, бир бардакъ къатыкъ алып кель, къаймагъы устюнде олсун, — дей. Эдиге алып келе. Хан къатыкъ устюндеки къаймакъны авучлап озю къапа, сонъ Эдигеге:

— Буюрынъыз, — дей.

Эдиге ханджерини чыкъарып къатыкъны тогъуй да, котерип иче, чыкъа джурс бере. Ханнынъ къарысы:

— Сен не эттинъ, о не этти? — дей.

Хан:

— Мен не вакъытта олса, сенинъ башынъны бурып алырым дедим, — дей.

Анайы:

— О не этти? — дей.

Хан:

— Онынъ неден хабери бар? — дей.

Апакъайы:

— Я ханджерини чыкъарып къарыштыргъаны не? О не вакъыт да олса, сенинъ къанынъны ичерим дегенидир. Сен кучюнъ барда, эсинъни башынъа джый да, онынъ ким экенини биль! — дей.

Токътамыш хан Джанбайына айта:

— Шу йигитнинъ батырлыгъыны биль, шу йигит манъа душманлыкъ этеджекми? — дей.

Джанбай:

— Ёкъ, мен билямам, — дей.

Хан:

— Сен озюнъ билип оламасанъ, биледжек кишини бильсенъ, манъа айт, — дей.

О заман Джанбай айта;

— Ханларнынъ билиджилерини топлап, сорайыкъ, — дей.

Токътамыш, ханлыкъта не къадар билиджи бар, оларнынъ алайыны топлай, лякин билиджилер де буны билип оламайлар. Бир Кемалнынъ огълу Кельджанбай бар экен, о:

— Эдиге, къал мында сен, мен сенинъ Эдиге олгъанынъны, сенинъ бабанъны, дедегъни билемен. Меним, яшларны бир ёлгъа салгъан адетим бардыр. Сени де бир ёлгъа саладжакъман, къачкъандайын олсанъ, анавы отуз агълынынъ алайы сени къуваджакълар. Мен оларнынъ минер ян зунгилерини кесип, тасманен илиштирип салдым, миндим дегенде, алайынынъ сырты устюне йыкъылгъаныны бир сейир эт, сенинъ ким олгъанынъны булар бильмезлер. Мына кельген билиджилерден де бильген сойлары айтмагъа къоркъарлар. Лякин 390 яшына кельген бир софраджорав бардыр, о кельсе, сенинъ Эдиге экенинъни султангъа айтыр. Бильген сонъ «озь къолунънен бал ич» деп, санъа зеэр берирлер. Ичтинъ олерсинъ. Сен шу балны алаяткъанда, мен «бурнунъ янаятыр» дермен, сен балны ханнынъ башына ур да чыкъ. Мен къудрет бердини къапыгъа янаштырып саларым, минер къачар кетерсинъ. Меним де достлыгъым шудыр, менден шундан гъайры достлыкъ истеме, — дей.

Анда джыйылгъан билиджилер софраджоравны косьтерелер.

Озю сув боюнда 390 яшагъан.
Тамырлары шувшагъан.
Сакътияннен чаттыргъан,
Азувлары бошагъан,
Чий илекнен сыкътыргъан.

Бизде буюк софраджорав бардыр, — деп софраджоравны косьтерелер. О заман хан Джанбайгъа:

Сен меним Джанбайымсынъ,
Конеген ернинъ атысынъ.
Эр биенинъ сютюсинъ,
Кунешимнинъ саибисинъ,
Сен кетерсинъ Джанбай, — дей.
Джанбай белин тартып бувды, — дей,
Атына Джанбай минди, — дей.
Джеле джорта кетти, — дей,
Онъа барып етти, — дей,
Хан хаберин айтты, — дей.

Лякин софраджорав кельмей:

Учь юз докъсан яшадым,
Аткъа минер алым ёкъ,
Арабагъа минер амалым ёкъ, — дей.

Сонъ эки девенинъ устюне зембиль салып джиберелер, кене де кельмей. Докъуз торы ат ектирип бир араба джиберелер, кене кельмей, «къартлыгъым бар», дей.

О вакъытта арабаджы дей:

Докъуз торы ат ектирдим,
Араба екип кетирдим.
Тенинъе салкъын олсун, — деп.
Аллы гуллер джайдырдым.
Озюнъе йымшакъ олсун, — деп,
Ал чухалар тёшеттим.
Энди учь олды, кучь олур,
Эгер энди кельмесенъ,
Ханнынъ хатри къалыр, — дей.
Бу сёзлерни эшиткен сонъ,
Джоравджы зорнен турды, — дей.
Арабаджы арабасыны екти, — дей,
Устюне тазе гуллер тёкти, — дей.
Алты киши котерип джоравны,
Арабагъа салды, — дей,
Алты сувнынъ боюндан,
Он гедже джурип етти, — дей.
Джорав хангъа кельген сонъ,
Токътамыш алдына чыкъты, — дей.
Къолтугъына кирди, — дей.
Ишке баштан ёл берди.
Керегини мал берди,

Онъ аягъындан бал берди,
Сол аягъындан бал берди,
Джоравджы оны алды, — дей.
Бал аякъны ичти, — дей.
Бал юрекке тюшти, — дей.
Чалгъызъыз «борлу» деди, — дей,
Токътамыш хан айтты, — дей,
Толгъын ол батыр ким,
Джоравджы манъа айтчы, — дей,
Джорав хангъа айтты, — дей.
Беш юз яшагъан хан корьдим,
Беш юз къазан аш корьдим,
Алымы сенден аз эди,
Берими сенден коп эди,
Оны корьген къартынъман,
Сыйласанъ сенинъ мыртынъман,
Эгер мени сайласанъ,
Бир оледжек къартынъман
Бундай эткен хан эвинде,
Батырларынъны сынап,
Душманынъны айтырман.

Хан айтты, — дей, — сен айтчы,
Балабан меджлис этейим.
— Дёртханели оджакъ къаздыр,
Сексен секиз огюз сойдыр
Бинъ бир къандиль якъ, ханым,
Бинъни бинъге къат, ханым,
Бинъ бир чатыр сал, ханым,
Алтындан аякъ кетир, ханым,
Алтындан скемле кетир,
Андан сонъ санъа толгъайым[1], — дей

Токътамышнен къарт софраджорав отуралар.
Сонъ къарт айта:
— Учь батыр кельсин, — дей.
Учь батыргъа хабер берелер. Учь батыр келе:

Аякънен къарт бал берди,
Учь батыргъа айтты, — дей,
— Къайсынъыз батыр оласынъыз,

[1] толгъайым — йырлайым

Балны о ичсин, — деди, — дей,
О заман кучюк батыр ичти, — дей.
Джорав онъа айтты, — дей:
— Аферин, батыр экенсинъ,
Хангъа батырлыкъ этсенъ, насыл этерсинъ?
О заман йигит айтты, — дей:
— Къале бузарман, хазине кетирермен.
— Хангъа эгер душманлыкъ этселер,
Насыл этерсинъ?
— Авланып аткъа минермен,
Кевдесин эки болермен,
Болюнген къойдай этермен,
Боркътай кийип кетермен
Дегенимни этермен.
Эгер деъеним этмесем
Атамнынъ арам огълу олурман,
— Къайтынъыз энди, — деди джорав
Учь йигитке,
Аргъы огъул да, берги огъул
Батыр экен кучюк огъул.
Къоллары узун корюне,
Мергин экен кучюк огъул.
Эрини[1] уфакъ корюне,
Сёзге чебер кучюк огъул,
Пармагъы джездай майышкъан,
Чебер экен кучюк огъул,
Сачы айдай балкъыдай,
Асыл экен кучюк огъул.
Бети нурдай токюльген,
Тёре олур бу огълу.
Энсиз къозу, сансыз къой,
Коп-коп аскер тойсын деп,
Сойып кеткен кучюк огъул,
Айланмагъа коп юрткъа,
Бельги тигер кучюк огъул,
Аргъыда куннюнъ сонъунда,
Тёре олур кучюк огъул.
Энди мен киши танымам,
Эгер киши танысам,
Бу Къуртлукъая бейнинъ огълу,
Эдигедир, бу кучюк огъул.

[1] эрини — дудагъы

Къарт, Къуртлукъая бейнинъ огълу, Эдиге экенини къарарлаштырды ве ханга айтты:

— Пек чокъ акъча берсенъ, — дей,
Мен оны зеэр берип ольдюрирмен, — дей.
Хан огъа джевап айтты, — дей.
— Он бинъ кумюш берермен,
Сен оны барып ольдюр, — дей.

Къарт:

— Эдигени чагъыр, — дей.
Ханнынъ батыры сенсинъ, — дей.
Хан озю санъа бал бере,
Ич, сен, ханнынъ балын, — дей.
Бал деп, джорав зеэр берди,
Джанбай бойнуна сокъты, — дей.
Эдигенинъ къолундаки балы тёкюльди.
«Ана бурнунъ къанады» — дей,
Къачып чыкъты Эдиге,
Джанбай айтты Эдигеге:
Атынъ минип къач, — деди.
Эдиге къачып кетти, — дей.
Джанбайгъа хан айтты, — дей;
— Меним душманым Джанбай,
Согъып[1] къачырдынъ уюмден[2].
Джанбай джеван айтты, — дей:
— Душманынъ экенинъ бильмедим.
— Айса Джанбай къайтар, — дей.
Эгер Джанбай къайтарсанъ
Санъа къызымны берермен.
Джанбай артындан кетти, — дей.
Етти Джанбай айтты, — дей:
— Къайтсана, Эдиге, къайтсана,
Къайтып ханга опькели
Сёзлеринъни айтсана.
Аягъы терек, боюны эрек,
Ат берермен, минсене, — дей.
Этегинден енъи узун,
Тон берермен, кийсене, — дей.
Алтын аякънен бал берермен, — дей.
Оны да, алып ичсене.
Отуз эки хан эди,

[1] согъып — урып
[2] уюмден — эвимден

Эдильнен джайыкъта.
Токътамыш хандай ёкъ эди,
Зевкъны анда сюрсене.

Эдиге:

— Къайтмам да, Джанбай, къайтмам да,
Къайтып онъа опькели сёзлеримни айтмам да,
Аягъы терек, боюны эрек,
Ат берсе де минмем де,
Авым къутсыз олгъан сонъ,
Этегинден енъи узун
Тон берсе де киймем де,
Джелькеме тогъайлы муюз битКенджек.
Алтын аякънен
Бал берсе де ичмем де,
Эрним джелькe олгъанджек.
Босагъасы алтын олса да,
Эгилип корюш этмем де,
Къайт энди Джанбай, къайт энди,
Хангъа опьке сёзинъ айт энди:
Кемалнынъ огълу Кельджанбай,
Ат джелькели «ит Джанбай»,
Пара бергеннинъ огълусынъ
Мал бергеннинъ къулусынъ,
Тартып тилинъ кесермен,
Танълайынъа тель къыздырып басарман.
Къанынъны ятып ичермен,
Мен бу кетишнен кетермен,
Шах Темир хангъа етермен,
Шах Темир хан манъа къол берсе,
Алла манъа ёл берсе,
Мен Токътамыш ханны да,
Аягъыма масхара этермен.
Оны айтып кетти, — дей.

Шимди Джанбай да:

— Ханнынъ да изи къара олсун, Эдигенинъ де, Джанбай адым турар экеч, бир тилим отьмек къайда барсам, тапарман, — дей де, башкъа ханлыкъкъа кете.

Эдиге кетип бараяткъанда, бир кишиге расткеле. Бу кишиден:

— Насыл ханлыкътансынъ, — деп сорай.

— Темир ханнынъ халкъынданым.

— Темир хандан не хаберинъ бар?

— Темир ханнынъ алы мушкюль. Бир къабардин онынъ къызыны алып къачты.

— Онъа къаршы аскер чыкътымы?

— Онъа аскер хайыр этмей.

Онынъ аркъасында йылан къуббеси бар, онъа къылыч отьмей.

— Къылыч отьмесе де, меним къылычым отер, оны мен абрарым, — дей.

Эдиге шу ерден кете, бир ерде аскер корюне, чёп-чёлен сайыла, аскер сайылмай. Эдиге «олса-олса бу Къабардин аскеридир», деп тюшюне. Ана шимди аскерге бара. Къабардин агъагъа ермагъан[1] джибере.

Къабардин:

— Бу кимнинъ мерафети?

— Къырымдан бир йигит кельди, онынъ мерафети, — дейлер.

Къыркъ къазанны къыркъ киши котерип аса тургъан экенлер, Эдиге бир озю котерип аса. Ашчы олсун, о, дейлер. О ашчы олып джуре. Эр вакъыт сувнынъ къатында токътай экенлер. Бу сувны бир саатлик ер кечип токътай, сонъ, аскерлер сёгюнип башлайлар:

— Атны мында отлатаджакъсынъ, сувны къайда ичеджексинъ, — дейлер.

Къабардин халкълары шикяет этелер:

— Ничюн сувгъа якъын токътатмадынъ? — дейлер.

Эдиге:

— Сув олгъан ерде, от олмай аякълы айванлар ола, алып кетер суварырсынъыз, — дей.

Къабардин:

— Аферин, Эдиге — дей.

Сонъ Къабардин юкъламагъа ята. Онынъ башы арабанынъ тёрюнде, аякълары алтмыш чифт огюзнинъ мойсаларындан кечип чыкъа. Аскерлер да алай атларны сувармагъа кетелер. Къабардиннинъ янында ялынъыз Эдигенен къыз экиси къалалар:

Къыз:

— Аман Эдиге акъай, мени къуртараджакъсынъ мындан.

— Меним Эдиге олгъанымны къайдан билесинъ, — деп сорай Эдиге.

Къыз:

— Мен бабамдан сорагъан эдим, «бахтынъа Эдиге расткельсе, сени о къуртарыр», деген эди. Мен Эдигени къайдан билерим дегенде, «Эдиге багъдаш къуруныш отурыр, отургъанда астына илле бир шей салыр», деген эди. Мен сенинъ кийизинъни хырсызладым, эр шейинъни

---

[1] ермагъан — бахшыш

хырсызладым, сен астынъа ич олмаса джуген салып отурасынъ, сен Эдигесинъ, — дей.

— Айса, кель къуртарайым, — дей. Тыпышлыгъы бармы шу явурнынъ? — дей.

Къыз:

— Къолтугъынынъ астында, — дей.

Сонъ Эдиге окъны алып тарта, Къабардишнинъ опкеси, багъыры кокке ойнай, шу ерде джан аляметинен Эдигенинъ атынынъ къуйругъындан тута, атнынъ арт аякълары тизине къадар ерге кирсе. Эдиге абдырай.

Къыз:

— Къолунъдаки къылыч анагъынынъ къалагъы дегиль де, чал атнынъ къуйругъын, — дей.

Эдиге ойле япа, къуртулалар, ордуны айдатып Темир ханъа баралар. Темир хан онъа къызыны береджек ола. Эдиге:

— Мен оны къардашым этгим, алмам, — дей. Темир:

— Айса тиле тилегинъни, — дей.

— Мен тилегимни тилесем, эр бир айвандан юзер дане берерсинъ. Атнынъ тюсю не дай олса, аскер тюсю де ондай оладжакъ, — дей.

Темир разы ола.

Эдиге шу аскерлерни алып, Токътамыш ханъа келе. Онынъ кою алдында балабан оба бар экен, шу обаны сабадан акъшамаджек чал атлы аскер айлана.

Къачып кеткен Кемалнынъ огълу Кельджанбай, ханъа етишкен.

— Эдиге чокътан чокъ аскер алып келе япыр, сени ольдюреджек, — дей. Бундан къачкъан къуртулыр, — дей. Токътамыш хан къачып кете. Джанбай атка мине де, Эдигенинъ огълу Нурадин, бабасыны къаршылап чыкъа. О шимди оськен йигит олгъан.

Токътамыш ханнынъ Ханикей адлы къызыны тутып, Нурадинге берелер. Нурадин бабасына: — Энди сен къартайдынъ, Токътамышнынъ артындан мен къувайым, — дей. Токътамыш ханнынъ артындан къувып кете. Нурадин бир голь янындан кетеяткъанда, Токътамыш ханнынъ башы устюнде къыргъый къушлар бакъырша, о вакъытта Токътамыш хан дей:

— Я агъызынъ ачма къыргъый къуш,
Голь исеси мен эдим,
Сени гольден айыргъан,
Мени коптен айыргъан,
Эдигедир, Эдиге, — дей.

Эдиге ернинъ улы эди,
Эр тангъырнынъ къулу эди,
Анасы джыннынъ къызы эди,
Атасы шейих улы эди,
Эдигенинъ улы Нурадин
Бермесин алла мурадынъ.

Нурадин токътай бакъа, Токътамышнынъ къамышлыкъкъа кирген ызы бар, чыкъкъан ызы ёкъ, шаша, ель эсе, къамышлар шувулдай, сызгъыршалар. Токътамышнынъ сеси келе.

Нурадин:

— Ах, бу ерде экен, — деп къыдырып кете, тапа да онынъ башыны къакъып ала, ерине хабер эте. Ерине хабер эткен сонъ, бир хашлыкъта не къадар халкъ бар, алайыны башына топлай, бав бастырып, бал ичирип отуралар.

Кемалнынъ огълу Кельджанбай, сарайгъа келе, ичериге кирe ве Ханикейнен Джаникейге:

— Сизнинъ байрамынгъыз бармы, не тедарик къураятырсынгъыз? — дей.

Олар:

— Нурадин келеятыр, коресинъ, — дейлер. Джанбай:

— Асыл, къыскъааякълынынъ сачы узун, акъылы къыскъа олур, — дей. — О сизнинъ бабанъызны ольдюрип келеятыр да, — дей.

Бу вакъыт Ханикейнинъ ве Джаникейнинъ эвинде булунгъан апайлар:

— Коресинъ, не бар анда, Токътамыш онынъ къарт бабасыны ольдюргени ичюн, ондан акъкъыны алгъан, — дейлер.

Ханикейнен Джаникей пахыл этип, Эдигенен Нурадиннинъ арасыны бозмакъ ичюн Нурадиннинъ огюне: «Бабанъ бизни хорлады», — деп, агълап чыкъмагъа къарар берелер.

Джанбай ёлда, Нурадиннинъ алдына чыкъа:

— Сефер мубарек олсун, душманнынъ башыны алып келеятасынъ э? — дей. — Эдиге джемаатны башына джыйып отура. Кельдинъ сени зеэрлеп ольдюреджек, хан озю оладжакъ, — дей.

Сонъ Эдигеге келип:

— Козюнъ айдынъ, Нурадин душманнынъ башыны алып келеятыр, къылычыны къайрап келеятыр. Бардым, душманнынъ башыны алайым, деп келеятыр, — дей.

Нурадин келе, эм акъикъат Эдиге джемаатны башына джыйып отура.

Ханикейнен Джаникей агълап чыкъалар:

— Бабанъ бизни хорлады, — дейлер.

Нурадин бу ерде ачувланып:

— Ма душманнынъ башыны, — деп бабасына котерип ата.

Бабасы:

— Пеземекнинъ баласы! — дей. — Манъа еди султаннынъ башыны кетирдинъми ёкъса, бир султаннынъ башыны кетиргенинъънен бу къадар киберленесинъми? — дей.

Сонъ Джанбай айта:

Аргъымакъны аздырма Нурадин,
Атны къайда минерсинъ?
Акъкъан сувгъа къан къуйма,
Сувны къайдан ичерсинъ?..
Къавданлы ерге от берме,
Отны къайдан отларсынъ?
Къартайгъанда къарт атанъны
Къувалап, къайда барып онъарсынъ?

Нурадин айта:

Кемалнынъ огълу, Кельджанбай,
Кери сёзлю, ит Джанбай,
Аргъымакъны аздырсам,
Халкъымдан сайлап тулпар минермен.
Акъкъан сувгъа къан къуйсам,
Шербет сайлап ичермен.
Къартайгъанда къарт атамны
Къувсам, мен кябеге барып
О заман учь кере тёвбе,этермен,
Анда барып онъарман, — дей.

Нурадин бабасына айтты, — дей:

Я бабам ольдюр мени,
Я ольдюрейим мен сени,

О заман бабасы айта:

Бу агъачтан буюгим,
Булуткъа тиймей ич тынмам,
Кульсем эгер бир чувакъман,
Гурлесем танъ юкъусыны бузарман.
Эдиге огълуна дуа этти.
Огълу артына йыкъылды,
Авузы, буруны къыйшайды.

О заман Джанбай айтты:

О бирден бир балагъдыр,
Беддуа этме Эдиге,
Сен дуа эт огълунъа.

Эдиге онъа дуа эте. Нурадин бабасынынъ янына келип:

Кесек чыкъкъан булутман
Джавмай турып токътамам.
Анамдан къара тувгъанман,
Сабуннен джувсанъ агъармам.
Булуттан къыйыш чыкъкъанман,
Алдынъа алсанъ тоз олмам,
Атадан бирев огъланман, —

дей де, бабасыны эвден къува.

Эдиге:

Эр Нурадин догъа деп,
Эбанайлар кетирттим.
Санъа бешик керек деп,
Алтындан бешик яптырдым.
Санъа тёшек керек деп,
Къумач-чугъа джайдырдым.
Къумач къатты олур деп,
Сайлатып джюнлер джайдырдым.
Йигит чагъынъа кельгенде
Сайлатып тулпар минсеттим,
Халкъ арасына баргъанда,
Халкъ севгендай олсун деп,
Санъа темиз тонлар кийдирдим,
Йигит адынъ чыкъсын деп,
Артынъдан къыркъ йигитке озгъарттым.
Сёзге чебер олсун деп,
Артынъдан эбет Кемал огълу
Кельджанбайны джурсеттим.
Худай козюм къызартып,
Сакъалым, сачым агъартып,
Къартлыгъымда мен санъа
Къувалагъандай не эттим?

Нурадин:

Этмедим дейсинъ, эттинъ сен,
Икърар иман этип, къайттынъ сен, — дей де:
Я мени ольдюр, я мен сени ольдюрермен, — деп

кене Эдигени къува.

Эдиге:

Хатымтайдай джумертсинъ,
Азмандай бир пельвансынъ,
Алиден алий улусынъ,
Арслан экенсинъ, сен огълум,
Инджден, Емендсн джыйсам,
Ортагъа агъач тиксем,
Он докъуз корюк бассам,
Дереджеге чексем,
Саф алтън экенсинъ, огълум,
Мен къачайым сен къувала,
Эр бир ерде душманларынъ
Авлакъ къачсын мырза огълум, — дей.

Эдиге:

— Къара тавда бири-биримизге окъ атышкъанда, корюширмиз, — деп чыкъып кете.

Эдиге деген, Эдиге бир ань эвельси оладжакъ шейни биле тургъан, оны шимди, джын къызы олгъан анасы вастасынен биле тургъан экен. Шимди о тавгъа чыкъа кете.

Нурадин хан олып къала.

Шу койде бир киши оле, онынъ бир эчкиси ве дёрт огълу къала. Дёртине эчкининъ дёрт аягъы тие. Энъ кичкенесине тийген аягъы сынықъ экен. Бу эчки тёгерек башында экенде, куль тёпеден туташып бир пичен тёгериги яна, оны да ханга шикяет этелер.

— Янгъан пичен ерине чёльден пичен алып кельсинлер, — дей. Агъалары бу яшны зорлап пичен чалмагъа джиберелер. Чёльде пичен чалаятыр экен, тавдан бир акъ сакъаллы киши чыкъа:

— Вай балам, — дей, — къартнынъ тилеги къар джавгъанда джилик къыдырыр деп, къышынъыз зорладымы не, балам?

Яш:

— Къышымыз зорламады амма, Нурадин «чалып алып кель», деди, — дей. Меселени анълата.

Къарт:

— Эй балам, соравджыда къусур ёкъ экен, амма айтувда къусур къалдыргъансынъ, «агъаларымнынъ сав аягъы кетмесе, анда меним, къырыкъ аягъым насыл бараджакъ», деп айтмадынъмы? — дей.

Пичен чалаяткъан яш:

— Ёкъ, акълыма кельмеди, — дей.

Эдиге:

— Айса, бар айт, ким айткъанын айтма, — дей.

О киши барын айта. Нурадин бу сёзлер бабасынынъ сёзлери экенини билип къыдыра, амма тапалмай.

Бир куню тавда экиси бир-бирине окъ атыналар, бабасы:

— Меним окъымны алмасанъ, башкъа окъ тапалмадынъмы? — дей. Сонъ, Нурадин бабасы экенини таный да, куньдюз алып кельмей, гедже сепетке салып, аркъасына котерип алып келе. Ольгендже де кимсеге косьтермей, гизли къарай, ольген сонъ озю джыя.

Токътамыш ханынынъ Къадриберди деген, бир огълу олгъан экен. О да Нурадинден бабасынынъ акъкъыны алмагъа келе.

Кемалнынъ огълу Кельджанбай онъа барып:

— Хош кельдинъ, Къадриберди султан! — дей.

— Алла разы олсун, — дей, аманлыкъ-эсенлик сорашалар.

— Бизим бабамыздан къалма бир Джанбай бар эди, бильмейсинъми? — дей.

Кемалнынъ огълу Кельджанбай:

— Меним, — дей. Къадриберди:

— Нурадинден бабамнынъ акъкъыны аладжакъ олып кельдим, лякин насыл аладжагъымны да бильмейим, яшлыгъым бар, сен яшларны бир ёлгъа сала тургъан адетинъ бардыр, мени де бир ёлгъа сал, — дей.

Джанбай:

— О къолай. Мен оны алдатып сенинъ аягъынъа кетиририм, — дей.

Къадрибердининъ тургъан ерини косьтерип:

— Босагъангъдан мында кельгенджe мых къакътыр, онынъ устюне килим тёшет, отураджакъ ерине де уджларыны юкъары бакътырып эки пычакъ салсанъ, санларына сапланыр. О анда отурыр, онъа сонъ айтаджагъынъны айтыр, этеджегинъни этерсинъ, — дей

Джанбай Нурадинге:

— Гольге чагъала къонгъан, — деп оны анда алып бара. Барса не корьсин, Къадриберди султанны корип, шаша. Насыл-насыл къурулгъан тахткъа бара, Къадриберди султаннынъ «буюрынъыз» деген сёзюнен отура, отургъанда, Къадрибердининъ тахткъа учь тёбен къадан салгъан кескин пычакълары эки санына кирсе, санларыны тешип чыкъа. Нурадин:

— Душманнынъ козю семирмесин, — деп эки пычакънынъ уджларыны тута да отура.

Къадриберди:

Докъуз султан бабасы ай, бабасы,
Толакъай юртнынъ саиби,
Токътамыштай ханларны
Оны да къаттинъ, Нурадин?

Нурадин:

Докъуз султан бабасы ай, бабасы,
Толакъай юртнынъ саиби,
Токътамыштай ханларнынъ,
Къарангъы тав ичинде,
Башын кесип алгъанман,
Бей бабамнынъ алдына,
Мен кетирип салгъанман.

Къадриберди:

Къындан къыскъа сынайгъан,
Догъру чалсанъ таш кескен,
Къайгъырып чалсанъ баш кескен,
Ал джасман арув къылычымны,
Оны да къаттинъ, Нурадин?

Нурадин:

Къындан къыскъа сынайгъан,
Догъру чалсанъ таш кескен,
Къайгъырып чалсанъ баш кескен,
Ал джасман арув къылычнен
Токътамыш ханнынъ башыны алгъанман.
Эр къойнума салгъанман,
Эр къойнумда къанар деп,
Къойынчыгъыма салгъанман.

Къадриберди:

Томургъаны-томургъаны джувургъан,
Джувургъанда ер тавурып сувургъан,
Ал тору атын, оны къаттинъ, Нурадинъ?

Нурадин:

Томургъаны-томургъаны джувургъан,
Джувургъанда ер тавурны сувургъан,
Ал тору атны ер къоругъы турада,
Бугъалап салып мингенмен.

Къадриберди:

Ай бузгъара, бузгъара,
Бузгъарада алты арба,

Алтавы да къазна арба,
Оны да къаттинъ, Нурадин?

Нурадин:

Ай бузгъара, бузгъара,
Бузгъарада алты арба,
Алтавы да къазна арба,
Толгъашкъанда мен оны,
Адашкъаным бардыр деп,
Адашкъанда мен оны
Озь къолумнен садакъа бергенмен.

Къадриберди:

Босагъасы болат эвлерим,
Оларны къаттинъ, Нурадин?

Нурадин:

Босагъасы болат эвлеринъни,
Долашкъанда оларны,
Адашкъаным бардыр деп,
Адашкъанда мен оны
Оран откъа якъкъанман.

Къадриберди:

Сакъавлап сёйлер сёзю алтын,
Акъ билеги сом алтын,
Ханикейдай арувымны,
Джаникейдай кормелим,
Оны къаттинъ Нурадин?

Нурадин:

Сакъавлап сёйлер сёзю алтын,
Акъ билеги сом алтын,
Ханикейдай арувнынъ,
Джаникейдай корьмелинъ,
Долашкъанда мен оны
Адашкъаным бардыр деп,
Адашкъанда мен оны
Аркъасындан таптап-таптап севгенмен.

Сонъ ачувланып:

Мен анамдан кесме къара тувгъанман,
Сабунлап джувсанъ агъармам,
Мен джарсам яман къатты,
Борадан къатты джарарман.

Джавгъа кельген булутман,

Джавмай турып токътамам! — дей, амма Къадрибердини сезмей, Къадриберди чадырнынъ четини ача да, къача.

Къадриберди Нурадинни ольдюралмай. Къадриберди сав киши олса да къача. Нурадин атына мине, амма орталыкъ къангъа тола, эвине къайта. Ханикейнен Джаникей оны аттан котерип алалар. Къой тезегинен атеш якъып, сабаннынъ къылычыны атешине къоялар, къылыч къып-къызыл олгъан сонъ Нурадиннинъ ярасына басалар. О зеэрли пычакънынъ ярасыны савута экен.

Кемалнынъ огълу Кельджанбай Къадрибердиге:

— Сенинъ къардашларынъ акъылсызлар, оны савултырлар, — дей. Мен бир иш даа этермен, энди о олер. Сен акъшамдан сонъ кель де онынъ атларыны ал да къач.

Къадриберди ойле де япа, Джанбай озю Нурадинге келип:

— Джылкъыларыгъны алып къачаятырлар, — дей.

Нурадин:

— Чападжакъ атымы чыкъарып эгер сал. Эгер-мегер керекмез, тез олмакъ керек, — дей.

Нурадин аткъа минип джылкъыларыны алып келе. Амма ярасына минген атынынъ тери къача. Эвине къайтып келе, Ханикейнен Джаникей къаршылап чыкъып аттан алалар, кене де Нурадинни савултаджакъ олалар, лякин о:

— Эр оюны — бир олур, ольсем олейим шуны энди, — дей де, эвине кирип тёрде ята, лякин окъыны къурып кокрегине сала.

Джанбай Къадрибердиге:

— Энди онынъ такъаты къалмады, догъру бар да ольдюр, — дей.

Къадриберди къапыдан киреяткъанда Нурадин:

— Я санъа не керек? — деп сорай.

Къадриберди «меним артымда ким бар экен», деп артына къарагъанда, Нурадин яткъан ериндең окъын тарта. Къадрибердини ольдюре. Ондан сонъ, учь кунь ятып, озю де оле. Ханикейнен Джаникей Джанбайгъа къала. Халкъ да Джанбайгъа къала. Ханларны ольдюрип, тап сонъунда халкъны озюне къалдыра.

ЭДИГЕ БИЙ
(вариант)

Бурунгъы заманда Идильде[1] бир Токътамыш деген хан болгъан. Онынъ да Къутлыкъая бий деген бир къушчысы бар экен. Токътамыш хан авджы къушман ав этмекни пек севе экен. Яз кельсе хан ордусында асыл да отуралмай экен. Къутлыкъая биймен экиси ат минип, къуш алып экевден экев Чегерли гольге чыкъып кетер — бир кетселер эки-учь кунь, пек къызышсалар, бир афта эвге къайтмаз экенлер.

Ана шу Къутлукъая бий Токътамышнынъ къушчысы экен. Ханнынъ тогъан, шаин, лачын къушлары чокъ олгъан. Къутлукъая бий о къушларны бакъа, къозлата, йымырта бастырта, явруларын асрап осьтюре, йырты[2] урмагъа огрете экен. Ханнынъ энъ севгени бир анача тогъан экен. Анача тогъан эр йылы эки йымырта къозлар ве ондан чыкъкъан яш тогъанлар йыртыны пек уста урар экенлер.

Ана энди яз кельди. Токътамыш хан бир даа авгъа чыкъты. Кельселер, гольде къаз, орьдек пек чокъ экен. Сонъ къамыш ичинден гъакъылдап, бир багълан[3] учып чыкъты. Хан, къолундаки авджы къушны сильтеп учурды. Тогъан бир тёгерек айланды да, барып къазны урды. Къаз ерге тюшти, йыртыджы къуш тёпеде ойнакълап къалды. Сонъ къамыш артындан даа бирев къуш учурды. О къуш джапалакъланып келип ханнынъ къушы ургъан къазнынъ устюне отурды. Оны корип, ханнынъ тогъаны тёпеден ташдай шувулдап тюшти, бир къакъып анавы къушны аттырып йиберди. О къуш чапаланды, чапаланды, сонъ турды. Ханнынъ къушуман урушмагъа къоркъты. Сонъ къамыш артындан о къушны учургъан адам чыкъты, хангъа селям берди. Хан алейк алмады, сонъ о киши хангъа сёз къатты: «Къушынъыз бек йиги[4] экен. Сатмазсызмы магъа?» — деди. Токътамыш хан айтты: «Бундайын къуш сатылмай, сатылса да эр кеснинъ арджы тугуль. О тек ханларгъа ляйыкъ къуш», — деди. Анавы киши: «Айса, мен ханман, айткъан фиятынъыздан учь къат арткъач берирмен», — деди. Токътамыш хан: «Йя-я, сиз бизим падишамыз экенсинъиз де, биз сизни танымагъанмыз!» — деди. О киши: «Ёкъ, мен бу юртнынъ падишасы тугульмен. Мен сартнынъ падишасы Темирхан боламан!» — деген. Онда Темирхан: «Айса, Токътамышхан, насыл анълашыр экенмиз, бу къушнынъ

---

[1] Идиль — Волга
[2] йырты — ав
[3] багълан — кийик къаз
[4] йиги — эйи

фияты устюнде?» — деп сорады. Сонъ Токътамыш хан: «Сарт демек, — сатанджы демек боладыр, алыш-беришни танъры олар ичюн чыкъаргъан. Мен сарт тугульмен, алыш-беришмен огърашмайман» — деди. Темирхан бир шей айтмады, лякин Токътамышкъа ачувы чыкъты, амма ачувыны ичинде тюйди. Токътамыш хан да, озь башына ачувланды.

Темирхан озюнинъ ордукентине[1] къайтты ве кенъешчилерини топлап, оларгъа: «Энди биз нишлейик? — деди. — Токътамышнынъ къушуман урушаджакъ къушны, ким тапып бебир бизге?» — деп сорады о. Кенъешчилер: «Ондайын эткен къуш биревде ёкъ, бельки бутюн алемде ёкъ. Шу Токътамышнынъ Къуртлукъая бий деген, бир къушчысы бар, анача тогъанны о беслей, о къозлата, о асрай. Шогъа айтсакъ, бельки бир йымыртасыны хырсызлап, бизге берир?» — дедилер.

Сонъ, Темирханнынъ къушчысы Къуртлукъая бийге кельди: «Къуртлукъая бий! Сен шу, анача тогъаннынъ бир йымыртасыны бизге бермесенъ, болмаз. Бизим ханымыз, Темирхан о къуш ичюн, юкъусыны къачырды. Биз сагъа не истесенъ, оны берирмиз», — деди. Къуртлукъая: «Магъа бир шей керекмей Темирхандан. Мен янъгъыз бир адамман — меним уюм ёкъ, балам ёкъ, къорантам ёкъ. Сен гольге барып, магъа бир быдаякъ байкъуш йымыртасы тапып кетир, мен сагъа тогъаннынъ бир йымыртасыны берирмен. Баргъан сонъ да, менден Темирхангъа селям айт». Шай деп, Къуртлукъая Темирханнынъ къушчысына анача тогъаннынъ бир йымыртасыны берип джиберди.

Ана энди, къантар къыштан язгъа авды, джылы еллер эсип башлады. Сонъ Токътамыш хан сорады: «Насыл, Къуртлукъая бий, анача тогъан бу йылгъы балаларын чыкъардымы?» Къуртлукъая бий: «Хан азретлери! Анача тогъаннынъ асыллыгъы кеткен, о къартайгъан. Бу йылгъы йымырталарынынъ биреви шалкъам чыкъты. Мен оны аттым, ерине бир байкъуш йымыртасы къойдым. Ёкъса, анача тогъан бир йымырта устюнде ятмаз», — деди. Токътамыш хан онъа: «Сен кене де къара, къуш бир кере янъылгъан болса, о асыллыгъыны джойгъан демек, догъру болмаз», — деди.

Энди яз кельди, авалар къызды. Токътамыш хан Къуртлукъая бийни алып авгъа кетти. Ялынъыз чыкъкъан яш тогъанны ве оныннен бир ювада чыкъкъан байкъуш баласыны да алдылар. Сонъ Чегерли гольге кельдилер. Токътамыш: «Башта шу байкъуш баласыны учурайыкъ, къана нишлер?» — деди де, оны учурды. Байкъуш баласы бир шейге къарамадан «пыр-р»этти, учты кетти озь ёлуна. Сонъ Токътамыш хан яш тогъанны учурды. Тогъан бир тёгерек айланды, сонъ юксек

[1] ордукенти — пайтахт

котерилип йырты къыдырды. Шу заман, къамыш артындан даа бирев къуш учурды. О да бир тёгерек айланды, сонъ юксек котерилип йырты къыдырды. Сонъ эки тогъан да, бир къара акъкъуны корьдилер, экеви де барып оны урдылар. Акъкъу ерге тюшти, сонъ эки тогъан бир акъкъу ичюн талаштылар. Къакъыштылар, патырдашты, урупттылар — экеви де ал къан олдылар. Амма биреви де къачмады, биреви де устюн кельмеди. Токътамыш хан къушларнынъ урушкъанына къарап, ойгъа далды: «Бу бизим тогъанлар насыл къуш болсын, бир ургъанда, къачыра тургъан эдилер. Не болды экен бугъа?» Сонъ бир даа къараса, Темирхан да къушларнынъ урушкъаныны сейир этип тура. Къуртлукъая бий барып озьлеринин къушуны алды, Темирхан да озюнинъ къушуны алды. Сонъ Темирхан:

Быдаякъ байкъушнынъ баласы
Байкъуштан не асыл аласынъ?
Байкъуш учургъаннынъ шикяры (авы)
Сычанман сары йылан баласы, — деди.

Токътамыш хан къызарды, бозарды, амма бир шей айтмады. Эльдиректен атына къамчы урды, атны тургъан еринден дёртнал 'чаптырып эвине къайтты. Къуртлукъая бийге айланып биле къарамады, чюнки о бир шейден шекленди. Сарайына пек ачувлы кельди, биревге сёз къатмады. Сонъ пек чокъ ракъы ичти, башыны байлады, ятты юкълады.

Токътамыш хан эртеси куню эрте танъда уянды. Къуртлукъая бийни юкъусындан уянтып, узурына чагъыртты. Онынъ козюне тикилип: «Къуртлукъая бий, догърусыны айт! Сен магъа анача тогъаннынъ асыллыгъы кетти деп, ялан айткъансынъ. Сен онынъ бир йымыртасыны менден огъурлап, Темирхангъа берген боласынъ. Айт догърусыны!» — деди. Къуртлукъая бий: «Хан азретлери! Къылыч сизинъ, баш бизим — мен шу акъылсызлыкъны эттим, йымыртаны бердим. Мен буны сизге яманлыкъ этейим де, Темирхангъа ярайым деп, этмедим. Манъа Темирханнынъ къушчысы кельди, бек джальынды (яльварды). Шу ихтияр адамны аджып, бердим. Сонъ Токътамыш хан: «Олай болса, Къуртлукъая «бий, сен шу йымыртаны береджек болгъанда, бунынъ сонъу не боладжагъыны да тюшюнгендирсинъ, чекеджек джезанъа да разы болгъандырсынъ. Шимди сен хиянет эттинъ, меним тузума тюкюрдинъ, софрамы тептинъ. Мен шимди ойлайман: эгер джеллятны чагъырсам, о да къылычман сенинъ башынъны кессе, бу сагъа къолай олюм боладжакъ, чеккен джезанъ эткен гуняигъдан эксик боладжакъ. Бардынъ ки, сен отьмекке-тузгъа козь юмдынъ, демек, сенинъ козьлеринъ сокъур болмакъ керек. Мен сагъа шу шейни

этермен, — деди де, эки къоруджыман бир джеллятыны чагъырды. Къоруджылар Къуртлукъая бийни сюйреклеп алып кеттилер. Сонъ, джеллят онынъ эки козюне темен ине чекти. Сонъ чекишип ольсин деп, тавлыкъ бир ерде чегереликке алып кетип ташладылар.

Шай этип, Къуртлукъая бий чытырман чегерликте бир кунь ятты, эки кунь ятты: «Энди шайтип оледжекмен», — деди ве еринден къыбырдамады. Учюнджи кунь дегенде, къушлукъ маали олса керек, чегерликте бир шытырды чыкъты. Сонъ къатына эки аякълы, инсан юрюшимен бирев келип токътады. Сонъ, къарыкъ сесимен сёйледи: «Селям алейкум, Къуртлукъая бий!» Къуртлукъая бий сергекленип, даа динълеп турды, сонъ: «Тынмысынъ, джынмысынъ — кимсинъ?» — деп сорады. О сес: «Ишинъ осал, Къуртлукъая бий! Къара кунь дегеннинъ энъ къарасы, сенинъ башынъа тюшкен. Козьлеринъни ийги этсем, магъа не берирсинъ? Къуртлукъая бий: «Менде не бар да, сагъа берейим? Менде алтын ёкъ, пара ёкъ, козь ёкъ. Сен мени ярлыгъасанъ[1], сени танъры ярлыкъар», — деди. О сес: «Магъа мал да керекмей, алтын да керекмей, пара да керекмей. Сен акъайсынъ — мен апакъайман. Магъа сенинъ эркеклигинъ керек. Сагъа къошакъ болмагъа кельдим. Бер къолунъны, тут да корь мени», — деди. Къуртлукъая бийнинъ къолуны алып о, озюни туттурып корьсетти. О керчектен де апакъай экен — балабан кокюслери, тап къурсагъынадже саркъкъанлар. Къуртлукъая: «Айса, мен разыман, сагъайт козьлеримни!» — деди.

Энди, о апакъай илядж къыдырып кетти. Барды да, бир теректен эки япракъ узьди. Сонъ, таш арасындан чып-чып тамгъан бир чокъракътан сув алды. Келип, Къуртлукъая бийни чалкъа яткъызды, эки япракъны сувгъа батырып, онынъ эки козюне къойды. «Сен энди юкъла, мен бир тыныштан келирмен», — деп кетти. Къуртлукъая бийнинъ козьлерининъ агърысы эксильди, юреги эрювленди, яш баладайын юкълап къалды. Сонъ, о «Тур энди, Къуртлукъая бий!» деген сесни эшитип, уянды. Козьлерини ачса, къаршысында — аллыгуллю урба кийген, бир яш къыскъааякълы тура. Къолунда да богъчасы бар. Къыскъаякълы: «Ал мынавы богъчаны, Къуртлукъая бий! Анда аш бар, сув бар. Къурсагъынъ тойгъан сонъ, бир чалаш къурарсынъ — экевимиз мында яшармыз», — деди. Къуртлукъая бий ашады, такъаты кельди. Сонъ чегер юлкъып, акъшамгъадже бир чалаш ясады, къавдан[2] топлап, чалаш тюбюне тёшеди. Сонъ акъшам болды, экиси яттылар — акъай-апакъай олдылар. Саба эрте турдылар, онда Къуртлукъая бий айтты: «Дызман апакъай экенсинъ! Татлы апакъай экенсинъ!» — деди.

---

[1] ярлыгъасанъ — аджысанъ
[2] къавдан — къуругъан от

Апакъай айтты: «Олай болса, бегене болсанъ, бизге кедер эткен киши ёкъ — мен сенинъки, сен менимки, яшай беремиз. Меним тек бир шартым бар, шоны бозмасанъ болгъан», — деди. Сонъ Къуртлукъая бий сорады: «Насыл шарттыр о?» Апакъай айтты: «Меним шартым шу ки, уйге келе болсанъ, тышарыдан сес берип келирсинъ. Мен уйден чыгъып кете болсам, сен артымдан къарамазсынъ, — деди. — Эгер артымдан къарасанъ, я да сес бермей кельсенъ — сен магъа ёкъсынъ, мен сагъа ёкъман. Меним шартым шу». Къуртлукъая бий бу шартны къабул этти, разы болды.

Ана энди Къутлукъая бий эр кунь эртен авгъа кете, акъшамгъа бир къуш согъып кетире. О къушны бикеси уюте, темизлей, къызарта — экинджи кунюне акъшам оны ашайлар. Экинджи куню даа бир къуш согъып кетире — оны да юлкъып, тинтип, къызартып йийлер. Шай этип, бир къайгъысыз яшайлар.

Сонъ бир кунь, Къуртлукъая бий яй алып, бир даа чёльге чыкъып кете. Апайы уйде янъгъыз къала. Бир даа къараса чегерлик ичинден бир адам чыкъып келеята. Адам келип, Къуртлукъая бийнинъ къарысына: «Къарным ачтыр. Бир парча емек булунмазмы?» — деп сорай. Буларда отьмек ёкъ, бир шей ёкъ. Апакъай не береджегини бильмей. Сонъ озьозюне дей: «Санда къызартма къуш бар. Бир джилигин къопарып алып берсем азлыкъ этер, айып болыр. Эписини берийим десем, Къуртлукъая бий ач къалыр деп къоркъаман. Айды, не болса, болыр — берейим!» — деди. Саанны кетирди, тиленджининъ алдына къойды. Тиленджи сааннынъ къапагъыны ачты, къызартманы емеге башлады. Бир тамам ашап битирди, сюеклерини саан ичине тизип салды. Сонъ бир шукюр дуасы этти. Къуртлукъаянынъ бикеси сааннынъ къапагъын къапатып бир четке салды. Сонъ тиленджи айтты: «Инсан огълуман яшап, сен де инсанлыкъ ёлуна мингенсинъ — йигитлик этмеге уйренгенсинъ. Айды, айса, алла сизге бир эвлят багъышласын», — деди. Даа бир дуа этти, сонъ чыкъып кетти.

Акъшам Къуртлукъая бий авдан кельди, бир къуш согъып алып кельди. Бикеси бет-къолуны ювдырды — алдына аш къоймады. Сёйледи Къуртлукъая бий: «Емек ёкъмы, апакъай? Къарным ачтыр!» — деди. Бикеси сёйледи: «Бир шей ёктыр, Къуртлыкъая бий! Бильмеймен нишлемеге. Бир тиленджи кельди бугунь, ач экен — огъа бердим. Бир тамам ашады. Инанмасанъ къара», — деди. Сааннынъ къапагъыны ачып косьтерди — бакъсалар, анда къуш къызартмасы олгъаны киби бутюн тура. Апакъай, насыл шейдир бу деп, тааджип этти. Сонъ Къуртлукъая бий сёйледи: «Сен апакъай, меннен ойнайсынъ, мени селекеге[1] аладжакъ боласынъ». Апакъай: «Мен ялан айтмадым,

[1] селеке — мыскъыл

Къуртлукъая бий! Сёзюм керчектир. Нишлейим сагъа ялан айтып?» — деди. Онда Къуртлукъая бий: «Олай болса, бу кельген тиленджи зая адам болмаса керек. Онынъ келип кеткени хырлы тугуль», — деди.

Шай этип, олар хайли вакъыт даа авланып-эгленип юрдилер. Сонъ Къуртлукъая бийнинъ къарысы къурсакъ котерди. Апайынынъ юклю олгъаныны корьген Къуртлукъая бий ойланды да, озю-озюне: «Къа, энди нишлейим экен? Мына келеяткъан къыш. Джавун-сачын башласа, къар да джавса, яш баламан бу чалашта отурылмаз. Магъа энди кишилерге корюнмек, къышлыкъ бир дуракъ тапмакъ керек, — деди.

Къуртлукъая бийнинъ Эсебий адлы бир досту бар эди. О Эсебий Токътамыш ханнынъ аталыгъына чобан эди. Барып шу Эсебиймен корюшти, башына келип-кечкен эр шейни айтты: «Шимди апакъайым къурсакъ котерди, магъа къышнынъ къайгъысыны чекмек керек». Эсебий онъа бир кийиз чадыр берди, кочьмек ичюн эки ат, савут-саба, даа бир такъым шей берди. Сонъ кенъеш берди: «Сен, Къуртлукъая, улус Токътамыштан кетсенъ, сагъа арув болыр. Токътамыш хан, озюнъ билесинъ, бек тез ачувлангъан адам. Сенинъ сав къалгъанынъны эшитсе, джынлары башына топланыр, ачувланыр. Сизлерни сав къоймаз», — деди.

Сонъ Къуртлукъая бий ёл бою ойланып кетти: «Айса, мен нишлейим? Темирхангъа барайыммы? Сагъа бир йымырта бергеним ичюн, Токътамыш хан мени къувды. Мен сагъа бир йымырта бердим — энди сен магъа бир тилим отьмек бер, деп айтайыммы? Ёкъ, олай болмаз! Мына — Токътамыш ханнынъ топрагъы. Мына — Темирханнынъ топрагъы. Мен шу сынъырда отурайым, биревге де беринди (подданный) болмайым», — деди. Чадырыны къурды, апакъайыны кетирди— шу сынъырда отурды. Кене авджылыкъман кечиндилер.

Бир кунъ о кене авдан къайтты, амма сес бермей кельди. Унутты. Апакъайы аймангъа[1] сув къойгъан, башыны ювгъан, энди къол котерип, сачыны тарай эди. Къуртлукъая бир къараса апакъайда къолтукъ астында бир тешик бар, о тешиктен опьке бавуры корюне. Сонъ Къуртлукъая бий анълады ки, апакъай албасты[2] экен. Къуртлукъая сорады: «Апакъай, сенде бу не тедарик я?» Апакъай абдырады, сонъ озюни къолгъа алды да: «Меним синълимнинъ тою бар, мени чагъырдылар. Рухсет бер, кетейим», — деди. Къуртлукъая бий: «Сен насыл кетерсинъ? Мына-мына бала догъаджакъ. Насыл кетерсинъ бу авур аякъман?» — деди. «Эгечи[3] болыш да, насыл бармайым синълимнинъ тоюна? Эки куньден келирмен», — деди къарысы.

---

[1] айман — тёгерек леген
[2] албасты — обур, джады
[3] эгечи — татасы

Къуртлукъая бий рухсет берди: «Бек керек болса кет», — деди. Апакъай кийимлерини кийип, уйден чыкъты. Къуртлукъая бий савлукъман бар айтты, апакъай савлукъман къал айтты. Сонъ о тюшюнди, озю-озюне «Мен уйге сес берип кельмеге унуттым, бунынъ бир шартыны боздым. О магъа бир шей айтмады. Энди бунынъ экинджи шарты: уйден кеткенде артындан къарамайджакъман. Шунынъ артындан да, бир къарайым да!» деди. Арткъа башыны бурып, омуз устюнден къарады. Корьсе — бикесининъ аякълары къуш аягъына ошайлар, учь дане узун пармакълары бар, окчелери ёкътыр.

Къуртлукъая бийнинъ бакъкъаныны апайы дуйды, джылп этип артына къарады ве бурулып къайтып кельди. Къуртлукъая бийге: «Энди бизим шартымыз бозулды. Сен сес берип келеджек эдинъ, унуттынъ, мен индемедим. Шимди артымдан къарагъанынъ — бу «биле-биле ядес» демектир. Энди бизим бирлигимиз битти — сен магъа ёкъсынъ, мен сагъа ёкъман. Бала догъса, мен оны джуртлыкъ болгъан бир ерге ташлап, кетермен. Савлукъман къал!» —деди де, кетти.

Энди десенъ, анавы Эсебий деген къарт, Къуртлукъаянынъ досту, бир кунь эрте танъда къойларыны къоштан чыкъарып, кой четине, сюрю топланыр ерге айдады. Бир даа къараса, алдда кеткен къойлар урькти, къачтылар. Эсебий: «Бу къойлар неден урьктилер? Барып къарайымчы шоны», — деди. Къойлар урькип къачкъан ерге барып, къарады. Корьсе, янъы тувгъан бир бала, къундагъы ёкъ, къатында анасы ёкъ, бирев ёкъ. Ёлджылар ташлап кеткен бир эдик (этик, йымшакъ сыджма) ичине кирсетильген, ята. Эдик къатында баланынъ шылымы (послед) бувланып ята. Эсебий къарт бир ара абдырап алды, сонъ сюрюге къошмакъчюн къойларыны айдап келеяткъан койдешлерини корип, элесленди. Сонъ баланы эдик такъымынен чекменининъ этегине алды. Адамлардан бириси: «Этегинъде не бар я, къарт?» — деп сорады. «Тезек джыйдым, уйде джагъайт ёкъ экен. Дженъгенъиз бир этек тезек кетир деген эди, шуны тез-тез алып барайым уйге», — деди де, ашыкъып кетти. Эвге келип, баланы апайына корьсетти: «Бу баланы ёл четинде мынав эдик ичинде таптым. Мен беллесем, бу бала, шу Къуртлукъая бийнинъ баласы болса керек, апакъайым авур аякъман чыгъып кетти, деп айткъан эди. Сакъын биревге айтма, бала тапкъанымызны», — деп къойларына кетти.

Сонъ акъшам эвине къайтып, апайыман кенъеш къурдылар.

Эсебий: «Мен ярын Къуртлукъая бийге барып айтарман. Сен бареме, кичкенемизнен къошып буны да эмиз — бизим балаларымызман сют къардаш болыр. Къуртлукъая оны къатип, къарайджакъ?» — деди.

Айны шу куню, Токътамыш ханнынъ кишилери онъа хабер

кетирдилер: «Сиз Къуртлукъая бийнинъ козьлерине темен ине сокътырдынъыз, чегерликке аттырдынъыз. О анда оьмеген. Бир ырымджы апакъай онынъ козьлерини эмлеген (савулткъан), сонъ о, Къуртлукъаяман яшап къалгъан, ондан бала табаджакъ экен. Шимди Къуртлукъая улус топрагъынъызнынъ кунтувуш сынъырында чадыр къурып ерлешкен. Сизге де беринди тугуль, Темирхангъа да беринди тугуль. Озь башына баяр кесильген, отура».

Токътамыш хан нукерлерини чагъырды, эмир этти: «Эртенъги танъман барынъыз, Къуртлукъаянынъ чадырына от салынъыз. Озюни кесинъиз, бикесини кесинъиз, баласы болса — оны да кесинъиз! Танъ чабагъыман, Токътамыш ханнынъ нукерлери Къуртлукъая бийнинъ устюне къычырышып, уджюм эттилер. Къуртлукъая бийни сюйреп, тышарыгъа чыкъардылар. «Баланъ къайда? Бикенъ къайда?» — деп сорадылар.

«Мен бильмеймен. Бикем синълисининъ тоюна кетти — юртлары къайда болгъаныны бильмеймен. Апакъай кеткенде, бала даа къурсакъта эди», — деди Къуртлукъая. Сонъ, ханнынъ нукерлери Къуртлукъая бийнинъ чадырына от салдылар, озюнинъ де башыны кесип, Токътамыш ханнынъ аягъы астына кетирип аттылар. Шай этип, Къуртлукъая бий ольди.

Бундан сонъ, бир талай вакъыт даа кечкен эди ки, Токътамыш ханнынъ кишилери, онъа бир янъы хабер даа етиштирдилер: «Къуртлукъаянынъ апайы албасты экен, бир огълан бала догъургъан. О Къуртлукъаядан чыкъып кеткен де, догъургъан баласыны бир эдик ичине кирсетип, ёл четине ташлап кеткен. О баланы сизинъ аталыгъынъызнынъ чобаны Эсебий къарт тапкъан, уюне кетирип, адыны Эдиге къойгъан. Шимди апакъайы оны, озь баласыман къошып эмизе экен. Токътамыш хан: «Ойле болса, чагъырынъыз аталыкъны!» — деди. Аталыкъны чагъырдылар. «Аталыкъ! Мен сизге бир шей айтаджакъ боламан, амма сизни ынджытырман деп, къоркъаман», — деди. Аталыкъ: «Эмир хандан, амель къулларындан, буюр, айтынъыз!» — деди. Хан: «Сизинъ чобанынъыз — Эсебий деген бириси, Къуртлукъаянынъ албасты апакъайы догъургъан эр баласыны тапып алгъан, шимди апакъайы оны, озь баласыман къошып эмизе экен. О бала буюсе, бельки салтанатымызгъа зарар кетирир деп, къоркъаман. Келеджек белянынъ ёлуны шимдиден кессек яхшы болмазмы?» — деди. Аталыкъ сёйледи: «Баш устюне, хан азретлери! Бизден къаршылыкъ ёкъ!» — деди. Шай деп, ханны тынчландырды.

Аталыкъ ханнынъ узурындан чыкъты да, атына минип бир кунъ, бир гедже атыны чаптырып, Эсебий къарт яшагъан койге

кельди. Эсебийнинъ отарына барды. «— Эсебий! — деди о. Сен шу Къуртлукъаянынъ баласын тапкъан экенсинъ, оны хангъа келип айттылар. Шимди хандан адамлар келеджек, баланы сенден алып бараджакъ, кеседжеклер. Кель, шу баланы хангъа бермейик, Къуртлукъаянынъ несли дюньядан джойылмасын. Къуртлукъаянынъ эдждатлары, озюнъ билесинъ, бизим аймакънынъ (къабиленинъ) етекчилери эдилер. Аймакъ тёрелеримиз битсе, ёкъ болса, бизге яхшы болмаз. Апакъайынъны къандыр, шу бешитке яткъан озь баланъызны беринъиз хангъа», — деди. «Арув, айса шай этейик», — деди Эсебий къарт. Аталыкъ гедже къаранлыгъыман ордукентке къайтты. Эсебий къарт да уюне кельди. Келип апакъайына аталыкъ айткъан сёзлернинъ эписини айтып, оны къандырды. Сонъ, къарт отаргъа къайтып кетти. Апайы исе, озюнинъ баласыны къундакълады, бешикке яткъызды. Къуртлукъая бийнинъ баласын къойнуна алып ятты.

Ана, шимди танъ атайым дегенде, ханнынъ къоруджылары ат чаптырып, Эсебий къартнынъ уюне кельдилер. Уйге кирип, къартнынъ апайындан сорадылар: «Сиздеки эки баланынъ бириси, Къуртлукъаянынъ баласы экен. Къана, къайсы бириси о бала?» Къадын: «Эсебий бир бала тапып кетирди, бильмеймиз кимнинъ баласы болгъаныны. Ана, бешикте ята», — деди. Къоруджылар баланынъ бетини ачып къарадылар: «Къуртлукъаянынъ баласы эсмери болмакъ керек, бу бала сарышын келе. Сиз янъылмадынъызмы?» — дедилер. «Озь баласын танымагъан апакъай болырмы? Я да озь баласын бешикке салып, биревнинъ баласын къойнуна алып яткъан ана болырмы?» — деди. Шай этип, къоруджылар баланы бешиги такъымынен хангъа кетирдилер. Хан, Эсебийнинъ баласыны бешиги такъымынен ортадан кестирди. Шай этип, Эсебийнинъ баласы кетти, эдик ичинден тапылгъаны ичюн, ады Эдиге деп къоюлгъан Къуртлукъая бийнинъ баласы сав къалды:

Эдиге бийнинъ улы эди,
Бий де танърынынъ къулы эди.
Анасы джынынъ къызы эди,
Дедеси тюклю-сачлы азиз эди.

Бу вакъиалардан сонъ куньлер-айлар кечти, йыллар кечти. Эдиге эмчектен кесильди, къундакътан чыкъты, тал турды, татий юрди, тили чыкъты. Бир яшыны толдурды, эки яшкъа кирди, сонъ беш яшына кельди. Бир кунь шойле бир ал болды.

Бир топ бала кой ичинде курешип ойнаша эдилер. Бир даа къарасалар, озюнинъ къыркъ къоруджысыман Токътамыш хан келеята. Ханны корип, бутюн кой халкъы тышкъа чыкъты, къолларыны

къурсакъ устю къавуштырып, турдылар. Хан балаларнынъ янындан кечеяткъанда Эдиге балаларгъа айтты: «Къулакъ асманъыз, балалар! Ойнай беринъиз!» — деди. Хан кечип, балалар оюнларыны быракъмадылар. Буны корип, Токътамыш хан бир къоруджысыны йиберди: «Бар, билип кельчи, бу балалар ничюн селям турмадылар?» — деди. Къоруджы келип балалардан: «Улуснынъ ханы кечип кеткенде, ничюн селям турмадынъыз?» — деп сорады. Алдгъа Эдиге чыкъты да айтты: «Киши озюнден буюк адамгъа селям берир. Биз балалар не къадар коп болсакъ болайыкъ, бизни бир адам къадар корьмейлер. Амма бизим яшымызны къошсакъ, юз яштан буюк олармыз. Хан болса-болса, даа элли яшындадыр. Бизге о селям бермек керек», — деди. Къоруджы Эдигени ханнынъ къаршысына кетирди: «— Мынав бала шай деп айта», — деди. Хан айтты: «Ярамаз бала экен бир якътан. Экинджи якътан улуста бундайын акъыллы кескин балалар осип етишсе, улус бундан кяр этер. Бар, ойна, бала!» — деди.

Шундан сонъ, арадан бир йыл даа кечти. Эдиге бабасы Эсебий къартман чёльде къой бакъып юре эди. Сонъ къарт бир ишмен уйге кетти. Эдиге къой башында къалды. Бир даа корьсе, онъ-солуна бакъынып, бир киши келе-келе, чалылар арасында юкълап яткъан бир къоянны эследи. Сонъ Эдигенинъ къатына кельди: «Мен авджыман, амма тюфегимни уйде къалдырдым. Анав чалылар ичинде бир къоян юкълап ята — сен оны урькютме», — деди де, ашыгъып кетти. Шай дегендже, чалы артындан атлы-итли бир авджы даа чыкъты. Къоян юкъусы белли шей — о атнынъ дюбюрдисинден уяныл, турып къачты. Ит онынъ артындан къувып тутты. Шу арада тюфегини алып анавы авджы да етип кельди. Биринджи авджы: «Бу къоян менимки. Оны башта мен корьдим, мына бу бала шаатыр!» — деди. Экинджи авджы: «Чёльде юкълап яткъан къоян биревнинъки сайылмай. Ким тутса, къоян онынъки. Шай тугульми, бала?» — деди. Эдиге: «Мергин авджы ким болса, къоян онынъки. Мен ерге чалкъа джатып, мына бу алманы къурсагъым устюне салайым, сиз нишангъа алып атынъыз. Къайсынъыз алманы урсанъыз, мергин авджы одыр. Къайсынъыз да алманы уралмай мени ольдюрсенъиз, къан къарышкъымны (одегини) бабама тёлерсиз», — деди. Сонъ ерге ятты, къурсагъы устюне бир алма къойды. Авджынынъ биринджиси атты, алманы экиге больди. Авджынынъ о бириси тюфекни къолуна алгъан сонъ къоркъу тюшти экиленди. Сонъ: «Ёкъ, мен атмам. Эки арада баланы ольдюрип, къан къарышкъысын тёлемеге меджбур болырман», — деди. Онда Эдиге: «Айса, сизге къоян тиймей. Авны бир аткъанда ургъан киши мергин авджы сайыла. Йырты артындан ит салып, я да бизим улус ханымыз

Токътамыщдай къуш салып, ав эткен киши авджы сайылмай. Къуш йыртысы къушнынъ, ит йыртысы итнинъ», — деди. Сонъ, бу сёзлер Токътамыш ханнынъ къулагъына барып етти. Токътамыш хан: «Ким экен о шай тёре кескен бала?» — деп сорады. «О бала, сизге селям бермеген анавы бала, Эсебий къартнынъ кендже улы Эдигедир». «Ярамаз бала экен, — деди хан. Бир даа ондайын сёз эшитсем, тилини кестирирмен!».

Ханнынъ бу хышымлы сёзлери койге де етип кельди. Онда Эсебийнинъ бикеси байына айтты: «Эсебий! Бу бала бизим башымызгъа бир иш чыкъараджакъкъа ошай. Оксюз къозу беслесенъ, авузынъ-бурнынъ май болыр, оксюз бала беслесенъ, авузынъ-бурнынъ къан болыр, деп нечиле айтылмагъан. Сен бунынъ сонъуны бир тюшюнип коръ!» — деди. Бундан сонъ, Эсебий бир баш аталыкъкъа барып, апакъай шай-шай деп айта, деди. Аталыкъ айтты: «Арув айса! Кетир баланы магъа. Ондан сонъ койге къайт да, чёльде къой къарагъан кенджемни Темирханнынъ айгъавул джетеси эсир алып кеткен деп, джылав кочюр», — деди. Сонъ Эсебий Эдигени кетирип аталыкъкъа бере. Койге къайткъан сонъ да, аталыкъ огреткен сёзлерни айтып, бакъырыкълап джылав кочюрелер.

Аталыкънынъ беш улу бар эди. Эдигени оларгъа къошты. Ана-бабадан оксюз къалгъаны, еринден-сувундан къопкъаны ичюн, адыны Къобукъ ул къойдылар.

Кель заман-кет заман, аталыкънынъ уллары джигит болдылар, бирер-бирер Токътамыш ханнынъ къапысына къоруджы олып бардылар. Арадан беш-он йыл кечти, Эдиге де он алты яшына кельди. Сонъ, о да Токътамыш ханнынъ къапысына къоруджы болып барды, хан хызметинде булунды.

Къыркъ къоруджы эр кунь Токътамыш хангъа саба хайыргъа баралар. Отуз докъуз къоруджы бирер-бирер кирип чыкъалар — хан къыбырдамай отура. Энъ сонъунда къоруджыларнынъ энъ яш сойы, Къобукъ ул кире — Токътамыш хан атылып, бель устю тура.

Ана шимди бикеси Токътамыш хангъа айта: «Отуз докъуз къоруджы кирип, сагъа селям айта, сен къыбыр этмийсинъ. Энъ яш къоруджы киргенде бель устю турасынъ. Ничюн шай этесинъ?» — дей. Токътамыш хан: «Ёкъ, хайыр, мен ич еримден турмайман!» — дей. Бикеси онъа: «Мен айса сагъа сенинъ бель устюне тура экенчинъни исбат этермен», — деди.

Сонъ, бир кунь хан озюнинъ корюниш одасында къоруджыларны къабул эткенде, бикеси хангъа дуйдырмай онынъ халатынынъ этегини тюйревичинен миндерге тюйреп салды. Бирер-бирер къоруджылар кирип, саба хайыр айттылар хангъа. Хан къыбыр этмеди. Энъ сонъунда

Къобукъ ул кирди. Хан учып тура кельди. Артындан астындаки миндер де котерильди. Сонъ хан къаний болды ки, Къобукъ ул киргенде о еринден тура экен. Къобукъ ул чыкъып кеткен сонъ, хан бикесинден: «Сенинъ айткъанынъ чын экен, мен еримден тура экенмен. Бунынъ себебини бильмейсинъми?» — деп сорады. Бикеси: «Мен беллесем, сагъа бу Къобул улдан бир яманлыкъ келеджек, сен де оны ичинъ билен дуясынъ», — деди. Токътамыш хан сёйледи: «Бизден аталыкъкъа бир яманлыкъ эрмеди ки, ничюн онынъ несилинден бизге яманлыкъ келеджек?» — деди. «Мен бильмеймен, амма сенинъ еринъден учып тура кельгенинъ — бу зая шей тугуль. Мында бир сыр бар», деди бикеси. Хан да онъа: «Айса, буны аталыкъкъа дуйдырмай тындырсакъ болмазмы?» — деди. Бикеси: «Ашыкъма. Сен даа ачыкъ-айдын бильмийсинъ ки, о сагъа явмы, эльми (достмы). Бельки сагъа эльдир, достунъа къаршы тураджакътыр. Башта мен онынъ биз явмы, достмы экенин аныкълап алайым,» — деп джевап берди.

Сонъ ханнынъ бикеси бир бардакъ къатыкъ уюттырды, кетирип хангъа берди. «Ярын эртен шу бир бардакъ къатыкъ янынъда турсын. Сен Къобукъ ул кирип кельгенде бардакънынъ устюнден къаймагъын пармакъ билен бурып алып къап да, бардакъны Къобукъ улгъа бер. О, къатыкъны къарыштырмай ичип болмаз, ничюн десенъ къатыкъ бавурдайын тыгъыз уюгъан. Бакъайыкъ, о къатыкъны насыл этип къарыштырыр экен?» — деди.

Ана сонъ эртеси куню отуз докъуз къоруджыдан сонъ саба хайыргъа Къобукъ ул кирди. Хан къатында тургъан бардакъны алды да, устюндеки къаймагъыны пармагъынен бурып алып къапты. Сонъ бардакъны Къобукъ улгъа узатты: «Ич къатыкъны, Къобукъ ул!» — деди. Къобукъ ул бардакъны алды, янындан къамасыны чыкъарды, къаманынъ темиринен къатыкъны къарыштырды, бардакъны котерип ичти. Къобукъ ул кеткен сонъ, бикеси хангъа: «Сенинъ къатыкъ устюндеки къаймакъны пармакъ билен бурып алып, къапкъанынъ: — Мен сенинъ башынъны мына булай этип, бурып алырман — дегенинъ эди. Къобукъ ул, бунынъ манасыны анълады. Сагъа дост болса, о къатыкъны къамасынынъ сапы билен къатыкъны темири билен къарыштырып: — Сен меним башымны бурып алгъандже, мен сенинъ ичеклеринъни къанджал билен, мына бундай этип, къараштырырман! — деген болды. О сагъа эль тугуль экен, о сагъа яв экен, душман экен», — деди.

Токътамыш ханнынъ эр вакъыт янында юрген бир джандашы бар экен. О киши Кенегес урувындан эди. Ханнынъ эпси авалесини о япа, эр вакъыт ханнынъ янында булунгъаны ичюн, онъа Джанбай дей эдилер. Шимди хан Джанбайны къатына чагъырды, сёйледи:

«Сен магъа бир киши тап. О, сыр бильген, чынълап толгъамагъа[1] бильген джырав[2] бир киши болсын. Шекленген бир адамым бар», — деди. «Айса, мен сизге Шулубайнынъ къызы, Томалай Арувны алып келейим. Дюньяда не къадар толгъавджы кишилер бар — оларны шу къыз биле», — деди Джанбай. Сонъ, о барып, Томалай Арувны ханнынъ сарайына алып кельди. Томалай Арув айтты: «Хан азретлери! Сизинъ керегинъизге ярайджакъ, гизли шейни ачыкъ этип бере биледжек, чынъларыман сыр ачып, сизге душманынъызны тутып бере биледжек киши бар». Хан сорады: «Кимдир о киши?» Томалай Арув: «О киши сарттыр, Хыва Бухара еринде яшайдыр,» — деди.

О заман хан Джанбайгъа айтты:

Юз докъсанны яшагъан,
Дзувлары бошагъан.
Иегине инджи салып
Чий джибекмен къуршагъан
Кумюштен къапакъ яптыргъан
Арышкъа мончакъ такътыргъан,
Самурдан тон джабынгъан,

Тюм-тюз джолда абынгъан.
Отуз ханны оздыргъан
Учь юз кольмек тоздыргъан,
Аткъа минер алы ёкъ
Араба минер элеми ёкъ.
Сачлары ап-акъ къыравдыр,
Ады Сабра джыравдыр, — деди.

Сен меним Джанбайымсынъ,
Къаранлыкъ гедже Айымсынъ.
Кенегес эльнинъ отюсинъ
Кёр биенинъ сютюсинъ.
Арабагъа джегип эки тай
Бар кетир, оны, Джанбай! — деди.

Ана шимди Токътамыш хан Сабра джыравны кетирмеге эки ат еккен къошар араба йиберди. Джанбай белини тартып бувды, къошаргъа тёшек-ястыкъ алды, сал къайыкъман Идильни кечти, къамчы

---

[1] толгъамакъ — сыр ачмакъ
[2] джырав — чынъджы, кедай

саллаштырып Хыва Бухара юртуна ёнелип алды. Бу арада, Сабра чынъджы ремиль тёкип[1] отура эди. О, ремильге бакъып къарысына айтты:

Улус Джучы ханындан
Хазарнынъ сырт ягъындан
Сыптай сюйрю борк кийип
Ат къуйругъын шарт тююп
Эки боз ат джектирген
Арабагъа гуллер тёктирген,
Арышкъа демир къакътыргъан
Къолдыкъкъа дуа такътыргъан
Атлары къамчы зорындан
Энтигип джорта, еледир
Сабра деген джыравгъа
Бир имансыз келедир.

Шай дегендже Джанбай келип чыкъты, Токътамыш ханнынъ селямынен риджасыны Сабра джыравгъа еткизди. Токътамыш ханнынъ адыны эшиткен сонъ, Сабра джырав еринден учып тураджакъдай болды, туралмады. Джанбай онъа къол берди, турсатты, къолтугъына кирип, алып барып къошаргъа отуртты. Атларны айдаштырып, Идиль бетке ёл алдылар. Идильни кечкен сонъ, Токътамыш хан оларны къаршылап чыкъты, ордукентке алып кельди. Хан чынъджынынъ:

Къолтугъына кирди, дей
Тёрден орун берди, дей
Къонакъ ашы бермеге
Къона-мезе къурды, дей
Хан джыравгъа къол берди
Бал савутын бол берди
Эмен саплы къадемен
Учь-дёрт кере бал (буза) берди.

Онъ якътан берди бир къаде
Сол якътан берди бир къаде
Къарт къадени алды, дей
Бошатып алдына салды, дей
Балдан башы айланып
Чала саргъуш болды, дей
Бал бюйрекке тюшти, дей
Бюйреги балгъа пишти, дей.

---

[1] ремиль тёкип — фал бакъып

Сабра чынъджы сайдан, сайгъыдан, балдан, сёзден башы айланды, эсирди. Онда Токътамыш хан Джанбайгъа буюрды: «Айт огъа, чынъласын!» — деди. Сабра джырав чынълады:

Байрачлы узун айдар Косе бай
«Мен де джыравман», — дей экен,
Болса — болгъай.
Акъсыргъанда къобуз телин къопарыр
Джюткюргенде май чыракъны авдадыр
Май чыракъны джагъайым дегечи
Джыйында бала-чагъа юкълап къалыр.
Къабузгъа тель тартайым дегечи
Акъай апайын сюйрер де, таркъалыр.

Токътамыш хан Джанбайгъа: «Айт, огъа, бизге керек шейни айтсын», — деди. Сабра джырав толгъады (чынъ айтып сыр ачты):

Идильде болды секиз хан
Джайыкъта болды докъуз хан
Босагъасы сом алтын
Уйкени эди Чынгъыз хан
Уфакъ ханнынъ ириси
Ири ханнынъ уфагъы
Къартбабанъ да хан эди
Беримге саран эди
Алымы къатты болса да
Берими сендай тугуль эди.

Токътамыш хан Джанбайгъа сёйледи: «Къарт, я айнеджилик эте, я да анълагъан шейи ёкъ. Ёкъсам, ичкени бек аз болды, я бек коп болды. Онъа балабан бойнузны толдурып, бир баллы боза даа бер. Эгер, шимдигеджек ичкени аз болса, къарарына келир, коп болгъан болса, эсирип олер», — деди. Онда сабра джырав хангъа къаршы турды да, чынъ айтты:

Эй, падишам, эй, ханым!
Къыйнавгъа салдынъ къарт джаным
Хывадан кельген сартынъман
Бир оледжек къартынъман
Иче, иче тоймайман
Яш джаныны къыймайман
«Толгъа!» — дейсинъ, тоймайсынъ
«Айт!» дейсинъ де, къоймайсынъ.
Айтмагъа тилим бармайдыр
Айтмасам да болмайдыр
Буюк болсын сый, ханым

Джигитлерни джый, ханым
Чагъыр, кетир, корейим
Аслын айтып берийим.

Онда Токътамыш хан Джанбайгъа айтты: «Айса, сен бар, айт, даа мал сойсынлар, даа къазан ассынлар. Сен озюнъ бар да, Аргъын мырза, Барын мырза, бир де Къобукъ улны мында алып кель!» — деди. Сонъ, эписи шей хан айткъандай олды, дернек (къонушув) пек балабан болды, пек чокъ йигитлер топлады. Джанбай барды, Къобукъ улны тапты: «Сен билесинъми, бу халкъ не ичюн джыйыла?» — деди. Къобукъ ул айтты: «Бильмиймен», — деди. «Айса, сен буны биль! Сен Эдигесинъ, Къутлукъаянынъ улысынъ, ханнынъ душманысынъ. Бу Сабра джырав сени толгъап-толгъап хангъа бильдиреджек. Олар сагъа агъувлы бал берип, сени ольдюреджеклер. Сен бал толу савутны алгъанда оны аселеттен бурнунъа ур. Сонъ «Бурнум къанады!» деп савутны биревге бер де, озюнъ чыгъып къач. Шимди барып кирип отураджакъсынъ», — деди Джанбай.

Ана энди Аргъын мырза, Барын мырза, бир де Къобукъ ул Сабра джыравнынъ къаршысына отуртылдылар. Сонъ Сабра чынъджы джигитлернинъ бирине сёз къатты: «Хан сагъа батырлыгъынъ корьсет десе, батырлыкъны къалай этерсинъ?» — деп сорады. Джигит айтты:

Язда ирккен сув болып
Къалагъа (шеэрге) ташып кирермен
Къавданны алгъан ат болып
Койлерге от берирмен
Сарттан эскен борадай
Аскерин къувар, сюрермен
Малын-баркъын басар да
Кетирип хангъа берирмен
Дал къылычым котерип
Арслан болып отермен.

Онда Сабра чынъджы, савуткъа бал толдурып узатты: «Аферин, Аргъын мырза, дызман джигит экенсинъ! Котер балны!» — деди. Аргъын мырза савутны алып, балны котерип ичти.

Энди Сабра къарт джигитлернинъ экинджисине сёз къатты: «Бирев ханынъа душман болса, сен огъа нетерсинъ? — деди. Барын мырза айтты:

Хангъа душман фитнеджи
Эльге, юрткъа джав болыр
Фитне дуйса джурегим
Лав этер де, къав болыр

Алгъакъ-булгъакъ бойнуна
Серт чылбырым бав болыр
Башын кесип кетирсем
Хан джуреги дав (кучълю) болыр
Хан джуреги дав болса
Элим-кунюм (халкъым) сав болыр
Элим-кунюм сав болса
Джигит адым чав (намлы) болыр.

Сабра чынъджы экинджи савутны толдурып бу джигитке берди: «Аферин, Барын мырза! Садыкъ джигит экенсинъ! Котер савутны!» — деди. Барын мырза балны алып, симирип ичти.

Энди исе, Сабра къарт Къобукъ улгъа къарады: «Бирев сагъа душман болса, сен огъа не этерсинъ?» — деди. Къобукъ ул айтты:

Арсайып аткъа минермен
Кедегисинъ болермен
Озь къанына тойдырыр
Къазанчыны тёлермен
Манърагъан къойдай этермен
Боркдай кийип кетермен
Къыргъый болып учарман
Чагъаракътан къачарман
Бир кунь бола келир де
Бабам очюн алырман
Эгер дегеним этмесем
Атамнынъ арам улы болырман.

Онда Сабра джырав толгъады:

Аргъын ул да, Барын ул
Батыр экен Къобукъ ул.
Къоллары узун корюне
Мергин экен Къобукъ ул
Эрини (дудагъы) юфкъа корюне
Сёзге уста Къобукъ ул
Пармагъы джездай майышкъан
Чебер экен Къобукъ ул
Сачы Айдай балкъыгъан
Асыл экен Къобукъ ул
Бети нурдай тёгюльген
Тёре экен Къобукъ ул
Энсиз-сансыз ат салып
Сюре келир Къобукъ ул

Къутлукъая къаныны
Сорай келир Къобукъ ул
Айланмагъан кенъ юрткъа
Бельги тикер Къобукъ ул
Бириктирген топрагъынъ
Йыртып сёкер Къобукъ ул
Къашыкълап джыйгъан малынъны
Чёмючлеп сачар Къобукъ ул
Къапыда турар болсанъыз
Пенджереден къачар ол
Эгер мен киши танысам —
Къутлукъаянынъ улы
Эдигедир шу Къобукъ ул! —

деди де, Сабра чынъджы учюнджи савутны толдурып Эдигеге берди: «Котер савутны, Эдиге!» — деди. Эдиге савутны алды, абдырап ичеджек дайын болып оны бурнуна урды: «Джанбай, тут савутны! Бурнум къанады!» — деди де, савутны Джанбайгъа туттырып, явлугъыны бурнуна басып, тышаргъа атылып чыкъты. Токътамыш хан окюрди: «Тутынъыз Эдигени!» — деди. Дув-в этип, джигитлер эписи къапы-пенджереден тышаргъа атылып, атларына чаптылар. Эдиге энди атына минген, тоз къопарып къача эди. Джигитлер атларына ыргъып минеджек болып, бир-бирининъ артындан ерге йыкъылдылар, эписининъ эгерлери авуп тюшти. О десенъ, эписининъ айылы (эгер къайышлары) кесильген экен. Токътамыш хан да тышаргъа чыкъты, амма батырларынынъ бу алыны корип, чырайы къап-къара кесильди. Сонъ, Джанбайгъа айланып: «Джанбай! Ничюн къачырдынъ Эдигени?» — деп къычырды. «Оны мен къачырмадым!» — деди Джанбай. Токътамыш хан хышымланды: «Эдигени сен къачырдынъ! Атларнынъ айылларын сен кестинъ! Магъа душманлыкъны сен эттинъ! Эдигени бугунь тапып кетир! Кетирмесенъ озюнъ, бала-чагъанъ, къарыкъурткъанъ — эписине къылыч! Сёз битти!» — деди.

Джанбай джылай-джылай атына минди, эки де улыны къатына аякъдаш алды да, Эдигенинъ пешинден къувып кетти. Эдигенинъ изинден кетип, Идиль къыйырына кельдилер. Корьселер — Эдиге энди сувнынъ оте ягъына кечкен эди. Озеннинъ бу къыйырындан турып Джанбай айтты:

Къайтсана, Эдиге, къайтсана,
Хангъа савлукъман къал айтсана.
Кенары юфкъа сары къадемен
Бал бередир, ичсене!

Озеннинъ оте ягъындан турып Эдиге айтты:

Къайтмам да Джанбай, къайтмам да!
Хангъа савлукъман къал айтмам да!
Кенары юфкъа сары савутман
Бал берсе де, ичмем де —
Эриним яра болгъандыр.

Джанбай айтты:

Къайтсана, Эдиге, къайтсана!
Хангъа опькенъни айтсана!
Салары оньнъ сандалдай,
Саврусы улькен тёбедай,
Аягъы терек, бойну эрек
Ат бередир, минсене!

Эдиге айтты:

Къайтмам да, Джанбай, къайтмам да!
Хангъа опькемни айтмам да!
Салары аньнъ сандалдай,
Саврусы улькен тёбедай,
Аягъы терек, бойну эрек
Ат берсе де минмем де —
Путыма чыбан чыкъкъандыр.

Джанбай айтты:

Къайтсана, Эдиге, къайтсана!
Хангъа хайырлы сёз айтсана!
Хан сагъа тюймеси сом алтын,
Бир корьмеси бинъ алтын,
Этегинден енъи узун
Тон бередир кийсене!

Эдиге айтты:

Къайтмам да, Джанбай, къайтмам да!
Хангъа хайырлы сёз айтмам да!
Хан магъа тюймеси сом алтын,
Бир корьмеси бинъ алтын,
Этегинден енъи узун
Тон берсе де киймем де —
Бойнума яра чыкъкъандыр.

Джанбай айтты:

Къайтсана, Эдиге, къайтсана!
Хангъа: — Багъышла! — деп айтсана!
Хан сагъа сары сансардан

Борк бередир, кийсене!
Коксюнъде зырх, ат минип,
Урушларгъа атланып,
Хандан алтын мааш алып,
Дюнья сефасын сюрсене!

Эдиге айтты:

«Къайтмам да, Джанбай, къайтмам да!
Хангъа: — Багъышла! — деп айтмам да!
Хан магъа сары сансардан
Борк берсе де киймем де —
Башыма муюз чыкъкъандыр!
Коксюмде зырх, ат минип
Урушларгъа атланып
Хандан алтын мааш алып
Дюнья сефасын сюрмем де:
Кенъ дюньядан не файда,
Тар этик аягъым сыкъкъан сонъ?

Джанбай Эдигенинъ къайтмайджагъыны анълагъан сонъ, окюрип агълады: «Сен къайтмасанъ, хан меним озюмни, бу улларымны, къары-къурткъа, сой-сопымны — эписини къылычман чаладжакъ. Айса, сен озюнъмен мынав эки улымны да алакет — бареме булар сав къалсынлар», — деди. Джанбайнынъ уллары урбаларыны башлары устюне байладылар, атларыны джугенинден джетип сувгъа тюштилер, ялдап озеннинъ оте ягъына кечтилер. Сонъ атларына минип, къылычларыны чыкъарып, Эдигеге уджюм эттилер. Эдиге къачты, биревини окънен урды, экинджиси къоркъып, токътады. Эдиге онынъ устюне ат чаптырып келип, къылычынен башыны къакъып алды. Джанбай Идильнинъ бу джагъасында турып, улларынынъ аджыныкълы олюмини корип, окюр-окюр агълады.

Эдиге айтты:

Кемал улу кок Джанбай!
Кери сёзли ит Джанбай!
Сен къаранынъ улысынъ
Пул берганнинъ къулысынъ
Къайт энди, Джанбай; къайт энди
Ханынъа бу сёзюм айт энди:
Шу кетиште кетермен
Темирхан магъа къол берсе,
Худайым магъа ёл берсе,

Шу Токътамыш ханынъны
Аякъ асты хор этермен! —

деди де, атына къамчы урып кетти. Джанбай сув кечип, эки улынынъ олюсини алды, джылай-джылай хангъа кельди. Сонъ Токътамыш хан инанды, Эдигени Джанбай къачырмады деп.

Сонъ Токътамыш хан аталыкъны чагъыртты. «Аталыкъ! Мен сизни сюе эдим. Озюмден юксек сая эдим. Мен сизни аталыкъ туттым, тонгъучым Джелялны сизге адакъ эттим. Сиз исе, магъа хиянет эттинъиз: Къуртлукъаянынъ йылан баласыны меним уюме джибердинъиз. Мен энди бильмеймен кимге ишанмагъа, кимге аркъа таямагъа. Сиз энди кетинъиз!» — деди.

Аталыкъ чыкъты кетти. Сонъ онынъ уллары, олар беш джигит эдилер, бабаларына айттылар: «Энди боладжакъ шей болды. Хан бизни де душман тутты, энди бизге де бу юртта яшайыш болмаз. Айса биз де кетейик Эдигенинъ артындан: я девлет башымызгъа, я къузгъун лешимизге», — дедилер. Кеттилер. Идильни кечип чёльде Эдигени таптылар. Сонъ алты къардаш бир урув болып, чадыр къурып, от якъып, авджылыкъ этип, аш пиширип эглендилер.

Бир кунь олар аш пиширип отура эдилер, бир даа къарасалар — бир атлы, бир кийикни къувып келеята. Эдиге аман атына минди, кийикнинъ ёлуны кестирип чыкъты. Кийик бир тыныш туракъсады, шай дегендже, атлы етип кельди, окъ мезгилине (месафесине). Эдиге де етип кельди, окъ мезгилине. Экеви де нишангъа алып аттылар — Эдиге кийикни алдындан урды, о киши артындан урды. Эки окънынъ демир уджлары бир-бирине келип тиркельдилер. О киши аттан тюшти, чекти кийикни озюне. О адам деди ки: «Бу меним авым, мен оны бермем сагъа!» Эдиге деди ки: «Ёкъ, бу меним авымдыр! Мен де бермем сагъа!» Шай деп, чекелешип тура эдилер, сонъ Эдигенинъ агъалары етип кельдилер. О адам корьди ки, булар чокълар: «Айды, болсын кийик сизге!» — деди. Эдиге айтты: «Ёкъ, оны мен де урдым, сен де урдынъ. Ортадан болейик», — деди. Ортадан больдилер кийикни: арттан ургъаны ичюн, о адам артыны алды, алддан ургъаны ичюн Эдиге алдыны алды. Сонъ Эдиге сорады: «Сен кимсинъ? Кимлерден боласынъ?» О киши айтты: «Мен Кабертиннинъ аскеринден боламан», — деди. «Я о Кабертин ким?» — деп сорады Эдиге. Аскер айтты: «Кабертин черкезлернинъ бир батырыдыр. О Темирханнынъ къызыны хырсызлап, алып къачты. Шимди Темирхангъа озюни туттырмай, чёльде-тавда къачып юре», — деди. Шай деп, къалмыкъ атына минди де, озюнкилерине кетти.

Сонъ Эдиге агъаларына айтты: «Биз сыгъынакъ истеп, Темирхангъа

бараджакъ бола эдик, амма озюмизни насыл таныттаджагъымызны бильмеймиз. Мына Кабертин, Темирханнынъ къызын алып къачкъан. Эгер Кабертиннинъ артындан кетип, Темирханнынъ къызыны къуртарсакъ, бизге Темирхангъа бармакъ къолай боладжакъ», — деди. Шу анъ атланып, олар къалмыкъ аскерининъ артындан кеттилер.

Кетип бараятыр эдилер — алдларына бир йылан чыкъты. Къувдылар йыланны, корьдилер, алты башы бар, бир къуйрыгъы бар. Йылан къачты, барып бош ювагъа сокъулды. Бир башы кирди, беш башы тышарыда къалды. Йыланны ольдюрдилер. Кене кете эдилер — бир йылан даа расткельди. Къувдылар йыланны, корьдилер: алты къуйрыгъы бар, бир башы бар. Йылан къачты, барып бир ювагъа сокъулды. Башы кирди, артындан алты къуйругъы да кирди. О йыланны ольдюралмадылар. Бираз даа юрдилер, сонъ Эдиге токъталды, айланып агъаларына сёйледи: «Бу йыланлардан бир дере алдынъызмы?» — деди. Агъалары: «Ёкъ, бир шей анъламадыкъ», — дедилер. Эдиге сёйледи: «Биринджи йыланнынъ алты башы, бир къуйругъы бар эди. Бир башы кирди ювагъа, беш башы кирмеди — биз йыланны ольдюрдик. Экинджи йыланнынъ бир башы, алты къуйругъы бар эди. Башы ювагъа кирди, алты къуйругъы да онынъ артындан кирди, биз оны ольдюралмадыкъ. Бундан, шуны анъламакъ керек ки, биз алтымыз да баш олсакъ, бир иш битиралмамыз. Биримиз баш олайыкъ да, къалгъанымыз къуйрукъ болайыкъ», — деди. Агъалары: «Арув айттынъ! Сенден артыгъымыз ёкътыр — сен баш бол!» — дедилер. Шай этип, Эдиге оларгъа баш олды.

Ана шай этип, олар къалмыкънынъ изинден кетип, Кабертиннинъ аскерини корьдилер. Эдиге агъаларына: «Сиз бу ерде къалынъыз, мен барып Кабертиннинъ аскерине къошулайым. Аскерден бир къона артта юрюнъиз — олар бугунь геджелеген ерде сиз экинджи геджеси къонынъыз. Мен онда ашчы, къазанджы болмагъа тырышырман. Къазанджы болсам, сизге оджакъта емек къалдырырман », — деди. Шайтип, агъалары къалдылар, Эдиге исе, гедже барып Кабертиннинъ аскерине къошулды.

Шимди Темирханнынъ къызы Бердибикеге аскернинъ бириси гизли мектюп кетирди. Бабасы Темирхан къызына: «Къызым! Мен Кабертин устюне къылыч салып, сени къуртарайым дегендже, о сени ольдюрир. Шимди сени Кабертинден къуртарса, Эдиге къуртараджакъ. Эдиге Токътамыш хандан къачкъан, бизге келе экен. Шимди Кабертин аскерине къошулгъан. Эдигени таныджакъ олсанъ: о бинъ кишимен къошулып отурса да, энъ юксек ерде отурыр. Эм асла такъыр ерде отурмаз — илле астына я чекмен, я боркюни салыр, я да къавдан

(къуругъан от) юлкъып салыр — ич такъыр ерде отурмаз. Эдигени бундан танырсынъ», — деп язгъан.

Бердибике мектюпни окъугъан сонъ, чадырдан чыкъып аскерлер арасында козь кездирип, Эдигени къыдырды, айырды эталмады. Сонъ акъшам болды, аскерлер эписи ятты. Кабертин де юкъламагъа ятты. Бердибике чадырдан чыкъты, корьди ки: алчаракъ бойлу, къара сынлы, чымры тенли, кескин бакъышлы бир аскер къавдан юлкъып тюбюне салгъан, отура буларнынъ чадыры янында. Бердибике онынъ къатына барды, онъа сёз къатты: «Сен кимсинъ? Ничюн чадырдан козь узьмей отурасынъ?» — деди. Аскер айтты: «Мени сизинъ чадыргъа къаравул салдылар», — деди. Бердибике: «Ялан айтасынъ. Кабертин чадыргъа къаравул салмай, ничюн десенъ, о биревден къоркъмай. Сен Эдигесинъ, мен билемен», — деди. «Эбет, мен Эдигемен», — деди о. Бердибике ялварды: «Эдиге! Мени къуртар Кабертинден!» — деди. «Сен айт, о мени къазанджы этип алсын, о ягъыны мен озюм къарарман», — дей Эдиге.

Экинджи куню Бердибике сёйледи Кабертинге: «Сенинъ къазанджыларынъ шорбаны датсыз пиширелер. Мен бездим оларнынъ ашларындан»,— деди, Кабертин: «Айса, озюнъе ярагъан адамны къазанджы сал», — деди. Сонъ Бердибике: «Айса, мына бу татар пиширсин шорбаны», — деп Эдигени корьсетти. Шай этип, Эдиге къазанджы, яни ашчы олды.

Энди эр акъшам, Эдиге оджакъ тюбюнде тюрлю-тюрлю ашлар коме агъалары оны чыкъарып ашайлар: «Ана энди ашымыз бар, ишими де болыр», — деп къуваналар. Олар Кабертиннинъ аскери артындан иерип, келе берелер.

Сонъ бир кунь, Эдиге Бердибикеге сёйледи: «Айт Кабертинге, атлары отны ятып отласын, сувны юрип ичсинлер», — деди. Бердибике Кабертинге: «Сенинъ атларынъ отны юрип отлай, ашагъаны аягъына кете, тавланып болмайлар. Келир бабам, басар сени — сенинъ атларынъ урушкъа ярамаз. Айт аскеринъе — атлар отны ятып отласынлар, сувны барып озенден ичсинлер»,— деди. Кабертин аскерлерине буюрды: «Атларгъа от чалып беринъиз, олар ятып ашасынлар. Куньде эки кере Идильге сувлакъкъа алып барырсынъыз», — деди.

Аскерлер Кабертин буюргъаны киби эттилер, от чалып атларгъа бердилер. Сонъ атлар сувсадылар. Шимди аскерлер эписи атларыны сувармагъа Идильге кеттилер, дуракъта бирев къалмады. Кабертин де чадыргъа кирди, ятты юкълады.

Эдигенинъ метий арабагъа екип шорбалыкъ сув тышыгъан бир бакъыравукъ боз аты бар эди, башкъа ат къалмагъан эди. Минди

бакъыравукъ бозгъа, алды окъ-яйыны, кельди чадыр янына. Юкълап яткъан Кабертинни костерип, Бердибикеден: «Бунынъ бутюн тени темир зырх ичиндедир, окъ кирер ери бармы экен?» — деп сорады. «Окъ кирер ерини корьмедим. Тек эки къолтугъынынъ тюбюнде тешиклери бардыр», — деди Бердибике. «Айса, котер къолуны юкъарыгъа мен атайым!» — деди Эдиге. Бердибике Кабертиннинъ къолуны котерди, Эдиге окъны тешикке атты, окъ барып Кабертиннинъ юрегине кирди. Сонъ экиси бакъыравукъ боз аткъа миндилер — къачаджакълар. Кабертин джан талашып, чадырны йыкъты, къолуны узатып, бакъыравукъ атнынъ къуйругъындан тутты да, оны озюне чекмеге башлады.

Бакъыравукъ боз, аякъ тиреп бакъырмагъа башлады. Эдиге ништлейджегини бильмеди. Бердибике къычырып: «Белиндеки къаманы ал да, кес атнынъ къыл къуйругъын!» — деди. Эдигенинъ эси башына кельди, белиндеки къаманы алды, бакъыравукъ бознынъ къыл къуйругъын кести. Ат бир абынды, йыкъылды. Булар тура кельгенче, Кабертиннинъ де джаны чыкъты. Сонъ Эдиге: «Сен мында тур, мен барып аскернинъ ишини битирейим», — деди.

Барды, аскернинъ янына, корьди: аскерде бир къавгъа бар! «Не ичюн къавгъа этесинъиз?» — деп сорады. Аскерлер: «Къавгъа сенинъ устюнъде. Бир талайымыз айтамыз: Бар болсын Эдиге, юрсин! — деймиз. Бир талайымыз: ёкъ олсын Эдиге, кетсин! — дедилер. Эдиге: «Бир киши ичюн бир алай (полк) аскер къавгъа этип отураджакъмы? Бар болсын Эдиге! дегенлер, бир якъ болсын, ёкъ болсын Эдиге! дегенлер, бир якъ болсын. Эки якъ да озь ёлуна кетер, весселям!» — деди. Аскерлер айырылыштылар. Сонъ Эдиге озь ягъыны туткъан аскерлерге къошулды да, озюне къаршы кеткенлерге бас этти. Оларны санчты, кестилер! Сонъ Бердибикени янларына алдылар, барып аталыкъынынъ улларыны да таптылар. Эдигемен Бердибике тюштилер аскер алдына, ёлландылар Темирханнынъ юртына.

Шимди булар Темирханнынъ ордукентине якъын кельдилер, сонъ мудждеджилер чаптырып, Темирхангъа кеттилер. Сарайгъа келип: «Козюнъиз айдын! Эдиге Кабертинни ольдюрди, къызынъызны къутарды!» — деп хабер бердилер. Темирхан Эдигемен къызыны къаршылап, ёлгъа чыкъты: «— Къызым Эдигенинъкидир!» — деп илян этти. Хан балабан той япты, Бердибикени Эдигеге берди. Сонъ киевине елемлик багъча ичинде къурулгъан бир сарайыны берди. Эдигемен Бердибике анда яшадылар. Севишип, ойнашып бир йыл къадар юрдилер, сонъ бир огъуллары болды. Адыны Нураддин къойдылар.

Шай дегендже, арадан он дёрт йыл кечти, Нураддин джигит яшына

кельди. О, бир озю болып, эрке осьти, ондан отърю ашыкъ ойнавны даа ташламай эди. Шимди о эки мырза баласыман ашыкъ ойнаята эди. Бир даа араларында къавгъа чыкъты. Нураддин о огъланларнынъ бирисини урып джылатты. Сонъ о огъланнынъ бабасы кельди, улындан сорады: «Ничюн урруштынъыз сиз?» — деди. О огълан айтты: «Биз ашыкъ ойнаймыз, о тызым эте. Бир онъбай ашыгъы бар — татарлардай этип, онынъ ортасыны тешкен, ичине къуршун иритип къуйгъан. Шимди о ашыкъ чик, пик, алчы, ялчы — недай истесе, ондай тура. Мен: бизде ашыкъ ичине къуршун къуймайлар, — дедим, о бизни урды», — деди. Мырза Нураддинге ачувланды да: «Эй сен, орь корьмеген бадракъ (батрак), татарнынъ баласы! Сен бек батыр болсанъ, барып озь юртынъда джигитлик эт! Юртунъ, малынъ къайтарып ал!» — деди. Нураддин урды ашыкъларны ерге, кельди бабасына. Келип корьсе, бабасы Эдиге терек тюбюнде янъгъыз, мугъайып отура эди. Нураддин кельди бабасынынъ янына, сорады: «Бабам, ничюн шай тюшкюн отурасынъ?» Бабасы Эдиге: «Ничюн тюшкюн болмайым! Меним де юртум бар эди, бабам бар эди, халкъым бар эди. Токътамыш хан бабамны ольдюрди, мени къувгъун этти. Мен мында яшайышкъа алдандым, эр шейни унуттым. Шимди яшлыгъым кечип кетти — юртумны барып коралмадым, бабамнынъ очюни алалмадым. Мен мугъаймай, ким мугъайсын!» — деди.

Нураддин айланды да, къартбабасы Темирхангъа кетти. Барып къапысына джылады. Темирхан чыкъты: «Не джылап отурасынъ, яврум? Не керек сагъа — алтынмы, къуралмы, къошунмы, эгленджеми?» — деди. Нураддин сёйледи: «Мен бабам ичюн джылайман. Меним бабам Эдигени Токътамыш хан къувалагъан, къартбабам Къуртлукъая бийни ольдирген. Оларнынъ очюни алмагъан эвлят насыл болыр? Магъа къол тутынъыз — барып бабамнынъ очюни алайым», — деди. Онда Темирхан айтты: «Аферим, улым, бек арув этерсинъ! Бар бабанъа айт — къурал-ярагъ, тугъ-байракъ, не керек эр шейни текмиллеп берсин сагъа. Изинни мен бердим. Ал очюнъни!» — деди.

Нураддин бабасына къайтты, къартбабасы деген эр шейни, онъа сёйледи. Эдиге сорады: «Къач тюмен (10 бинъ аскер) керек сагъа?» Нураддин айтты: «Магъа тюмен аскер керекмей. Мен Токътамышны ёкъ этермен. Эгер ишим онъ кельсе, Токътамышнынъ сонъ окюнчи зияде болыр. Эгер ишим онъ кельмесе, меним окюнчим аз болыр. Сиз магъа дёрт уюрь джылкъы беринъиз: бир топ къара джылкъы, бир топ ала джылкъы, бир топ чал джылкъы болсын, оларны да сюрюп кетмеге къыркъ джигит болсын», — деди. Эдиге огълу истеген эр бир шейни текмиль этти, берди.

Ана шимди Нураддин къыркъ джигитмен дёрт уюрь джылкъынынъ артына тюштилер, давур салып, тоз къопарып Токътамыш ханнынъ юртуны козьлеп, кеттилер. Джайыкъ сувуны куньдюз кечтилер, Идиль сувуны гедже къаранлыгъында кечтилер. Эртен, танъ аткъанда Токътамыш ханнынъ ордукентини дёрт якътан сарып алдылар, огъ уруш хаберини бильдирмеге эльчи салдылар: «Эдигенинъ улы Нураддин, бабасыман къартбабасынынъ очюни алмагъа кельди. Урушмагъа алы болса, Токътамыш хан чыкъсын уруш аланына (мейданына). Ёкъса тахты башатсын» — деп бильдирюв йибердилер.

Шимди Токътамыш ханнынъ аскери аз эди. Аскер: «Биз азмыз!» — деп къоркъып къачты. Аскер къачкъан сонъ халкъы да къачты, акъшамгъа ханнынъ огълу ордукентинде бирев къалмады. Сонъ Токътамыш хан да тахтыны ташлап чыкъып къачты. Шай болгъан сонъ, Нураддин ордукентке кирди, Токътамышнынъ къачкъан аскерлерини тутып озюне аскер этти. Оларнынъ устюне озь джигитлерини онбашы, юзбашы этип салды. Сонъ тахткъа минди, ондан сонъ да, бабасы Эдигеге: «Токътамыш хан къачты, бейлик бизинъки, бабам кельсин!» — деп хабер йиберди.

Ана энди бабасы Эдиге озь аскерлерини алып кельди. Нураддин онъа: «Бабам! Энди бейлик бизинъки, ханлыкъ укюмини биз сюреджекмиз!» — деди. Эдиге сорады: «Огълум, Токътамыш хан къайда къачты, билесинъми? Нураддин: «Бильмеймен мында шимди тек яш бикеси эм де Ханике, Джанике къызлары къалды. Токътамышнынъ озю къачты», — деди. Онда Эдиге сёйледи: «Огълум! Сен балгъа къызыштынъ да, чибинини унуттынъ. Девлет балы ондай татлы балдыр ки, онынъ башындан чибин эксик болмай. О балны ашайджакъ болсанъ, башта чибинлерини ольдирмек керексинъ. Ёкъсам чибинлер топланыр, зувулдашып башынъа келир. Башта Токътамышны абра!» — деди. Шай деп, Нураддинге озь аскерини де берди. Янына Джанбайны да къошты. Ёл косьтермеге бир джаврунджы да (фалджы) къошты. Шай этип, Нураддин Токътамыш ханны излемеге кетти.

Токътамыш къача, амма онынъ къатында да джаврунджысы бар. Джаврунджы: «Эдигенинъ улы Нураддин бизни къувып келеятыр», — деди. Сонъ Токътамыш къачып Кенегесте къонды Нураддин исе Акъташта токъталды. Сонъ Токътамышнынъ джаврунджысы джаврун суегине къарады ве: «Нураддин бир къона (геджелев) артымызда — эпкин келеятыр»,— деди. Нураддиннинъ де джаврунджысы джаврун къарап: «Токътамыш бир къона алдымызда», — деди. Нураддин айтты: «Бир къона алдымызда экен, айса бу гедже къонмайып, геджелейин барып басайыкъ», — деди. Олар геджелейин юрьдилер. Токътамышнынъ фалджысы айтты: «Олар бу гедже къонмадылар, айдаштырып келеятырлар», — деди.

Сонъ олар да къонмады, къачтылар. Нураддин ич къувып еталмай.

Шимди Нураддиннинъ фалджысы айтты: «Токътамышнынъ къатында фалджысы бар — о бизни корип тура. Оны янълышлатмасакъ болмаз. Сиз буйрукъ беринъиз эписи аскерлер атларыны арткъа бурып арт-арткъа кетсинлер». Нураддин буйрукъ берди — аскерлер эписи атларыны арткъа бурып аркъагъа иерледилер. Сонъ Токътамышнынъ фалджысы джаврунгъа бакъып: «Нураддиннинъ аскери айланып арткъа къайтты, энди раат бол!» — деди. Токътамыш шимди Чегерли гольде эди. О, учь гедже юкъламагъан, чырайы топракъдай болгъан. О чадырыны къурып ятты да, къатты юкъугъа далды.

Токътамыш хан бир ара юкъуда булунды, сонъ недендир къоркъып уянды. Башыны котерип къараса, танъ атаятыр экен. Сонъ ат туякъларынынъ сесини ве къычкъырувларны эшитип, еринден атылып турды. Корьсе ки, фалджысы ёкъ, бирев ёкъ — бир уйрю аскер тоз къопарыш айт-уйт этип келеятыр. Аскер алдында да чал ат минген — Нураддин келе. Токътамыш чапты, урды озюни къамышлыкъ ичине. Къамыш аралап къачты. Къамыш ичинде яткъан къушлар къоркъып пыр-р, пыр-р учты, чивильдешип Токътамышнынъ башы устюнде айландылар. Токътамыш бир аланлыкъкъа барып токътады, башы тёпесинде уюрильген къушларгъа къарап оларны къаргъады:

Акъкъу къушлар, къаз къушлар,
Сизни сунгъур, боз къушлар
Къанатынъыз тоздырып
Башынъызны къайырсын!

Эдигенинъ улы Нураддин —
Алла бермесин мурадын
Мени юрттан айыргъач
Сизни де гольден айырсын!

Худайдан тилеймен эндиги —
Шайтандан тувгъан Эдиге
Ниет эткен ишлерин
Танърысы талкъ этсин!

Сызагъы (мешребе) бельден тюшмесин
Башы ястыкъ корьмесин.
Къартайгъанда янъгъыз къалып
Башын алып чыгъып кетсин, —

шай деп тургъанда, ат кокрегинен къамышны эки ярып, давур-салып, къолунда дал къылыч — Нураддин келип чыкъты. Нураддин айтты:

Ай, бийим, огърунъ Токътамыш!
Джесетинъ сараджакъ саз къамыш.
Къысмет бу экеч мен сагъа
Алладан ярдым кондермем.

Эдигенинъ улы Нураддин —
Акъ тааля берди мурадын
Джан береджек сен болсанъ,
Джан аладжакъ мендирмен.

Къартбабамны кескенде,
Бабама экшип куськенде
Алла адыны анъмадынъ
Бийсинмединъ кишини.

Мен бабамдан бар болдым,
Джигит, атчапар болдым.
Ана шимди дув-в кельди
Кесип алмагъа башынъны.

Онда Токътамыш айтты:

Къартбабанъ къулым эди
Ондан Эдиге тёреди
Ондан тёреген сен болсанъ —
Сен де меним къулумсынъ.

Сен меним къулым исенъ
Мен сизге алла исем
Очюкип эм ачувман
Ничюн устюме келесинъ?

Шимди мында янъгъызман
Кене мен ханынъызман.
Бу юрт дедем Чынгъызнынъ
Бугуньде мен Чынгъызман!

Сонъ Нураддин:

Идильде кулюк суваргъан
«Тунагъа етип туваргъан.
Бату: — «Чынгъызман!» — дер эди
О да Чынгъыз тугуль эди!

Алтын Сарайны къурдургъан
Алтын босагъа къойдыргъан.

Хушенк де: «Чынгъызман! дер эди
О да Чынгъыз тугуль эди!

Къуран, китап окъуткъан
Дин islямны таркъаткъан.
Менгю: «Чынгъызман!» — дер эди
О да Чынгъыз тугуль эди!

Таркъакъ эльни топлагъан
Топлакъ джавны таркъаткъан.
Озьбек хан да хан болды
Ана о Чынгъыз эди!

Сен манъа къулум демечи
Мени алчалтып кульмечи.
Мен сагъа сой къувайым
Сен оны бир динълечи:
Сачлы-тюклю Къоджамет
Ондан тувгъан Эрамет

Ондан тувгъан Кёрамет
Ондан тувгъан Къутлукъая
Ондан тувгъан Эдиге
Эдигеден тувгъан Нураддин
Сыра огъа кельгенде
Бакъ — алла берген Мурадын! —

деди де, сол къолуман Токътамышнынъ сакъалындан тутты, Токътамыш къоркъудан къатып къалды, мучелери киртлешкендай болды. Сонъ къаба сесмен бек къатты къычырды. Шай дегечи, Нураддин къылыч билен онынъ башыны чалып алды. Сонъ Токътамышнынъ башыны торбасына салды, кетирип бабасынынъ алдына ташлады.

Шундан сонъ, Нураддин Токътамышнынъ тахтына отурды, хан болды. Шу вакъыт бабасы Эдиге айтты: «Тёрели (къануний) хан болмакъ ичюн сагъа Токътамышнынъ къызларына уйленмек, огъа киев болмакъ керек. Сен девлет ишлеримен огъраш, юртны бир долаш. Ханикемен Джаникени мен мында сагъа азырларман», — деди. Бабасы шай деген сонъ, Нураддин чыкъып кетти, девлет ишлеринен мешгъуль болып юрт айланды.

Шимди хан сарайында Токътамышнынъ къызлары Ханике, Джанике, бир де онынъ яш бикеси къалгъан эди. Бикенинъ къарнында баласы бар эди. О Токътамышнынъ къызларына акъыл огретти: «Нураддин сизинъ бабанъызны ольдирди, Ясаны, къанунны бозып

Чынгъызнынъ тахтына отурды. Шимди сизге уйленсе, Чынгъыз союна киев боладжакъ, тёрели хан боладжакъ. Сиз къурсагъынъызгъа ястыкъ байланъыз да, къурсакъ котерген болынъыз. Нураддин сораса, бу шейни бизге бабанъ Эдиге этти, деп айтынъыз», — деди.

Ана энди Нураддин юрт ишлерини битирип къайтып кельди. Ханикенен Джаникени корейим деп, о аремге кирди. Корьсе — Ханике де къурсакъ котерген, Джанике де къурсакъ котерген юрелер. Нураддин сорады: «Бу сизлерге не мараз болды?» — деди. Къызлар утанды, къызарды, къачтылар. Токътамышнынъ яш бикеси: «Буны бабанъ Эдигеден сора!» — деди. Нураддиннинъ сачлары тик-тик турды: «Мен ондан сорарман. Шимди сен айт!» — деди. Токътамышнынъ яш бикеси айтты: «Бу хорлукъны къызларгъа бабанъ Эдиге этти:

Арзудан козьлери къызарып
Бир ёл Ханикени джылатты
Бир ёл Джаникени джылатты
Акъ сакъалын титретип
Бабанъ къызларгъа саташты.
Сасыкъ якъасын къонълатты
Силекейин акъызып,
Ахыр дегенин болдырды
Джебр билен яткъызып,
Ичлерин-бавурын толдурды,
Шимди бир шей ёкъдайын
Ёлунъа козь тикти, отурды, — деди.

Нураддин чапып чыкъты арем ичинден, козюне бир шей корюнмеди. Сонъ къаршысына бабасы Эдиге расткельди. Нураддин нефеси тутулып, тишлерини сыкъып айтты: «Сен магъа — Токътамышны ольдир, къызлары сагъа, яш бикеси магъа désинъ. Сонъ, бар девлет ишлерин эт désинъ. Озюнъ яман ниетмен уйде къалдынъ. Уйде къалып, къызларгъа зорбалыкъ эттинъ, огълунъа иман къырдынъ. Къырылгъан иман къайтмаз, оны къан джувар. Сен магъа бабасынъ — мен сени ольдиралмайман. Я сен мени ольдир, я мындан башынъ алып чыгъып кет!» — деди. Онда Джанбай Нураддинге айтты:

Аргъамакъны аздырма, Нураддин —
Атны къайдан минерсинъ?
Акъкъан сувгъа къан къуйма —
Сувны къайдан ичерсинъ?
Къавданлы ерге от салма —
Отны къайдан отларсынъ?

Къарт бабанъны къувласанъ,
Къайда барып онъарсынъ?

Сонъ Нураддин айтты:

Кемал улы Кок Джанбай!
Кери сёзли ит Джанбай!
Къара мадай улысынъ,
Аш бергеннинъ къулусынъ,
Сен къоянгъа «Къач!» дерсинъ,
Сен тазыгъа «Къув!» дерсинъ.
Сенден акъыл арамам,
Кенъеш сенден сорамам!
Аргъамакъны аздырсам —
Сайлап тулпар минермен.
Акъар сувгъа къан къуйсам —
Сайлап шербет ичермен.
Къарт папазны къувласам —
Йылындан Кябе кетермен,
Кябени учь долашып,
Учь кере тёвбе этермен.

Онда Эдиге айтты:

Эр Нураддин догъа деп,
Эбанайлар кетирттим.
Сагъа бешик керек деп,
Алып чугъа джайдырдым.
Чугъа къатты болыр деп,
Сайлап сунгяр джайдырдым.
Джигит чагъынъ кельгенде,
Сайлап тулпар миндирдим.
Темирхан бек сюйсин деп,
Темирден зырх кийдирдим.
Джигит адынъ чыкъсын деп,
Къыркъ джигитни ерттирдим.
Сёзге уста болсын деп,
Кок Джанбайны эш эттим.
Акъкъудай козюм къызартып,
Ундай сачым агъартып,
Къартайгъанда мен сагъа
Къувлаткъандай не эттим?

Сонъ Нураддин айтты:

Этмедим деме, эттинъ сен,
Имангъа терс кеттинъ сен.
Чанагъыма чибин атып,
Мени къысметсиз эттинъ сен!
Къарарып чыкъкъан булутман —
Джавмай — сачмам таркъамай!
Гонълюм авлап сёз къатма —
Сабунман джувсанъ агъармам!
Озюнъ чыгъып кет мындан
Я ольдирип ташларман!

Онда Эдиге айтты:

Боз агъачтай тырманып,
Булуткъа етмей ич тынмам!
Къанлы эт ашар шункъарман —
Олюмтикке ич къонмам!
Къара булут мендирмен —
Джавун-бурчакъ созарман.
Эсип кельген джель болып,
Танъ юкъунъны бозарман!

Андан сонъ нефес толдурып, Нураддинге уфюрди. Нураддин артына йыкъылды, авузы — бурну къыйшайды.

Онда Джанбай айтты Эдигеге:

Бир дане янъгъыз баланъдыр
Терс дуа этме, Эдиге!
Этнени алла сюймейдир
Огъа терс кетме, Эдиге!

Сонъ Эдиге онъа дуа этти. Огълу Нураддин ерден турды, авузы-бурну тюз болды.

Сонъ Эдиге айтты:

Индден, Йеменден от алып,
Оджакъкъа от къаладым.
Ол оджакъкъа комюр салып,
Докъуз корюкмен тавладым.
Алтыным иритип денъедим:
Ичинде бакъыр ёкъ экен.
Джайлай оськен ашлыгъым
Сом бурьтюкли, токъ экен
Душманынъны эр заман

Мени къувгъандай къув, улым!
Авджы къушдай йыртыджы
Арсландай адув, алып улым!
Ачувдан корьмез козюнъни
Алла ачсын, мырза улым!
Къувгъан душманынъ эр заман
Мендай къачсын, мырза улым!

Шай деди де, Эдиге чыкъып кетти. Бабасы чыкъып кеткен сонъ, Нураддин янъгъыз къалды, ханлыкъ укюмин юрсетти. Арадан йыл кечти, Токътамышнынъ къызлары бала кетирмедилер. Сонъ о къызларнынъ хызметчисини чагъырды, ондан сорады: «Бу сенинъ бикечлеринъ ич ташлады ёкъса?» — деди. Хызметчи айтты: «Оларда къурсакъ ёкъ эди. Олар къафтан тюбюне ястыкъ тыкъкъан эдилер», — деди. О вакъыт Нураддин эсини джыйып, озь-озюне: «Мен нишледим?! Бабамны ничюн ынджыттым, уйден къувдым? Ёкъ, булай болмаз! Бабамны тапайым да, ондан афу сорайым». Сонъ о бабасыны араштырды-сораштырды — тапмады.

Нураддин эм ханлыкъ укюмини сюре, эм шериаткъа риает этип халкънынъ арзу-алыны динълей эди. Бир кунь онъа баш урып, бир фукъаре кельди. О озюнинъ истегини бильдирип шай деди: «Биз бабадан беш къардаш къалдыкъ, бизге мирас деп, тек бир ыргъачы улакъ къалды. Биз анълаштыкъ — улакъ осип эчки болса, эр йыл кетирген улакъларын невбетмен алырмыз, ондан эпимиз маллы болырмыз. Эгер барып да, улакъ яшлай ольсе, оны соярмыз — дёртимизге дёрт аягъы, биримизге де башы болыр деп анълаштыкъ. Шимди бу улакънынъ магъа тиеджек аягъы сынды. Сонъ мен онъа чул байладым. О улакъ баргъан культёбеге, анда о чул янгъан. Сонъ улакъ къоркъып къачкъан, къомшунынъ кебен пиченини якъкъан. Шимди къомшу зор эте: «Магъа яз кечмей тура, пичен чалып беринъиз!» — дей. Агъамлар да магъа зор этип: «Пиченни сагъа деген аякъ якъты, пиченни сен чалыш бер! — дедилер. Мен о къадар пиченни насыл чалайым, ярдым этинъиз, дедим. Къайыл болмайлар, мени котеклейджек болалар. Ана шонынъ ичюн сизден акъыл сорап кельдим», — деди. Нураддин тюшюнди-ташынды — акъыл берип оламады. Сонъ фукареге: «Мен сагъа догъру кенъеш бералмайман. Токътамышнынъ кенъеш бере бильген бир къадысы бар эди, къаяты. Йигиси, мен сизинъ эр биринъизге бирер эчки берейим. Пичен чалув меселесин озюнъиз чезинъиз», — деди.

Бир къач куньден сонъ, Нураддин о фукъарени ёлда корьди — фукъаре къуванчлы, шенъ эди. Нураддин ондан: «Сонъ насылсынъыз?

Агъаларынъман анълаштынъыз аллем?» — деп сорады Фукъаре: «Бир киши бизге бек догъру кенъеш берди. Шимди; пиченни агъамлар чалалар, мен чалмайман», — деди. Нураддин хан шу кишинен меракъланып: «О акъыллы киши сизге насыл кенъеш берди?» — деп сорады. О киши деди ки: «Сенде суч ёкъ, ничюн десенъ, улакънынъ санъа деп адалгъан аягъы сыныкъ, озю юралмай. Улакъны культёбеден пиченге анавы учь сагълам аякъ алып баргъан, о ёлгъа да улакъны баш догърулткъан. Онънынь ичюн, пиченни агъанълар чалсынлар. Сонъ, мен бу кесильген тёренни (чыкъарылгъан къарарны) агъамларгъа айттым — олар бу адалетли къарар деп, разы болдылар»,— деди фукъаре. Бу сёзлерни дикъкъатнен динълеп тургъан Нураддин хан озь-озюне: «Дюньяда бундай догъру къарар чыкъара биледжек адам олса, о да меним бабамдыр. Айса, бабам эрек кетмеген экен, бу орталыкъларда юре экен», — деди. Сонъ, о фукъареден: «Сен о кишини къайда корьдинъ?» — деп сорады. «Мен чалмагъа от къыдырып кеткенде, оны бир чокъракъ башында корьдим», — деди фукъаре. Нураддин фукъаренинъ айткъан ерине атлылар йиберди, амма олар онынъ бабасыны тапалмадылар.

Нураддин тюшюнип-ташынгъан сонъ, шу фукъаре яшагъан ерден юз кишини тутып кетирсинлер деп, буйрукъ берди. Нукерлер андан юз кишини тутып кетирдилер. Хан оларгъа айтты:

Он беш — огълан,
Йигирми беш — дживан,
Отуз — арслан,
Къыркъ — къаплан,
Элли — тильки,
Алтмыш — кулькю,
Етмиш — тыршав,
Сексен — беля,
Докъсан — буламыкъ,
Юз — джылавукъ.

Сиз магъа бир ай ичинде шу шейни тапып кетиринъиз. Тапып кетирмесенъиз — башынъыз джеллят! — деди.

Шимди бу фукъаре урувынынъ бири шу чокъракъ янындан кече эди, корьсе — акъсакъал бир адам сувгъа тикилип далгъын тура. О, шу адамгъа селям берди. Къарт селямны алды, сонъ: «Сен кимсинъ?» — деп сорады. Бу киши: «Мен Нураддин ханнынъ халкъындан боламан», — деди. Къарт: «Сонъ, Нураддин ханынъыз яхшымы, насыл? — деп сорады. О киши: «Алланынъ хышымына огърасын! О бизге дюньяда ёкъ бир шейни тапып кетиринъиз, деп, бир ай муддет берди. Биз,

бир кой халкъ о шейнинъ не экенини тапыштыралмаймыз. Шимди йигирми кунь кечти, он кунь къалды. Он куньден сонъ, башымыз джеллят!» — деди. «Даа насыл шей экен о?» — деп сорады ихтияр. Койлю:

Он беш — огълан,
Йигирми беш — дживан,
Отуз — арслан,
Къыркъ — къаплан,
Элли — тильки,
Алтмыш — кулькю,
Етмиш — тыршав,
Сексен — беля,
Докъсан — буламыкъ,
Юз — джылавукъ.

Нураддин султан бизге мына шу шейни тапып кетиринъиз, деп буюрды, — деди. Онда акъсакъал айтты: «Нураддин султаннынъ сизге айткъаны шей тугульдир. О бир сёздир, тапмаджадыр. О сизден тапмаджанынъ табыны истей. Мына сен арув динъле:

Он яшына толгъанда —
Адам «огълан» чагърылыр.
Йигирми бешке еткенде —
Адам «дживан» чагърылыр.
Отуз яшкъа толгъанда —
Джигит арслан къуветте.
Къыркъ яшына киргенде —
Эркек къаплан къуветте.
Элли яшлы къырджыман —
Уста бир тильки болыр.
Алтмышта «мен акъай!» деп
Джумлеге кулькю болыр.
Етмиш яшкъа кельгенде,
Аякълар тыршавланыр.
Сексен яшкъа еткенде,
Халкъкъа беля, юк болыр.
Ашы болыр буламыкъ,
Докъсан яшкъа кельгенде,
Юз яшына кельгенде —
Киши болыр джылавукъ.

Бу шейлернинъ джумлеси бир кишиге бола. Буны бар да, ханынъызгъа айт. Эм ханынъызгъа куфюр этменъиз, оны

къаргъаманъыз!» — деди. «Айса, къуртулдыкъ олюмден!» — деп къуванды фукъаре. Сонъ кельди, тапмадженынъ табыны Нураддин ханъгъа айтты. Нураддин атылып еринден турды да: «Буны санъа ким уйретти?» — деди. О, койлю къартны корьген ерини айтты. Нураддин тез атлы йиберди — о кишини тапып кетирдилер.

Ана энди Нураддин къапы артындан къарай-къарай о кишиге: бабасымы, бабасы тугульми — ич танымай. Къартнынъ сачлары орус папазынынъ сачларыдайын оськен, сакъал кийизлешкен, устюнде кийими урьян-пурьян. Сонъ озь-озюне деди: «Буны башта ашатайым. Насыл ашай экен, шугъа къарап танырман бабамы. Болмаса, тойгъан сонъ лаф эттирип танырман», деди. Ашчыларгъа эмир этти: «Бир токълу сойып, бутюнлей къазангъа салынсын, сорпасы-эти — еписи къонакънынъ алдына къойылсын». Ашчылар шай да эттилер — бутюнлей къайнап пишкен къойны сорпасыман къонакънынъ алдына къойып, озьлери аяткъа чыкътылар. Къарт къона башына къурулды — этнинъ еписини ашады, кемиклерини тер-темиз кемирди, сорпасыны да котерип еписини ичти.

Ханнынъ аякъчылары софраны джыйыштырмагъа кирдилер, корьселер — оларгъа бир кесечик биле эт къалмагъан, бир къашыкъ шорба къалмагъан. Аяткъа чыкъкъан сонъ: «Яндыгъымы папазы! Бир кесек эт биле къалдырмагъан!» Къарт оларнынъ сёгюнгенини эшитти, сомурданып сёйленди:

Тавда джурген борю эдим,
Талчыгъыма тайлы бие ер эдим.
Ойгъа тюштим, къой болдым,
Къонкъулдашкъан коп ямангъа хор болдым, — деди.

Сонъ Нураддин ялакъчыларыны чагъырып сорады: «Ашадымы къарт?» Ялакъчылар: «Ашады. Бир къойны бир шей демей, ашады!» — дедилер. Нураддин сонъ анълады ки, бу онынъ бабасы экен. Одагъа кирди, бабасынынъ къолун-аягъын опти, афу сорады. Баба огълунынъ сучуны кечирди, афу этти. Шай этип, Нураддин хан бабасы Эдигени озь янына алды, раат этти.

Токътамышнынъ бикеси бир заманлар юклю къалгъан эди. Шимди о бир эр бала тапты, адыны Къадырберди султан къойдылар. Заман кечти, Къадырберди султан он секиз яшына кель-ди. Сонъ, башкъа ханлар онъа ярдым этти, аскер бердилер. Сонъ, баба улусындан адам топлады. Шай этип, аскери чокъ олды. Сонъ, баба тахтыны къыдырып, Чегерли гольге келип токътады.

Шу куньлерде, Нураддин Джанбайгъа эмир этти: «Бар, Чегерли гольни къара — къуш бар экенми?» — деди. Джанбай атына минди кетти. Кельди Чегерли гольге, чыкъты секенинъ тёпесине, къарады.

Корьди ки, Чегерли гольде чадырлар бар, чокъ аскер тура. Секеден ашагъы тюшеджекте аскерлер Джанбайны тутты, Къадырберди султангъа кетирдилер. Къадырберди султан сорады: «Къана меним юртум? Къайда меним алтыным, малым? Къана меним Ханике, Джанике татайларым?» Джаны къыл устюнде олгъан Джанбай не айтсын: «Юрт деген шей, гъайып болмай — бинъ йыл кечсе де тургъан еринде тура. Кобиси юртнынъ даваджысы гъайып олып кете. Айса, сен баба юртунъны дава этип кельдинъ — яхшы эттинъ. Мен сагъа Нураддинни алый келейим — малынъ, алтынынъ ондан сора. Чегерли гольде къуш коп десем, Нураддин келир. Сиз азыр турынъыз, хан азретлери!» — деди.

Сонъ Джанбай кельди Нураддинге: «Хан азретлери! Бир къуш бар! Бир къуш кельген Чегерли гольге — корьсенъиз акъылынъыз учар! Саны бар — сонъу ёкъ!» — деди. «Айса, атлан, кетейик! Бир лячин учурайыкъ!» — деп къуванды Нураддин. Сонъ, Нураддин яхшы бир джюйрек сайлап минди. Джанбай да чарпыкъ ат минди. Атмаджа (авджы) къушларны алып, Чегерли гольге кельдилер. Джанбай Нураддинге: «Султаным! Сагъа бу къушны ат чаптырып насыл учурылгъаныны корьсетир эдим, амма, атым мартавал. Сенинъ атынъа минейим де, къушны бир учурайым — сен онынъ учушыны сейир эт!» — деди. Нураддин разы олды. Сонъ Джанбай Нураддиннинъ джуйрюгине, Нураддин де Джанбайнынъ чарпыкъ атына миндилер. Джанбай аткъа мингенинен атмаджа къушны алды, синъди кетти секе артында. Нураддин не олгъаныны анъламады: «Бу бадракъкъа (батрак) не мараз олды? Чыкъайым секенинъ тёпесине, къарайым», — деди озю-озюне. Чыкъты секенинъ тёпесине — корьди ки, секенинъ о тарафы аскер толу. Шай дегендже, оны эки якътан аскерлер къамачавгъа алды. Нураддиннинъ джарты аты чапып олмады. Оны аттан тюшорип, эки къолундан эки аскер тутып Къадырберди султаннынъ чадырына алып кельдилер. Къадырберди султан Нураддинге ер косьтерди, «отур» деп ишмар этти. Къызыл къадифе тёшельген бир шиндикни (кресло) корьсетти. Нураддин отурды.

Амма шимди астындан къадифе тюбюне эки зеэрли пычакъ тиклетип салынгъан экен. Нураддин отургъанда эки пычакъ эки тизини тешип уджлары тёпеге чыкъты. Нураддин эки къолуман эки пычакънынъ уджларыны къапатып отурды.

Къадырберди султан сорады:

Аргъавулдан кочькен алты арбам
Алтавы да къазна арбам
Тугъра-тамгъалы асыл арбам —
Оны къаттинъ, Нураддин?

Нураддин айтты:

Аргъавулдан кочькен алты арбанъ
Алтавы да къазна арбанъ —
Танъры магъа болсын деп бергенде,
Мен оны бутюнлей сайгъанман.
Улуснынъ къувети алтын! деп,
Акъ Субан батырны къазнаджы къойгъанман.

Къадырберди султан сорады:

Босагъасы юксек боз уюм,
Алтмыш алты козь уюм
Къышлав уюм, яз уюм —
Оны къаттинъ, Нураддин?

Нураддин айтты:

Босагъасы юксек боз уюнъ
Алтмыш алты козь уюнъ —
Мен оны ёкъ корьгенмен:
Эриккеним кетсин деп.
Мугъайгъаным къалсын деп,
Орьтмен откъа бергенмен.

Къадырберди султан сорады:

Секиз ерден чегели
Токъуз ерден тогъалы
Юзю къызыл чугъалы
Тонымны къаттинъ, Нураддин?

Нураддин айтты:

Секиз ерден чегели
Токъуз ерден тогъалы
Тонынъ магъа къалгъанда —
Мен оны авур тапкъанман:
— Бу къызыл тон сагъа! — деп
Бабамнынъ сыртына арткъанман.

Къадырберди султан сорады:

Толгъамалы меним ай балтам
Кумюш саплы сай балтам[1]
Ханике, Джанике джан тотам —
Оларны къаттинъ, Нураддин?

[1] сай балтам — сайланып алынгъан, сойдан къалгъан

Нураддин айтты:

Толгъамалы сенинъ ай балтанъ
Чынгъыздан къалгъан сай балтанъ
Айланышкъан урушта,
Толгъанышкъан токъушта
Онъ къолума алгъанман.
Ханикедай ёсманы
Джаникедай сылувны
Танъры озю манъа бергенде —
Бедава мал къылгъанман.

Къадырберди султан сорады:

Аягъы терек, мойны эрек
Атымны къаттинъ, Нураддин?
Юртнынъ ханы, бабасы —
Атамны къаттинъ, Нураддин?

Нураддин айтты:

Аягъы терек, мойны эрек
Атынъны тутып мингенмен,
Бизни юрттан къувгъанчюн
Атанъа терс дёнгенмен.
Татар къыйыры Тунада
Токътамыщдай атанъны
Сакъалындан туткъанман.
Боз бугъадай окюртип
Еди тавны янъгъыртып —
Башыны кесип алгъанман.
Къара мешинге саргъанман.
Эр башы къокъланыр деп —
Чильтер дорбагъа къойгъанман.
Чильтер дорбаны кетирип —
Бабамнынъ алдына салгъанман.
Очь-ачувын къандырып —
Бабамнынъ алгъышын алгъанман!

Онда Джанбай тильге кельди: «Къадырберди султан! Изин этинъиз — меним де булардан сорайджакъ эсабым бар», — деди. Къадырберди разы олып баш саллады, сонъ Джанбай Нураддинге сёз къатты:

Беш-беш оба, беш оба
Бельги тиктинъ, Нураддин.
Салыкъ салып коп халкъны

Урып сёктинъ, Нураддин.
Беш биеден бир къулун
Сен тилединъ, Нураддин.
Чынгъыз тахтынъ огъурлап
Къа, нейлединъ, Нураддин!
Тюштинъ къара тулпардан
Малиймен насыл кетерсинъ?
Шимди эсап сорайлар —
Эсапны насыл этерсинъ?

Онда Нураддин айтты:

Беш-беш оба, беш оба
Бельги тиксем — юрт ичюн.
Юрт сынъырын атлагъан
Къыбла билен сырт ичюн.
Беш биеден бир къулун
Мен истесем — сют ичюн.
Къалан, салыкъ кестирсем —
Сендай арсыз бет ичюн!

Кемал улы кок Джанбай,
Кери сёзлю ит Джанбай.
Озь эткенинъ ойлачы,
Тилинъни тыйып сёйлечи!
Тилинъни пычакъ сырты билен кесермен

Танълайынъа нал къыздырып басарман!
Эки джагъынъ эки якъкъа айырып
Шорбалыгъынъ (агъзынъ) джыртарман!

Сонъ Къадырберди султан еринден турды да, сёйледи: «Джигит экенсинъ, Нураддин султан, аферим сагъа! Мен бабамны бешбаш эткенинъе бек окюне эдим. Шимди корьдим ки, оны джигит киши енъген экен. Айса, окюнчим кетти, сагъа да биз языкъ эттик. Сенмен менде суч ёкъ — сучман къавгъа бабаларымыз арасында. Беринъиз Нураддин султаннынъ тулпарыны — кетеджек ёлуна джигитчесине ат минип кетсин!» — деди. Сонъ, нукерлер Нураддинге онынъ къара тулпарыны кетирдилер, атланмагъа ярдым эттилер. Нураддин атланды кетти. Бир даа корьсе — бабасы Эдиге бир ат минген, къолунда дал къылыч — келеятыр, Эдиге корьди — огълу Нураддин ат устюнде саллана, эки тизинден къан акъа келеятыр. Онда Эдиге айтты: «Вай, улым! Шу къадарлыкъ эдими алынъ?» — деди. Сонъ, о ат салып барды,

тюшти Къадырберди султаннынъ аскери арасына — онъуна-солуна къылыч саллады. Бир къач аскерни кести, яралады. Сонъ такъаты битти къарт кишининъ — айландырды атыны, къачты. Къадырберди султан артындан къувды. Эдиге бир койге далды, эвлер арасына синъди. Сонъ тюшти аттан, кирди бир эвге. Къадырберди султан да къолда къылыч — далды шу эвге онынъ» артындан: «Папазнынъ башыны озь къолумман кесейим!» — деди. Эдиге исе, къамасыны алып, къапы артында беклеп турды. Къадырберди кирип, оны корьгендже, Эдиге бас этти къаманы онынъ къурсагъына — ичеклерини эшти. Къадырберди йыкъылды. Эдиге атылды тышары, минди атына — къачты.

Энди Токътамышнынъ, Къадырберди султаннынъ айтувлы мырзалары етишип кельдилер — корьдилер ки, Къадырберди султан олеята. Къадырберди оларгъа яткъан еринде сёйледи: «Магъа ким Эдигенинъ башыны алып кельсе, къан къарышкъысы онынъкидир!» — деди. Мырзалар ат салып, Эдигени къувып кеттилер. Кете-кете корьдилер: Эдигенинъ атынынъ излери Чегерли гольде къамыш ичинде биткен. Къамышкъа кирген ат излери ёкъ, амма, чыкъкъан ат излери бар. Мырзалар: «Бу насыл бола?» — деп къарап къалдылар. Сонъ Джанбай: «Бу Эдиге бек тильки адамдыр — бу да онынъ мерафетлеринден биридир. Мен беллесем, о атыны къамыш ичине арт-арткъа берип кирсеткендир. Сиз Барын мырза, Шырын мырза, азыр турынъыз! Мен Эдигени бир толгъайым (чынъман сырын ачайым). Эгер Эдиге къамыш ичинде болса, о мытлакъ сесленир», — деди. Джанбай толгъады:

Озюнъден артыкъ джав корьсенъ:
— Тур, атайым, — дер эдинъ.
Озюнъден эксик джав корьсенъ:
— Ат, турайым! — дер эдинъ.
Эр Эдиге даа савмы?
Бар болсанъ чыкъ, къарайым!
— Ат! — десенъ мен атайым.
— Тур! — десенъ мен турайым.

Онда къамыш ичинден Эдиге сесленди:

Токътамышны ольдирдим,
Огълунынъ чырагъын сёндирдим.
Очюм, ачувым къандырдым —
Энди къалгъанындан ким къоркъа!

Шай деп, ат чаптырып, къылыч ойнатып къамышлыкъ ичинден чыкъты, мырзалар онъа уджюм эттилер. Барын мырза Эдигенинъ башыны къылычнен кести. Башы тыгъырып тюшти ерге, къаталап кетти.

Амма Эдигенинъ башы:

Барын, сагъа мен неттим?
Сизчюн девлет, юрт куттюм.
Биринъ эки болмасын!
Юртынгъ, къаранъ къалмасын!
Ханлар ханын мен йыкътым,
Хан болып сен де къалмазсынъ!
Сют ерине къан тёктинъ,
Къанымны тёгип не эттинъ!
Къазан, Къырым, Аждархан (Астрахань)
Союмны сорап къалгъанда,
Не болгъанын анда корерсинъ! — деп къаргъады.

Барын мырза алды Эдигенинъ башыны — Къадырберди султандан онынъ къан къарышкъысыны аладжакъ. Шырын мырза юнъа: «Бер, Эдигенинъ башын мен тутайым, сен устюнъни къандан арындыр!» — деди. Барын мырза берди Эдигенинъ башын Шырын мырзагъа. Шырын мырза Эдигенинъ башын къолуна алгъанынен тутты къачты. Кетирип Эдигенинъ башыны Къадырберди султаннынъ алдына салды. Къан къарышкъысы Шырынгъа болды. Шырын мырза укюмдар болды. Барын мырза эди — мырза олып да къалды. Тап сонъу, Барын мырза айтты:

Ольди, битти Эдиге —
Мерафети битмеди.
Къарышкъысы Шырыннынъ —
Барынгъа къысмет этмеди.

***

Идиль юрты деврильди,
Яв устюне яв кельди.
Эдиге айткъан кунь кельди,
Чынгъызнынъ къойгъан хан дагъы
Хан дагъына айланды.
Алтын Орду таркъады,
Хан сарайы къалмады.
Къырым, Къазан, Аждархан
Айры-айры иль болды.

АЙРЫ СЁЗЛЕРГЕ АНЪЛАТУВ

адув — душман
аймакъ — къабиле
аталыкъ — хан огълунынъ тербиеджиси: ханнынъ ярдымджысы, кенъешчиси
бал, балбоза — балдан япылгъан эсирткили ичимлик
беринди — бир де-бир укюмдаргъа бойсунгъан киши (подданный)
бешбаш — аз къувет иле япылгъан чапул, чапкъынлыкъ
быдаякъ — байкъуш союндан бир къуш
Джанбай — Токътамыш ханнынъ везири
зырых — кольчуга, латы, панцирь
кер бие — ачыкъ къаверенки тюсте байтал
къазакъ — озь эркине чёльде яшагъан адам
къанджугъа — эгер артына бир шей багъламакъ ичюн махсус пекитильген сыджымлар
Къутлукъая — Токътамыш ханнынъ къушчысы, мангъыт урувындан олгъан
мадай — авам халкътан олгъан киши
нукер — ханны къоруджы аскерлер
савру — атнынъ арт аякъларынынъ тёпеси
салар — атнынъ аркъасында алд аякъларынынъ тёпеси, курегининъ устю
самур — соболь
сулув — гузель, дюльбер
тёре — чыкъарылгъан къарар, къанун; ханлар яки юкъары табакъаларгъа менсюп
Токътамыш — 1380-нджи йылдан башлап акимлик эткен Алтын Орду ханы, Джучы хан несилининъ девамджысы
Чынгъыз — Чынгъызхан (1155—1227). О 1206-нджы йылдан Монгъол империясынынъ ханы олгъан. Асиягъа, Шаркъий Авропагъа арбий сеферлер япкъан, чокъ ерлерни запт эткен.
шункъар — чокъусы «сунгъур» деп адлангъан къуш

ЧОРАБАТЫР

Сиз айт дейсиз бизлерге,
Биз айтайыкъ сизлерге,
Не берерсиз бизлерге?
Екмеге берсенъ, деве бер,
Савмагъа берсенъ, бие бер,
Салкъын тюшмей сувалмаз.

Чоранынъ бабасы Нарик, Нарикнинъ агъасы Арик, фукъарелерден олалар. — Айды, джалчы[1] кетейик, — дейлер. Кетелер де, бир ханлыкъкъа баралар. Арик онъа джалчы джуре. Нарик де башкъа бир ханг̆ъа кете. Нарик ханг̆ъа джалчы джуреджекте, хан эфенди:

— Санъа бир къыймет кесейик, эр йыл шу къыйметнен джурерсинъ, — дей.

Нарик:

— Манъа кыймет кесюв керекмез, ханым. 25 яшыма кельгендже джурерим, лякин 25 яшыма кельген сонъ, джылкъынъ ичинден сайлап бир ат алырым. Онъа да кумюшлеп алет кесерсинъ. Деген еримден де бир къыз алып берерсинъ, — дей.

Нарик 25 яшына кельгенджек джуре.

Хан эфенди:

— Ана, Нарик, энди 25 яшынъа кельгенджек джурдинъ, энди шу аладжагъынъны ал, — дей.

Ханнынъ джылкъысыны айдап кетирелер ве авлагъа къапайлар. Нарик билегини тиреп, джылкъынынъ ичине тюше, бирининъ къуйругъындан тутып котерип ата, экинджисини де котерип ата. Атларны шай этип бакъа. Булардан бириси аякъ устюне тюшмей. Бир чонтукъ тай аякъ устюне тюше.

— Ана бу, ат оладжакъ, — деп Нарик тайгъа япыша. — Ана мал оладжакъ будыр, — дей. Тай ат чагъына кельген сонъ, хан Нарикнинъ устюне бир къат-урба кестире.

— Бар да энди, паша къызы деме, хан къызы деме, бегенген къызынъны сайла ал, — дей.

Нарик атланып кете. Кой четине чыкъкъанда, акъкозь ат минген бир акъ сакъаллы кишиге расткеле. Селям бере. Акъ сакъаллы киши селям ала, Нарик де онынъ къолуны ала.

Къарт:

— Чорам, къайда барасынъ? — дей.

[1] джалчы — ыргъат

Нарик:

— Озюме аркъадаш (апакъай) къыдырып кетем, — дей.

Къарт:

— Сенинъ аркъадашынъ мына мында, туварчынынъ къызы Менъли Сулу. Узакъкъа кетме, санъа башкъасы ярашмаз,— деп койни косьтере. — Къайтаяткъанда, корь де кет, — дей.

Нарик туварчынынъ къызыны барып коре, къызнынъ дюльберликте дюньяда акъраны ёкъ. Нарик шимди эвине келе, атыны багълай. Азбар ичинде о якъ-бу якъ джуре.

Хан эфенди:

— Къана не кетмединъ, — дей.

Нарик:

— Мен барып кельдим, — дей.

Хан:

— Кимни таптынъ? — деп сорай.

Нарик:

— Хан эфенди, туварчынынъ къызыны, — дей.

Хан:

— Алла-алла чорам, таптынъ-таптынъ да, туварчынынъ къызыны таптынъмы, гузель бир къыз ёкъмы эди? — дей.

Нарик:

— Хан эфенди, гузель, гузель дегильдир, джан севген гузельдир, — дей.

Хан:

— Айса, озю йыкъылгъан агъламаз, эвленинъиз, — дей.

Хан той этип туварчынынъ къызыны Нарикке алып бере. Нарик шимди эвли-баркълы киши ола.

Ана энди Нарик агъасына кетеджек ола. Аткъа минип кете. Агъасына кетип бараяткъанда, ёлда бир къой къошу коре. Бир къозу да бу къойларны эмип, бир башындан бир башына чыкъа, кене де манъырай экен. Ондан да кетеяткъанда, ёл янында бир къанджыкъ копек ята, бу къанджыкъ индемей, лякин ичинде балалары уре экен. Ондан да кетеяткъанда, учь къазан асувлы тура: экисинде эт къайнай, ортадаки къазанда сув, о бир бетте къазандаки эт ортадаки къазанны атлап, о бир четтеки къазангъа тюше экен.

Ана, Нарик шимди агъасына келе, бу шейлерни айта.

Агъасы:

— О сенинъ корьген къойларынъ бизден сонъ халкълар арасындаки зенгинлердир, олар алай халкъны ашайджакълар да кене тоймаджакълар, бу шунынъ мисалидир, — дей. — О сенинъ корьген къанджыгъынъ,

бизден сонъ оладжакъ халкъларнынъ бабасындан эвель балалары сёйленеджектир, ана о къанджыкъ шунынъ мисалидир, — дей. — О сенинъ корьген къазанларындан эки зенгиндир, эки зенгин бири-бирини сыйлар, фукъаре халкълар арада ач къалыр демектир, — дей. — Ана о къуру сув къайнаяткъаны да, шунынъ мисалидир, — дей.

Бир акъшам ханнынъ одасына яшлар джыйылгъанлар, ханнынъ огълу Нарикнинъ апайыны макътай. Онынъ янында отургъан яшлар:

— О Нарикке ляйыкъмы эди, о сиздай бир хан огълуна ляйыкъ эди, — дейлер.

Сонъ ханнынъ огълу Нарикни насыл джойсам да, шу къыс-къааякълыны алсам, — дей. Сонъ яшлар:

— Эгер шундай гонълюнъ олса, о къолай да, — дейлер. — Эки тулуп алтын алып барарсынъ, бирини Нарикнинъ озюне берерсинъ, бирини де: «Мынавы тулуп алтыныны Кефеге алып кет де анда бир кишиде бир айгъыр бар, шуны алып кель», — деп джиберирсинъ, — дейлер.

Бундан сонъ, ханнынъ огълу Нарикке: — Мен санъа бир исим берейим, мына сен бу эки тулуп алтыннынъ бирисини озюнъе, бирисини де Кефеге алып кет де, анда бир кишиде бир айгъыр бардыр, шуны ал да кель, — дей.

Сонъ Нарик де:

— Алып келейим даа, — дей.

Ханнынъ огълу Нарикке эки тулуп алтынны бере, бир де кягъыт язып бере.

— Мынавы кягъытны косьтерсенъ, санъа о айгъырны берерлер, — дей.

Нарикнинъ къарысы:

— Къана, берчи шу кягъытны окъуп бакъайым, — дей, окъуп бакъа. — Ханнынъ огълу сени ольдюрмеге азырланып ятыр да, — дей. Сен шимди кет де, джылгъанынъ ичинде бир ерге сакълан, акъшам къайт да кель, — дей.

Нарик акъшамдан сонъ къайтып келе, амамнынъ ичине сакъланып тура. Шимди пенджере драм-драм къакъыла. Нарикнинъ апайы: «Агъанъ эвде ёкъ, сен мында не ишлейджексинъ?» — дей.

Ханнынъ огълу:

— Ёкъ олса олсун, сен ач къапунъны, — дей.

Нарикнинъ апакъайы къапуны ача, ханнынъ огълу янындаки сакълавларгъа:

— Сиз энди къайтынъыз, мен мында къаладжагъым, — дей. Сакълавлар къайталар. Ханнынъ огълу ичери кире, отуралар.

Нарикнинъ апайы:

— Эфендим, мен сизге бир масал айтайым, — дей. «Бир заманда

сиздай эткен бир хан олгъан, джылкъысы пек чокъ олгъан. Онынъ сюрюсинден куньде бир ат джоюла экен. Джоюлгъан атларнынъ сайысы бир юз данеге бара. Хан эфенди джылкъыджыларына ачувланып:

— Не ичюн джоябересинъиз? — дей. Озю де джылкъыджыларнен берабер джоюлгъан атларны къыдырып кете. Бир юксек къырнынъ тёпесине чыкъалар. Анавы джоюлгъан атларнынъ лешлерини анда корелер. Шу ерде бир арслан да ята экен. Хан арслангъа:

— Сен айванларнынъ, мен инсанларнынъ падишасыман, санъа хырсызлыкъ эт ашамакъ ляйыкъмы? — дей. — Санъа куньде бир дане бие берейим, тек хырсызлыкъ этме! — дей. Арслан къаиль ола. Олар къайталар. Бир кунь семиз бир бие джибере. Арслан алмай. Не ичюн деп сорагъанда:

— Тай экенде, онынъ аягъындан джанавар тишлеген, манъа джанавардан къалгъан шей керекмей, — дей». Айван олса да, джанаварнынъ агъызындан къалгъан биени истемей. Сен бир ханнынъ огълу олып да, санъа халкътан къалгъан бир самтыкъ керекми? — дей.

Ханнынъ огълу кене Нарикнинъ апайына уджюм эте. Нарик шу арада амамдан чыкъа, ханнынъ огълунынъ башыны балтанен кесе. Онынъ башыны тандыргъа коме, кевдесини бир терен къуюгъа ата.

Арадан бир кунь, эки кунь кече, амма ханнынъ огълу ёкъ: аслы ханнынъ огълунынъ къайда экенини эшиткен биле ёкъ. Ханнынъ янында булунгъанлар:

— Бу иш Нариктен кельди, — дейлер. Хан:

— Нарик ойле шей этмез, — дей.

— Этмез эди амма, хан эфендим, сизнинъ огълунъыз онынъ намусына токъунды. Этсе, шу себептен эткендир, — дейлер.

Хан:

— Нарик эрдир, эткен олса, о айтыр. Чагъырынъыз оны мында, — дей.

Нарикни чагъыралар. Хан:

— Сен бизим огъланны не яптынъ — дей.

Нарик:

— Башыны кестим де, тандыргъа комдим, — дей.

Хан:

— Сенинъ меним бир йымыртама биле зарарынъ тиймей эди, насыл олды да, меним огълума токъундынъ? — дей.

Нарик:

— Ырызыма, намусыма токъунды да, сабырым къалмады, — дей.

Хан:

— Айса сен мындан кет, энди бизим арамызда достлукъ олмаз, — дей.

Нарикнинъ бир асрав къазакъ чорасы бар экен. Бир атлы арабасы бар экен. Нарик Чорагъа арабаны ектире, апайыны отурта, арабаны Чорагъа айдата, бирден-бир сыгъырыны да, артына тиркей. Озю де атына минип огте кете.

Ёлдан кетип бараяткъанда, апакъайы толгъата, локъса ола. Баласы догъгъан вакъытта, бала атеш олып догъа. Сонъ аягъы тийген ерден сув чыкъып, сувнен атешни сёндюре. Ана Чоранынъ эджели сувдан олгъаны шунынъ ичюн экен. Нарикнинъ къазакъ Чорасы онынъ артындан Кокушли Тамагъа келип, Нариктен мужде истей. Нарик Чорасына:

— Азат ол, — дей. Шимди Нарик къазакъ Чорасыны азат эте де, бу чорадай джаны пак олсун деп, огълунынъ адыны Чора къоя.

Сонъ Чораны окъумагъа берелер. Чоранынъ Къылынчакъ деген, бир къомшусы бар экен. Онынънен берабер достлашып оселер. Оджада берабер окъуп джурелер. Оджа окъувы биткен сонъ, алай балалар бузав бакъмагъа кетелер. Куньлерден бир кунь бир атлы келе амма, къолунда бир атеш бар, дюньяны якъаджакъ. Балалар къоркъуп къачалар, ялынъыз Чоранен Къылынчакъ къалалар.

Анавы киши:

— Селям алейкум, — деп келе.

Чора:

— Алейкум селям, хош кельдинъ, къартбабай, — дей. Оны котерип ала, чадыргъа кетирип отурта. (Олар обанынъ тёпесине чадыр къургъан эдилер). Атыны да джувшангъа тартып байлайлар.

Мусафир Чорагъа:

— Чора, ач къойнунъны, — дей.

Онынъ анавы къолунда атеш олып корюнген шей аждера экен. Оны Чоранынъ къойнуна джибере. Къойнундан бир йылан даа чыкъарып Къылынчакъ батырнынъ къойнуна джибере, сонъ къарт:

— Чора, санъа бир тай алып кельдим, онъа нишанынъ сал, — дей. Чора бу ерде аягъындаки коселе къайыштан бир тасма тилип ала да: — Бунынъ ады «Тасмалы кер» олсун, — деп тайнынъ бойнуна багълай.

Шимди балалар да келелер, къартнынъ къолуны опелер. Сонъ Чора:

— Ана, балалар, бизге бугунь мусафир кельди, бир бузав соймакъ керек, — дей. Балаларнынъ биреви «анам дарылыр», биреви «бабам дарылыр», — дейлер. Озь бузавларыны соймагъа къоркъалар.

Чора:

— Тутып меним бузавымны союнъыз, — дей. Чоранынъ бузавыны

тутып соялар. Чора балаларнынъ биревине «къазан кетир», биревине «тезек кетир», биревине де «сув кетир», дей.

Эр шей азыр ола. Бузав этини пиширмеге башлайлар. Еткени къадар ашайлар. Анда бир бузав дегиль, он бузав олса биле етмейджек экен.

Ана, къарт турып о ерден, ёлуны девам эте. Чорагъа:

— Сен йигит чагъына кельген сонъ, фелян денъиз кенарына кельсенъ, бу тайны санъа берирлер, — деп, тайны да алып кете.

Беш-он йыл кечкен сонъ, Чора деген бир пельваннынъ намы чыкъа, «онъа бирев акъран кельмей», дейлер.

«Къара» деген бир ерде бир Къара хан олгъан. О Чораны чагъырта, Чора кете, анда бара. Анда отура, мусафир ола. Аш-сув ашала, ондан сонъ Къара хан:

— Чорам, къач кишиге олурсынъ, — деп сорай.

Чора:

— Озюмдай бир кишиге олурман, — дей.

Къара хан:

— Айса, Чора дегиль, бир шей де дегиль экенсинъ, — дей. — Сенинъ адынъны мот эттилер, — дей. — Меним юз кишиге «къаршы тургъан пельваным бар», — дей.

Чоранынъ айткъанына ханнынъ къафасы етмей. Чора:

— Озюмдай бир кишиге олурман, — дей. Амма ойле киши бутюн Къырымда бармы? — дей.

Сонъ булар ятып юкълай ве саба туралар. Хан Чорагъа бир торба алтын бере:

— Шимди Чорам, къайт, — дей.

Озю исе, артындан пельванларыны джибере.

— Барынъыз, — дей. — Чорагъа бир торба алтын берип джибердим. Ёлда оны тепеле де, алтынларны ал да келинъиз, — дей.

Ана, пельванлар баралар. Чорагъа къыркъ къамчы уралар. Чора аттан секирип тюше, оларны тутып атларынынъ къуйругъына багълай. Эписини хангъа айдап келе.

Ханнынъ Али бей деген бир пельваны даа бар экен, о мыйыгъыны джелькесине багълай тургъан экен. Эгер анавы къыркъ пельван Чоранен тутушмагъа ярагъан олса, о да бараджакъ экен, амма анавылар чул туттырып олмагъан сонъ, о еринден къыбырдамай.

Чора:

— Хан эфендим, сен чагъырдынъ, мен кельдим, ашынъ-сувунъ ашадым, берекет берсин, я бу копеклеринъе талаттырманънынъ себеби не, я? — деп сорай.

Хан:

— Я сен бир кишиге олурман деген эдинъ де, — дей.

Чора:

— Алла-алла, хан эфендим, мен «озюмдай бир кишиге олурман» деген эдим де, — дей. Сонъ шу ерде тургъан Али бейни косьтерип:

— Мен бундай эткен бинъ данесине олурман, — дей.

О ерден къайта, коюне бара, нишанлана, тою ола, эвлене. Кокушли Тамада Али бейнинъ бир досту бар экен. Али бей онъа бир кунь:

— Чора бир ерге кеткенде, манъа хабер эт, мен анда барып, онынъ бабасындан лаф аладжакъман ве къорантасына бираз аскъы этеджекмен, — дей.

Досту:

— Чора фелян куню киев чагъырылыш кетеджек, ана шу куню етиш.

Али бей шу куню къыркъ сакълавджыны алып, анда бара. Сейир эте, бал ясата.

Ашарына дёнен къойлар сойдура,
Сувсусына ракъы баллар сюздюре,
Нарик къартны башкъа-козьге тарта,
Менъли Сулу анасына яман сёзлер айта,
Ханикей къардашына къаде сюздюре.

Ана, о кете. Нарик де бир ат минип огълуна чапа:

Меним Чорам къайда экен,
Ракъы билен балда экен,
Бал басылгъан тойда экен,
Къызлар тургъан эвде экен, — дей.

Сонъ Чораны коре:

Акътачылы Али бей,
Джав ичинде дели бей,
Авансырай берип кельди, — дей.
Тёгерекке джав салды,
Къунан-дёнен къойларымны сойдырды,
Сувсусына бал бузалар сюздюрди,
Алтмыш яшар бабанънынъ,
Баш-козюне тартты, — дей.
Къарындан къапташ къардашынъа,
Шериаттан тыш сёз айтты, — дей.
Къой айдарны бердим алмады,
Джылкъы айдарны бердим алмады,
Дев айдарны бердим алмады,
Къуш етмезни бердим алмады,
Сарымсакъдай азувлы,
Сакътияндан къулакълы,
Тостыкъандай туякълы,

Ойнай тургъан сийракълы,
Джалыны, къуйругъы къайтандай,
Джувургъаны шайтандай,
Савурысы къара тёпедай,
Онъгети къара копчекдай,
Азавгъа башын къараткъан,
Бейге башын тараткъан,
Тасмалы керни минип кетти, — дей.
Чора эшитти бу сёзни,
Усанды да бусанды,
Буздай темир къушанды,
Чаларына къылыч алып,
Сансарына сюнгю алып,
Къуш етмезни минди, — дей.
Али бейнинъ артындан
Авлай берип кетти, — дей.
Али бей артына къарады,
Кесек-кесек булут чыкъты,
Булут дер экеч, тоз чыкъты,
Тоз дер экеч, бей чыкъты.
Азраильдай аре бетли,
Кок джюббели джан чыкъты.

Али бей айланып артына, янындаки сакълавджыларындан:

— Артынъызгъа бакъынъыз, киши келеми? — деп сорай.

— Бир атлы келе амма, ташны бурчакъдай ягъдырып келе, — дей.

Экинджиси бакъа:

— Бир атлы келе амма, тобугъына тоз къондурмай келеятыр, — дей.

Учюнджиси бакъа:

— Чора келе, — дей.

О, «Чора келе» дегенинен, Али бей:

— Танърынынъ талавы келе де, — дей. — Къайт, — деп ялвармасанъ олмаз, — дей.

Чора якъынлашып кельгенде, Али бей:

Къайтсана, Чорам, къайтсана,
Атынъынынъ башыны тартсана,
Атынъа джанынъ агъырса,
Атынъны алып къайтсана.

Чора:

Къайтмам да, Али бей, къайтмам да,
Атымнынъ башыны тартмам да,

Атыма джаным агъыргъанчюн,
Атымны алып къайтмам да.

Али бей:

Къайтсана, Чорам, къайтсана,
Атынъынынъ башыны тартсана,
Атынъны миндим, одейим,
Къоюнъны сойдым, тёлейим.

Чора:

Къайтмам да, Али бей, къайтмам да,
Атымнынъ башыны тартмам да,
Атымны миндинъ одерсинъ,
Къоюмны сойдынъ тёлерсинъ.
Алтмыш яшар атамны
Башкъа-козьге тарткъансынъ,
Къарындан къапташ къардашыма
Бал бузалар сюздюрип,
Шериаттан тыш сёз айткъансынъ,
Оны насыл одерсинъ?

Али бей:

Къайтсана, Чорам, къайтсана,
Атынъынынъ башыны тартсана,
Атынъа джанынъ агъырса,
Атынъны алып къайтсана,
Атынъны миндим, одейим,
Къоюнъны сойдым, тёлейим.

Чора:

Къайтмам да, бейим, къайтмам да,
Атымнынъ башыны тартмам да,
Экимизнинъ арамызда къан салмай,
Атымны алып къайтмам да.

Али бей:

Къайтсана, Чорам, къайтсана,
Атынъынынъ башыны тартсана,
Ат иеси сен олсанъ,
Атынъны алып къайтсана.
Къоюнъны сойдым, тёлейим,
Атынъны миндим, одейим,
Озюнъни де сары алтыннен
Акъ кумюшке комейим.
Ат иеси сен олсанъ,
Атынъны алып къайтсана.

Чора:

Атымны миндинъ, одерсинъ,
Къоюмны сойдынъ, тёлерсинъ,
Озюмни де сары алтыннен
Акъ кумюшке комерсинъ,
Алтмыш яшар атамны
Башкъа-козьге тарткъансынъ,
Меньли Сулу анама
Яман сёзлер айткъансынъ.
Ханикей къардашыма
Бал бузалар сюздюрип,
Къапу артына къыстырып,
Шериаттан тыш сёз айткъансынъ.
Къарындан къапташ къардашым
Анда агълай тургъан, — дей.
Оны насыл одерсинъ?

Бундан сонъ Али бей:

— Айса, Чора, сен ат, — дей.

Чора Али бейге:

— Башта мен атсам, санъа атмакъ сыра тюшмез, башта сен ат, — дей. Бу ерде:

Акътачылы Али бей,
Джав ичинде дели бей,
Джаврында меньли бей,
Онъ янына къаради,
Эки тюрлю окъ алды,
Сол янына къаради,
Эки сырлы окъ алды,
Джая берип тутты, — дей.
Тарта берип атты, — дей.
Ель етмезнинъ сарсывындан,
Къуш етмезнинъ астындан,
Оте берип кетти, — дей.

Шимди невбет Чорагъа:

Чора онъуна къаради,
Эки тюрлю окъ алды.
Чора солуна къаради,
Эки сырлы окъ алды.
Джая берип тутты, — дей.
Тарта берип атты, — дей.
Эгерининъ къашындан,
Юрегининъ башындан,

Али бейге сокъты, дей.
Али бей атындан тюшти, — дей.
Къамчысына таяныпп,
Къан тюкюре къалды, — дей.
Янындаки къыркъ черкесни
Борю чапкъан къойдайын,
Больгюч, джаргъыч этти, — дей.
Азавгъа башыны къараткъан,
Къуйругъын джалынынъ тараткъан,
Тасмалы кёрны алып къайтты, — дей.
Кокушли Тамагъа кельди, — дей.
Бабасына сонъ сёзини айтты, — дей.
Ал энди, бабам, ал энди,
Савлыкъман биле къал энди.
Акътачылы Али бейни ольдюрдим,
Али бейнинъ башына
Кельмез хорлукъ кельтирдим.
Къара ольдюрген туралмаз,
Йигит мында къалалмаз.
Еди ханлы Къазангъа,
Къазакъ чыкъып кетемен.

Нарик къарт айтты, дей:

Кет сен, огълум, кет, огълум,
Кеткен ёлунъ урь олсун.

Шу ерде Менъли Сулу анасы эвден чыкъып кельди, — дей.
Чора анасына айтты, дей:

— Ал энди, анам, ал энди,
Сагълыкъмен биле къал энди!
Али бейни ольдюрдим,
Али бейнинъ башына
Кельмез хорлукъ кетирдим.
Нарикнинъ огълу мен олсам,
Мен Къазангъа кетем, — дей.

Анасы Чорагъа айтты дей:

Къайтсана, балам, къайтсана,
Атынънынъ башыны тартсана,
Сенинъ бабанъ Нарик къарт,
Докъуз султан ольдюрди,
Къырымдан чыкъып кетмеди.
Сенъ бир бейни ольдюрдинъ,
Къырымдан чыкъып кетесинъ, — дей.

Чора бир даа:

Ал энди, анам, ал энди,
Сагълыкъмен биле къал энди?
Он ай мени котердинъ,
Он ай мени эмиздинъ.
Алкъалы бешик яптырдынъ,
Танъ юкъусын дёрт больдинъ,
Тартып эмчек эмгенде,
Бавырынъа, ай анам, синъгенмен.
Бундан бир кунь корьгенде
Эмген сютюм элял эт!
Нарикнинъ огълу мен олсам,
Мен Къазангъа кетем, — дей.

Бу вакъыт анасы айтты, дей:

Аякъ, аякъ аш бердим,
Элял олсун балайым!
Айры эмчектен сют бердим,
Элял олсун балайым!
Ала кет, балам, ала кет,
Ат янына сала кет,
Майгъа увулгъан къурмачны,
Джеплеринъе сала кет.
Ёлда отурып ашарсынъ,
Буны берген анайым,
Артымдан агълай къалды деп,
Мени де бир анъарсынъ, — дей.
Сен Къазангъа киргенде,
Тар сокъакъта джургенде,
Аягъынъны увалап,
Бек сынап бас, эй, Чорам.

Ханикей арув къардашы,
Ал явлукъны япынып,
Джувурып эвден чыкъты, — дей.
Агъасынынъ бойнуна сарылып,
Шу сёзлерни айтты, — дей:
— Кер тор аткъа мингенсинъ,
Къуйругъыны, джалыныны,
Ипек билен тюйгенсинъ,
Агъам, къайда кетесинъ?
Окъунъ, джайынъ такъкъансынъ,

Окъ батмагъан къуббенъни
Онъ янынъа такъкъансынъ,
Агъам, къайда кетесинъ?
Болат[1] къылыч байланып,
Къара баш сюнгю котерип,
Агъам къайда кетесинъ?
Чора къардашына айтты, дей:
— Кер тор аткъа мингенмен,
Къуйругъынъ, джалынынъ,
Ипек билен тюйгенмен.
Чонкъаймасын, деп эткенмен,
От батмагъан къуббемни
Терс буклеп онъ яныма
Пеките берип салгъанман.
Душманлар корип къачсын, — деп,
Болат къылыч багъланып,
Къара баш сюнгю котерип,
Окъалы чекмен кийинип,
Онъ къолума къуш алып,
Мен Къазангъа кетем, — дей.
Джевапны алгъан сонъ, Ханикей Чорагъа айтты:
Кетмесе, агъам, кетмесе,
Бизни оксюз этмесе.
Агъам, сен Къазангъа кетесинъ,
Бабамнен анамны,
Кимге эманет этесинъ?
Чора джевап берди, дей:
Агълама, къардаш, агълама,
Сен агъласанъ, Ханикей,
Джолума насыл кетермен?
Мен анамны бабамнен,
Аллагъа эманет этермен.
Бундан сонъ Чора апайынен сагълыкълаша:
Ал энди, арув, ал энди,
Сагълыкънен биле къал энди!
Али бейни ольдюрдим,
Али бейнинъ башына
Кельмез хорлукъ кетирдим,
Еди ханлы джат ерге,
Къазакъ чыкъып кетемем.

[1] болат — челик

Бу вакъыт Чоранынъ апайы дей:

Ала кет, мени, ала кет,
Атынънынъ артына сала кет,
Атынъа агъырлыкъ этсем,
Азизлер, беклер ёлуна,
Мени къурбан сала кет.

Бу вакъыт Чора дей:

Аламам да, арув, аламам да,
Ат артына саламам да,
Мен Къазангъа кеткенчюн,
Хан олмагъа кетмеймен,
Бай олмагъа кетмеймен,
Хан этселер, ич олмам,
Бей этселер, ич турмам.
Алмам да, арув, алмам да,
Ат артына салмам да,
Ерли джаным сагъ олса,
Мен джат ерде къалалмам да.

Шундан сонъ Къылынчакъ батырнен экиси кетелер. Баарьлик экен. Булар бир койнинъ ичинден кечип бара ятыр экенлер. Бакъсалар, къартлар когетнинъ устюнде ятыр экенлер. Къартлардан бириси:

— Мынавы келе яткъанлар кимлер экен? — дей. Шу арада шу ерде булунгъан Таз огълан:

— Шеэрге баргъанда, аягъыма бир къызыл чызма алып кельмеге сёз берсенъиз, мен онынъ кимлигини билип келирмен, — дей. Къартлар разы олалар. Таз огълан батырларнынъ алдына чыкъа:

— Кер торы ат минип,
Къыл-къуйругъын шарт тюйип,
Окъалы чекмен онъ кийип,
Онъ къолунъа окъ алып,
Сол къолунъа къуш алып,
Тёрем къайда кетесинъ?

Чора джевап бере:

Тёре дегиль, къараманман,
Коюмнинъ адыны сорасанъ,
Кокушли кок Тамалыман,
Атамнынъ адыны сорасанъ,
Нарик огълу Чораман.
Кер торы атымны минип,
Къыл-къуйругъын шарт тюйип,
Окъалы чекмен онъ кийип,

Онъ къолума къуш алып,
Сол къолума окъ алын,
Мен джат ерге кетемен, — дей.

Чора Къылынчакъ батырнен бу ерден де кете.

Ёлда бир ханда къонакъ олалар. Хан буларнынъ пельван олгъанларыны анълап:

— Эй улу пельванлар, меним пельванларымнен бир окъ атышсанъыз, насыл олур эди? — дей.

Чора:

— Алла-алла, хан эфенди, пельванларнынъ окъу къайда бараджакъ? Мен окъ атсам, окъум тап Къазан къалесининъ мермер ташына барып къадалыр, — дей.

Хан:

— Къайда барып къадалса-къадалсын, сен ат, — дей.

Чора:

— Мен окъ атсам, тап эв тёпесинде кираметлер къуюлыр, ичли биелер ич ташларлар, агъыраякълы къадынлар да баларыны тюшюрирлер, — дей. — Айса, хан эфенди, сен меним окъ аткъанымны корьмек истесенъ, чёльге чыкъайыкъ, анда атарман. Лякин сен менден беш чакъырым иракъ турарсынъ, ондан башкъа отюнъ патлап олерсинъ, — дей.

Ана чёльге чыкъалар. Чора бир окъ ата амма, хан эфендининъ башындан тап акъылы кете.

Чоранен Къылынчакъ бу ерден догъру кетелер. Булар Къазан ханынынъ эвини сорап баралар.

— Селям алейкум, эвинъе яхшылыкъ! — дейлер. Хан эфенди:

— Алейкум селям! Хош кельдинъиз, джюрюнъиз эвге, — дей. Атларны байлап, ашханеге кирелер. Аш-сув ашагъан сонъ, эвге кирип яталар. Хан эфенди: «Ярын окъ тартарсынъыз», деп акъшамдан пельванларына бал япкъан. Пельванлар саба турып баралар. Чора да бара, Къылынчакъ да бара. Къазаннынъ халкъы да джыйылып кельгенлер. Къаленинъ къалавына бир окъ келип къадалгъан, пельванлар шуны тартаджакъ экенлер. Пельванлар окъны тартып башлайлар. Бириси тартып чыкъарып оламай, окъ мермер ташкъа къадалгъан. Къара батыр да тарта, о да аламай (Къара батыр юз кишиге къаршы тура экен), къыркъы да тарталар, кене аламайлар. Чорабатыр окъны тартып ала, белине къыстыра. Хан къарап тура ве онынъ Чора экенини анълай.

Хан Чорагъа:

— Сен Чорасынъ, — дей. Чора:

— Догъру, мен Чораман, — дей.

Хан:

— Пельванлар, дагъылманъыз! Бутюн Къазангъа душман уджюм этеджек, шунъа къаршы чыкъаджакъсынъыз, — дей.

Ханнынъ Сары ханымадында бир къызы бар экен. Сары ханым талдай майышып, къонъравлы алтын табалдырыкънен къыркъ мердивенден тюшип келе. Пельванларнынъ алайына къылыч улештире. Чорагъа кийиз къалта бере. Къылынчакъкъа бир шей бермей. Чора бу якъта озь башына бир одагъа чыкъа: «Озь батырларындан кимине ат, кимине кийим, кимине къылыч багъышлады, манъа исе, бир кийиз тийдими?» — деп окюне ве къалтаны ат пышкъысы ичерсине быракъа.

— Тез чыкъынъыз, Къазанны душман алаятыр! — деп пельванларгъа хабер этелер.

Пельванлар кетелер, еди кунь, еди гедже къавгъа-дёгюш япалар. Ич бир чаре тапып, душманны къайтаралмайлар. Сары ханым дюрбюннен бакъа да:

— Бабай, буларнынъ арасында Чора ёкъ да, — дей. Бабасы:

— Бир шейге джаны агъыргъандыр, — дей. Сары ханым келип:

— Чора акъам, Къазанны душман алаятыр, сенинъ джанынъ ёкъмы, не ичюн чыкъмайсынъ? — деп сорай.

Чора:

— Къылыч-къама берген пельванларынъыз кеттилер де, — дей.

Сары ханым:

— Оларгъа бердим де, санъа бермедимми ёкъса? Санъа берген къылычымны махсус сенинъ ичюн яптырдым, къыркъ аршын ерден чала, о, къалта къайда? — деп сорай.

Чора:

— Мен оны ат пышкъысына быракътым, — дей.

Сары ханым эмир эте. Къыркъ къыз ат пышкъысы ичинден къалтаны къыдырып тапалар. Сары ханымгъа берелер. О Чорабатырнынъ огюне келип, къалтанынъ агъызыны ача, онынъ ичинден секиз къат бukленген бир къылыч чыкъа. Чорабатыр къылычны къолуна ала, пек къувана.

Чора атына минип кете. Пельванлар къачып келеятыр экенлер. Чора оларны токътатып, оларгъа бир сёз айта:

— Терекнинъ тепренмеси ельдендир.
Кийикнинъ джурген ери мейдандыр.
Ашагъаны къавдандыр.
Тёпеси алтын борк кийген тёрелернинъ кечинмеси халкътандыр.
Ай йигитлер, алла билир эджелинъиз недендир.
Лякин кене чапайыкъ биз душмангъа! — дей.

Чора шу ерде бир атешке чевирилип, яна. Душман аскерининъ эсабы ёкъ, еди кунь, еди гедже дженк этелер. Ат кишеннигинден къан акъа.

Къан сели инсан кевдесини алып кете.

Чора:

— Къылынчакъ батыр, даа бармы? — деп сорай.

Къылынчакъ:

— Бир дане къалды, амма зевал сою къалды, — дей.

Къалгъан пельваннынъ ады Золпын экен. Чора онъа уджюм эте ве оны да енъе.

Золпын пельван айта:

— Сен Чора дегиль, ким олсанъ ол, мен сенинъ богъазынъдан тутар, богъазынънъы къопарыр алыр эдим, — дей. — Сенден бир аллыешилли атеш чыкъты да, шу яман якъты козюмни, — дей.

Чора:

— Къылынчакъ батыр, Золпын атешни корьгенде, отю патлагъаны ёкъ. Бунынъ юреги чаталдыр. Оны бир бой, бир де конделен кес де, юрегини бутюн кетир, — дей.

Чора окънен ура, Къылынчакъ батыр да Золпын пельванны, Чоранынъ айткъаныдай этип чала, юрегини алып келе. Чора:

— Юреги чатал экен, эгер чагъына еткен олса, бизни де енъеджек экен, — дей.

Золпын пельван аягъына кийип джурген ташны уюрильдирип-уюрильдирип джибере де, къаршысындаки кишининъ башына кийсетип къоя экен. Къарувынъ етсе ташны урып къайтарасынъ, етмесе, ташны бойнуна кийсете, сычанны баскъандай баса къоя экен. Ерге чеке къала экенсинъ.

Батырлар Къазан ханынынъ сарайына къайталар.

Сары ханым Чорабатырнынъ алдына чыкъып:

Къайтарып джаныны, къайтарып,
Къара ерге сапланъгъан
Къазан деген шеэрде
Чорабатыр къан джалгъан.

— Къара батыр пельван дегиль экен, сен экенсинъ пельван. Къара батыргъа бараджакъ эдим, о батыр дегиль экен, батыр Чора экен, — дей де Чорагъа эрге чыкъа. Чора Сары ханымны ала. Сонъ айыршалар. Сары ханым душманлар тарафына кече. Арадан он беш-йигирми йыл кечкен сонъ, душманлар арасында намлы бир батыр етишкени эшитиле. Бир кунь ола Чорабатыр бу батырнен расткелише ве эки батыр къаршылашалар. Ич бири енъалмай. О вакъыт Чорабатыр:

Алай да достлар, алай да,
Алдангъанман малайгъа.
Къатип отсин къылычым,
Озюмден тувгъан балайгъа.
Энди бизге ал къайда
Къазан деген шеэр къайда?
Шу Къазаннынъ алтында
Бойлакъ, бойлакъ сув къайда? — дей.

Шу ерде эки батыр бири-биринен къавгъалаша-къавгъалаша, озьлерини бир джардан сувгъа аталар. Чорабатыр сувгъа баткъан сонъ, Къазанны рус чары ала.

КЪОПЛАНДЫ БАТЫР

Эвель заманда Къопланды деген бир батыр олгъан. Бу Къопланды батыр да Мамай ханнынъ батыры экен. Мамай ханнынъ апайы Заде Къопланды батыргъа ашыкъ ола. Куньлерден бир кунь хан бир ерге кеткенде къадыны озь севгилисине пошюнджесини анълатмакъ ёлуны тапмагъан сонъ:

— Мен сени севем, сен де мени сев! — дей.

Къопланды батыр бу ишке шашып къала. Не айтмагъа бильмей:

— Мен сизни севмейим ве севип оламам. Догърусы — туз-отмек ашагъан еримде хиянетлик этмем, — дей.

Хан бир ерге даа кете. Бу вакъыт пек буюк къар ягъгъан экен. Ханнынъ къадыны аягъына буюк бир этик кие де, озю яткъан эвнинъ алдында уч кере айлана, шай этип, къапы огюнде аякъларынынъ излерини къалдыра.

Хан эвине къайтып кельгенинен къадыны:

— Мына бакъ, сенинъ Къопланды батырынъ манъа мына не этти, нелер этмек истей, — дей. Этик излерини косьтере:

— Эвнинъ этрафыны учъ кере айлангъан сонъ, эвден чыкъып къачмагъа меджбур олдым, пек къоркътым, — дей.

Хан бу ишке пек ачувлана. Къопланды батыр акъкъында бир кягъыт яза. Бу кягъытны Къопланды батырнынъ озюне бере де, онъа:

— Бар, бу кягъытны Москва падишасына алып кет де бер, — дей.

Къопланды батыр кягъыткъа не язылгъаныны бильмей. Моск-

ва падишасына алып кете де бере. Падиша шу ерде Къопланды батырнынъ аягъына, къолуна бугъав урдура, оны зиндангъа аталар. Къопланды батыр уч-беш йыл зинданда ята, пек зайыфлаша. Къарысы да ханнынъ бузавларыны бакъып, ачлы-токълу кечине.

Мамай ханнынъ ханлыгъында Къопланды батырнынъ яхшы досту олгъан Кязим деген бир пельван бар экен.

О, тавдан келеяткъанда, Къопланды батырнынъ эвине кире де, онынъ къарысындан ал-эвал сорай. Къопланды батырнынъ къарысы онъа олып кечкен ишни олгъаны киби айта. Къадын бу пельвангъа Къопланды батырнынъ балтасыны бере де:

— Балтадан манъа бир эгев ясатып кельсе, — дей. Пельван бу ишни япа. Сонъ, къадын арпа унундан бир къалакъай азырлай. Эгевни о къалакъайнынъ ичине къойып пишире ве ханнынъ бузавларыны бакъмагъа кеткенде, къалакъайны да янына ала, улу ёл янына келип беклеп отура. О вакъыт, бу ёлдан бир керваннынъ кечкенини коре. О керваннынъ къайда кеткенини сорай. Керваннынъ Москвагъа ёл туткъанын айталар. Къадын:

— Айса, сиз Москвагъа кете олсанъыз, меним хан тарафындан зиндангъа къапатылгъан акъайым, Къопланды батыр да анда, мынавы къалакъайны онъа берсенъиз, — деп риджа эте.

Керван башы къадыннынъ эманетини алып кете. Москвагъа келе. Озь малыны саткъан сонъ, къалакъайны алып, зиндангъа бара.

— Бойле бир уфакъ ишни япкъанда, не оладжакъ я, — деп къалакъайны ерине теслим эте. Къалакъайны чыкъып алгъан Къопланды батыр, зиндангъа кире де, ах чекип: «Меним къадыным манъа къурып къалгъан къалакъай джибергендже, бир эгев джиберген олса, даа яхшы олур эди», дей. Къалакъайны ортадан боле. Бир даа бакъса, не корьсюн: къалакъайнынъ ортасындан яп-янъы бир эгев чыкъа.

Къапланды батыр шу ерден:

— Аферин, къадыным, керчектен дост экенсинъ, — деп севине.

Къопланды батыр эгевини ала да, аягъындаки бугъавларыны кесе. Тышкъа чыкъа, къаравулны ольдюре. Зиндандан къуртылып къача, догъру эвине къайта.

Бир кунь апансыздан ёл янында бузав бакъып отургъан къадынынынъ янына сюре де келе. Бу ерде эки асрет бири-бирлерине къавушалар. Къопланды батыр, къадынына:

— Сен меним кельгенимни бильдирме, сен онынъ буюргъан хызметини де япма, — дей.

Бир кунь хан кене де маджаргъа деве ектире де, Къопланды

батырнынъ къадынына деве башыны ектирип, чёльге чыкъа. Къопланды батыр да буны коре. Аткъа атланып, онынъ артындан бара. Джельдире берип, ханнынъ янына келе. Ханнынъ башыны маджар тегерчигининъ кегейлери арасына тыкъа да, эки аягъынен эки элини тартып багълай. Маджарны артына айландырып, ханны эзиетлеп ольдюре. Къопланды батыр ханны ольдюрген сонъ, къадынынен берабер шу ерден къачалар.

КЁР ОГЪЛУ

Шойле айталар ки, даа пек эрте заманларда мемлекетни ханлар идаре эткенлер. Олар есир туткъан, озьлерине таби олгъанларны савып сувургъанлар, алай байлыкъларыны джыйгъан, ярашыкъ сарайларда яшагъанлар. Олар байлыкъ эльде этмек ичюн, бири-бирлеринен талашкъан, кимер вакъытларда исе, зевкъ байрамлары тизерек, озь аралары ат къошусы япкъан, абаданлыкъ къазангъанлар.

Мына, Болы орталарында шунынъ киби бир хан олгъан. Бу хан ат къошусында нам къазанмакъ макъсадынен озюнинъ къарт ве теджрибели атчысыны ат сайламагъа джибере. Факъыр атчы шу къадар джылкъы ичинден сайлай-сайлай бир къотур тайны тапа, хангъа кетире ве:

— Иште, ханым, сизнинъ абаданлыгъынъызны котереджек бу тайдыр, — дей.

Къотур тайнынъ арыкълыгъыны ве къурчангъылыгъыны корьген хан ачувлана ве джекире:

— Шу къадар джылкъынынъ ичинден шу къотур тайны тапып кетирдинъми? — дей.

Залым хан озюне садыкъ олгъан хызметчилерини чагъыра, оларгъа: —Атчынынъ козьлерини чыкъарынъыз! — деп эмир эте. Хызметчилер келе, ханнынъ дегени киби, атчынынъ козьлерине миль джибере, козь бебеклерини чыкъара, оны шу сайлап кельген къотур тайнынъ устюне минсете, сарай азбарындан къувып джиберелер. Шеэр сокъакъларында атчы къартнынъ бу агъыр алыны корьген танышлары оны озь мемлекетине кетирелер.

Атчы къарт къанлы козь яшларыны акъызып, озюнинъ эвине кельгени киби, огълуны чагъыра ве онъа:

— Шу къотур тайны ахыргъа ал. Оны бесле. Ахырнынъ эр

тарафыны ойле къапат ки, ель киреджекдай ич бир тюрлю сызат къалмасын, — дей.

Къарт ат бакъыджынынъ огълу къотур тайны бабасы огреткени киби бакъа. Арыкъ къотур тай куньлер кечкен сайын семире ве тавлана башлай. Кель заман, кет заман, арадан бир йыл рече, о акъикъатен яхшы бир ат ола.

Куньлерден бир кунь къарт озюнинъ теджрибели къолунен атны сыйпай, онынъ къолу атнынъ савырысы устюнден тайып кете. Аман огълуны чагъыра да, онъа авлагъа сув акъызып, атны онынъ чамырында сынап бакъмасыны айта. Огълу бабасы дегени киби япа. Авлагъа сув акъыза; атны онынъ чамырында чаптыра. Къарт ат бакъыджы атнынъ туякъларыны тутып къарай ве онынъ туякъларында слакълыкъ сезе ве огълуна:

— Атны бир йыл даа беслемек керек, — дей.

Огълу атны ахыргъа кирсете, кене де бакъмагъа башлай. Озю де етишкен йигит ола. Арадан бир йыл даа рече. Къарт ат бакъыджы огълуны чагъыра да, онъа авлагъа сув акъызып, атны бир даа онынъ чамурында сынап бакъмасыны айта. Огълу бабасынынъ дегени киби япа — авлагъа сув акъыза. Авла чамурдан юрюльмез алгъа келе ве аты къою чамур ичинде чапа. Къарт ат бакъыджы атнынъ туякъларыны бир даа тутып къарай, онынъ туякъларыны къуп-къуры дуя. О вакъыт о къуванаракъ:

— Айды огълум, бу атны минер экеч, сен эр ерден сав къайтарсынъ. Буаткъа мин, хандан меним акъкъымны ал! — дей.

Къарт ат бакъыджынынъ огълу къалчаныны кие, къылычыны такъа, окъуны ала, тамам бир батыр киби къушанып аткъа мине ве хандан бабасынынъ акъкъыны алмагъа кете. Кёр огълу акъикъатен йигит киби бельсене, бабасынынъ акъкъыны алмакъ ичюн, Болы орталыгъына чыкъа ве сазыны элине аларакъ бейитлер айта:

Мен атымны байладым минек ташына
Сычрадым миндим, аман, йигер къашына.
Мурат этсем, етерим ханнынъ башына.
О да манъа бир иш дегиль, меним Кёр огълу.

Кёр огълудыр, акъызыр душман къаныны,
Сав къалдырмаз ич бейлернинъ джаныны.
Къырар везирлерини, тутар ханыны,
О да манъа бир иш дегиль, меним Кёр огълу.

Мен бир Кёр огълуйым, дагъда кезерим,
Эскен рузгярлардан иле сезерим.

Демир чокъмар иле ханны эзерим,
О да манъа бир иш дегиль, меним Кёр огълу.

О, атыны ель киби учурып, ханнынъ шеэри къаршысында Чамлы бель денильген ерге келе. Бу ернинъ гузель дагъларыны, хош авасыны бегене. Анда чадыр къурып ерлеше. Бабасынынъ козьлерини чыкъаргъан залым хангъа олгъан ачувынен Чамлы бель ёлундан кечкен бейлернинъ, базиргянларнынъ акъкъындан келе. Алтын ве малларыны ала башлай. Бейлер, базиргянлар ондан зар чекелер. Онынъ ель киби учкъан аты ич бир душманны эльден къачырмай, артындан етише, я да Кёр огълуны энъ сыкълет котеклерден къуртара.

Болы орталыгъыны ве Чамлы бель этрафыны яхшы этип огренген сонъ, Кёр огълу дагъ-ташларны джыйыштырып, дёрт одадан ибарет къыркъ аршин юксекликте бир къале къура. Диварлары учь аршин къалынлыгъында олгъан бу къаленинъ тёпе къатына пенджеречиклер ача, бу пенджеречиклерден эр тарафны бакъып, козь эте. Бир кунь, Кёр огълу бу пенджерелернинъ биринден бакъкъан вакъытта, къаршыда Болы ханнынъ яйлясында къурулгъан чадырны ве о чадыргъа насылдыр бир къызнынъ кирип чыкъкъаныны коре. Шу арада озюнинъ янъгъызлыгъыны хатырлай, эляллыкънен оны бабасындан истемеге къарар бере. Чадыргъа бара. Чадырны, аваланмагъа чыкъкъан Болы бейлеринден бириси къургъан экен. Кёр огълу эляллыкънен къызны истей. Лякин бей Кёр огълундан сакъына ве къызыны онъа бермеге ниет этмей. Кёр огълуны баштан савдырмакъ макъсадынен:

— Огълум! Сен долашкъан адамсынъ. Къадынынъны янъгъыз быракъып кеталмазсынъ. Аякъташ олгъандай бир йигит олсайды, — дей.

Кёр огълу ондан:

— Аякъташ олгъандай йигитни къайдан тапа билирим? — деп сорай. Бей онъа къайдадыр бир къасап башынынъ огълу, йигит Айвазны айта, даа чокъ яш олса да, онынъ къараманлыгъыны макътай. Кёр огълу ойлана ве:

— Я о, Айваз дедигинъиз йигитни насыл расткетирмек мумкюн? — деп сорай.

Бей онъа аман уйдургъан айнеджилигини айта: Иште, санъа бир сюрю къой, бир де дёрт бойнузлы бир къочкъар беририм. Айдап шу ернинъ чайырына барырсынъ. Къойларны чайырда къалдырып, къасап башына кирер, къой кетиргенини айтарсынъ, огълу Айвазнынъ къулагъына да онъа дёрт бойнузлы къочкъар кетиргенинъни анълатырсынъ. Айваз къочкъаргъа авесленир. Чайыргъа кельгенде,

оны атынъа алыр къачарсынъ, — дей. Кёр огълу тыпкъы бейнинъ огреткени киби, къойларны ве дёрт бойнузлы къочкъарны алып чайыргъа келе. Къойларны чайырда къалдыра, къасап башына барып, къой кетиргенини айта, огълу Айвазнынъ къулагъына да онъа дёрт бойнузлы къочкъар кетиргенини анълата.

Къойларны алмакъ ичюн, чайыргъа келеджекте, Айваз озюнинъ къочкъарыны корьмеге олгъан авеслигини бильдире. Лякин къасап башы Айвазны алмагъа истемей. О вакъыт Кёр огълу:

— Зарары ёкъ. Оны мен озь атыма алырым, — дей. Кёр огълу Айвазны озь атына ала.

Тамам чайыргъа келип къойларны бакъкъан вакъытта, Кёр огълу Айвазнен берабер козьден гъайып олып кете. Къасап башы онынъ Кёр огълу олгъаныны анълай ве аман артындан къува. Лякин етишалмай.

Ель киби учып, Болы ханнынъ шеэрине келелер. Болы ханнынъ огълу буны коре ве бабасына айта. Кёр огълу кене де сазыны элине аларакъ, чалып бейитлер айта:

Чамлы бельден кечкенимни корьдилер,
Ханга хастлыкъ эткенимни бильдилер,
Кёр огълу Айвазны алды, дедилер,
О да манъа бир иш дегиль, меним Кёр огълу.

Болы ханнынъ огълу чифте, чифте
Шимди олдыкъ биз де чифте.
Мен булурым сизни къырда чифте,
О да манъа иш дегиль, меним Кёр огълу.

Шу арада Чамлы бельге етишелер.

Кёр огълу атыны ерине багълай ве Айвазны къалесине кирсете. Юкъары пенджелерден бакъаракъ, оны этрафнен таныш эте:

Чамлы бельден окъ учурдым,
Еди бинъ тельден кечирдим.
Къарны яйлягъа тюшюрдим,
Ишге, Айваз, дагълардыр бу.

Чамдан чамгъа сув акъыздым,
Джумлесине сув ичирдим.
Душманларны ваз кечирдим,
Ишге, Айваз, дагълардыр бу.

Ат кишнемесинден дагълар чынъллады,
Къылыч сесинден ерлер инъледи.
Меним озюмни душман динъледи,
Ишге, Айваз, дагълар бу.

Олар энди эки адам олалар. Айваз мында чалыша, осе, дюльбер бир деликъанлы йигит ола. О Кёр огълунынъ энъ якъын ярдымджысы ола, онынъ артындан къалышмай, ёлгъа чыкъа, эр котеклешювде Кёр огълуна ярдымда булуна.

Бир кунь джан сыкъысындан Кёр огълу къаленинъ дамына чыкъаракъ, сазыны чалмагъа отура. Бутюн эфкярыны ачып, сазыны чалгъанда, не ичюндир, сазынынъ богъазы къырыла. Мына, къырыкъ сазыны яптырмакъ ичюн атына мине. Авлакъ бир шеэрге кете. Саз тюкянына бара. Лякин саз япувнен мешгуль олгъан уста, Кёр огълуна къулакъ асмай. О вакъыт Кёр огълу:

Ат чаптырып Чамлы бельден кельгеним,
Арай, арай тюкянынгъны булгъаным.
Саз чалмасам мен озюм не олгъаным?
Уста Къурбан, къайыр меним сазымны, — дей.

Саз устасы кене де къулакъ асмай, озюнинъ ишини девам эте. Бу арада Кёр огълу къыза ве:

Чадыр къурдым Чамлы бельнинъ дизине,
Сырма садеф тёшетирим сазыма.
Тюкюририм шимди къара юзюнъе,
Уста Къурбан, къайыр меним сазымны, — деп текрарлай.

Саз устасы башыны биле котерип къарамай.

Кёр огълу:

Дагълардан кельдим, кетмесин бу ичке
Татлы сёзлегеним кельмесин кучьке.
Шимди эль этерим къайкъы кьылычкъа,
Уста Къурбан, къайыр меним сазымны, — деп ташлай.

Саз устасы кене де джевап бермей.

Кёр огълу ачувланып:

Мен Кёр огълум, дагъда кезерим,
Эскен рузгярлардан иле сезерим.
Демир чокъмар иле башынгъны эзерим,
Уста Къурбан, къайыр меним сазымны, — бейитини айта.

Кёр огълунынъ адыны эшиткен саз устасы аман айына, бутюн ишини быракъаракъ, Кёр огълуны буюк бир сайгъынен айбетлеп, онъа садефнен сырмалангъан янъы бир саз багъышлай.

— Иште, янъы бир саз. Буны махсус сиз ичюн япкъан эдим. Беитлеринъизден сизнинъ ким олгъаныгъызны бираз анъладым исем де, озюни бильдирсин деп, индемедим.

Кёр огълу озюнинъ сазыны устагъа къалдырып, уста берген садефли сазны аларакъ, савлукълаша ве сокъакъкъа чыкъа. Атына

минип, чешме башына кельгенде, сув алаяткъан дюльбер бир къызны коре. Оны бегене ве озюни корьмек истей. Кёр огълунынъ мерамыны дуйгъан къыз фырлантысынен юзюни орте. Бу вакъыт Кёр огълу сазыны элине аларакъ:

Теналарда герданынъны ачасынъ,
Акъыз, шимди не ичюн шай къачасынъ?
Не ичюн акъ юзюнъ менден ортесинъ?
Аман, дюльбер, инсаф иле кель манъа.
Кёр огълудыр бу ерлернинъ арсланы,
Акъыз, сени шекер иле беслерим.
Сенден бир батыр огълан истерим,
Аман, дюльбер, инсаф иле кель манъа, —

бейитлерини саз чалып йырлай. Къызнынъ артындан къалмай, оларнынъ эвлерине кете. Озюнинъ мерамыны къызнынъ бабасына анълата. Бабасы онъа:

— Э, не япмалы? Бегенгенинъни алырсынъ, — дей.

Кёр огълу учь кунь, учь гедже той эте, къызны ала ве озюнинъ аят аркъадашы иле баягъы омюр эте.

Лякин Кёр огълунынъ хангъа олгъан ачувы кене де ятышмай. Чамлы ельге кетмеге азырлана. Савлукълашкъан вакъытта, къадынына бир билезликли тобулгъы къалдыра ве къадынынынъ козьлеринден оперек: — Сакъла. Меним огълума берирсинъ. Биенъизден меним атымдан олма бир тай тувар. О тай да, ат олур. Меним огълум о аткъа атланып, мени тапар, — дей.

Атына мине, толу чапувнен ель киби учып, Чамлы бельге келе. Айваз оны къуванчнен къаршылап ала.

Кёр огълу озюнинъ батырлыгъы ве атынынъ джюйрюклигинен алай ортагъа нам бере. Гъарез Болу ханы да онынъ атыны эльге кечирмеге истей. Бу ишке озюнинъ садыкъ хызметчилерини къоя. Хызметчилер атны алып къачмакъ ичюн, эр ерде ве эр вакъыт насылдыр бир аман-аралыкъ къыдыралар.

Куньлерден бир кунь Кёр огълу дегирменге бара. Атыны азбарда къалдырып, озю дегирменге киргенде, ханнынъ хызметчилери атны чалып хангъа кетирелер. Ахыргъа байлайлар. Ат о къадар тавлана ки, кимсени озюне якъын ёратмай. Хан бу атны баш этемегенинден, оны пекитеджек адамларны араштыра. Мында эр якътан чокътан-чокъ ат бакъыджылар джыйылалар, амма атны пекитип оламайлар. Устюне гъурбет урбалары киерек, Кёр огълунынъ озю де келе ве топлангъан адамлардан:

— Бу насыл джыйын? Бу халкъ нени сейир эте? — деп сорай.

— Бизим ханымыз Кёр огълунынъ атыны эльге кечирген, амма баш этамай, — деп джевап бере адамлар арасында бириси.

— Мен баш этерим, — дей Кёр огълу, атына олгъан яныгъыны гизлеерек.

Сейир этмекте олгъан адамларнынъ арасындан кечип, хангъа теменна этерек:

— Буюрынъыз ханым, атынъызны мен баш этерим, — дей.

Хан:

— Айды бакъайым, — деп, кулюмсирей.

Кёр огълу атынынъ янына бара. Акъикъатен де, ат оны таный ве кишней. Шу куньден сонъ, Кёр огълу ханнынъ ахырында озюнинъ атыны бакъмагъа башлай. Атыны алып къачмакъ ичюн аман-азырлыкъ къыдыра.

Бир кунь хангъа:

— Атны чокъ байлы тутмакъ олмаз, чаптырмакъ керек, — дей.

Хан ондан:

— Алып къачмазсынъмы? — деп, сорай. Кёр огълу:

— Алла этмее, ханым! Мен ойле осаллыкъ япарыммы? — дей.

Хан разы ола. Лякин алып къачар хавфынен, этрафы юксек исарнен сарылгъан къале авласы ичинде чаптырта. Кёр огълу атынынъ джалынларыны сыйпап, перчемини тартаракъ, устюне мине ве:

Дегирмен алдында алдырдым Кёр атны,
Устюне мингенлер булдылар муратны.
Эгиль, атчыгъым, козьлеринъден опейим,
Пертавлатып чыкъкъанынъны бакъайым.

Пек эвельден билемен алынъны,
Эшрефиден кестириримналынъны.
Гузеллерге яптырырым халынъы,
Пертавлатып чыкъкъанынъны бакъайым.

Меним атым исарлардан атылыр,
Атылдыкъча, къулакълары чатылыр.
Уджузлыкъта юз бинъ алтынгъа сатылыр,
Пертавлатып чыкъкъанынъны бакъайым.

Сени минген къалырмы ич саарьге,
Узенгиси пек яраша йигерге.
Болы ханы салды мени къаарьге,
Пертавлатып чыкъкъанынъны корейим, —

бейитлерини айтып, аякъларынен атыны сыкъа. Ат сейирге кельгенлерини билерек, авла исарыны атлай, козьден гъайып олып кете.

О джум козюнъни, ач козюнъни Чамлы бельге келе. Атыны ахыргъа

багълай ве озюнинъ аркъадашы Айвазнен берабер къаленинъ тёпесине чыкъаракъ, Чамлы бель этрафыны козете баш-лайлар. Шу арада олар силянен къушангъан бир атлыны ве оньнъ артындан керван кельгенини корелер. Айвазны къаледе къалдырып, озю ёлгъа тюше. Атлы якъынлай, керван девелерининъ боюнларында чынъгъыравукъ сеслери эшитиле башлай.

Ишге, бу вакъыт Кёр огълу керван къаршысына озь адамларындан бирисини ёллай ве адети узьре базиргян башындан ёл кирасыны истей. Саран базиргян башы алдына чыкъкъаннынъ сёзюне къулакъ асмай, къаршылап, озь ёлуны девам эте.

Кёр огълу бунъа къызаракъ:

Шу къаршыдан кельди улу базиргян,
Къыр устюнде къалып къонды базиргян.
Яхшылыкъ иле ёл кирасыны коньдер,
Манъа кулип, ойле кечме базиргян, — дей.

Базиргян кене де къулакъ асмаяракъ, Кёр огълунынъ адамына: — Бар агъанъа сёйле, бизде ёл кирасы береджек адам ёкътыр, — деп джевап бере.

Кёр огълу къайтарып:

Эй базиргян башы, бу сёзюнъ ичке!
Яхшы сёйлешейик кетмесин кучьке.
Шимди эль этерим къайкъы кьылычкъа,
Манъа кулип ойле кечме, базиргян.

Керван сакъчылары джыйлыша, мушавере япаракъ, базиргян башына: — Аман, эфендим, къавгъагъа киришсек енъилирмиз. Энъ яхшысы бираз алтын берип баштан савмалысынъ, — дейлер.

Базиргян башы керван сакъчыларынынъ дегенине разы ола ве Кёр огълуна беш бинъ алтын ёллай. Бунъа азсынгъан Кёр огълу:

Токъат керванындан алдым бакъырны,
Ынджытманъыз фукъарени, факъырны.
Кира бермей терк этме бу къырны,
Сайчы беш бинъ алтын даа, базиргян.

Бинъ алтын коньдерсе, бабама мал олмаз,
Бинъ даа коньдерсе, атыма нал олмаз.
Бинъден манъа ич етишкен кяр олмаз,
Сайчы беш бинъ алтын даа, базиргян.

Йигит алыны бильсе, олурмы начар,
Эйиликтен коклерде шаинлер учар.

Къоркъулы къавгъаны корерсе, къачар,
Сайчы беш бинъ алтын даа, базиргян, — дей.

Базиргян кене де къаршыламакъ макъсадынен:

Белиме байладым алтын къушакъны,
Мен енъерим сенинъ киби ушакъны,
Чокъ ерлерде корьдим эшекни,
Токъунма кервангъа, чекиль, Кёр огълу, — дей.

Кёр огълу къайтарып:

Еди йылдыр Чамлы бельде тургъаным,
Достлар арап душманларны къыргъаным.
Еди къабат нални бирден бургъаным,
Бер бу ёлнынъ кирасыны кеч кет, базиргян, — дей.

Базиргян:

Он секизде яштыр, йигит дурулмаз,
Дурулса да, сия мыйыкъ бурулмаз.
Кёр огълунынъ аслы гонълю къырылмаз,
Кене эваллам ёкътыр санъа, Кёр огълу, — деп джевап бере.

Кёр огълу:

Мен бир Кёр огълуйым, дженкке турарым,
Башынъа къайкъы, къылыч урарым.
Алай керван сакъчысыны къырарым,
Бер бу ёлнынъ кирасыны, кеч кет, базиргян.
Сен билирсинъ, Кёр огълунынъ хуюны,
Турар шимди этер сизге оюнны.
Бир саатте кесер юз бинъ боюнны,
Бер бу ёлнынъ кирасыны, кеч кет, базиргян, — дей.

Шу ерде атына мине, базиргян башы ве керван сакъчыларынен къавгъагъа тутуша. Керван сакъчыларынынъ чокъусыны къыра. Амма сонъки такъатыны джыйыштырып, орталыкъкъа чыкъкъанда, башынынъ зоргъа къалгъаныны дуяракъ, аркъадашы Айвазны чагъыра:

Етиш, Айваз, етиш,
Кетти намымыз.
Чамлы бельнинъ чёллеринде,
Чыкъар джанымыз, —

бейитини айта. Айваз къаледен тюшерек, къавгъа мейданына етише, ве онълу-соллу къылычыны сильтештире. Къаршылагъанларнынъ алайыны къырып, керваннынъ малына саип олалар. Кёр огълу къуванчындан, Айвазны къучакълап, онынъ козьлеринден опе ве сазыны элине аларакъ:

Айваз кельди, онъа иш энди,
Базиргян кесильди, ерге тёшелип,
Белине къылыч, элине чокъмар къушанды,
Аферин, Айвазгъа, козюмден яш кельди.
Дёгюше, дёгюше, аман, тюштим энишке,
Чокъмарымны батырдым алтын-кумюшке.
Менден чокъ селям олсун кучюк Мемишке[1],
Силясыны такъсын, чыкъсын дёгюшке, —

бейитини сазыны чалып йырлай. Олар атларыны ахыргъа байлаяракъ, къалеге чыкъалар. Геджени чокъ раат юкъунен кечирелер. Куньлер ве айлар кече.

Бир тынч куню Кёр огълу юмшакъ миндер устюнде багъдаш къурунып отура. Башыны тёбен аларакъ, озюнинъ мемлекетини, коюни, анасыны, бабасыны хатырлай. Юректен терен окюнерек, сазыны элине алып гъамлы бир макъамнен:

Анам сагъ олсайды, корьсейди алымны:
Берердим мен онъа таптыгъым малымны.
Нейлейим, анам корьмеди юзюмни.
Эвимизни къалдырып, чыкътым дагъларгъа,
Чокъ тереклер отурттым багъчаларгъа, багъларгъа.

Бельки, огълум олды, кимге сёйлейим,
Анам ёкъ, гъурбетим, бунъа нейлейим.
Бабамнынъ козьлери кёр олмагъайды,
Гъарез Болу ханлары козюни алдылар,
Амма атымны корил пешман олдылар, —

бейитлерини сазыны чалып йырлай. Олар Айвазнен узундан-узакъ сёз ачып, лафкъа тутуналар.

* * *

Кель заман-кет заман, Кёр огълунынъ къадыны бир огълан догъура. Онынъ адыны Асан адайлар. Асан осе, буюй, деликъанлы бир йигит ола. Кёр огълунынъ атындан тёреген джюйрюкнинъ бирисини минип чапа ве эглене. Онынъ ат устюнде отурышына сукълангъан адамлар:

— Эшкъ олсун огълангъа! Акъикъатен, бу да бабасы киби йигит оладжакъ, — дейлер.

Асан адамларнынъ бу лафыны эшите. Эвге келерек, анасындан

[1] «Кёр огълу»нынъ агъыздан айтылгъан ич бир вариантында кучюк Мемишнинъ ким олгъаны айтылмай. Къыяснен, о къарт ат бакъыджынынъ козюни чыкъаргъан хан огълу, я да Кёр огълуны авлап юргенлерден бириси олмакъ керек. Биринджиси даа къавий фикирдир.

бабасыны сорай. О вакъыт анасы онъа билезликли тобулгъыны чыкъарып бере ве къучакълаяракъ:

— Ма, ал огълум! Буны санъа бабанъ быракъып кеткен эди. Сенинъ бабанъа Кёр огълу дерлер. О Чамлы бель денильген ерде яшай. Шимди аткъа минип, бабанъа кетеджексинъ,—дей.

Асан буны анълагъаны киби, силяларыны къушана, элине билезликли тобулгъыны ала, кер джюйрюгине мине, анасынен савлукъалашып ёлгъа чыкъа.

О уджсуз-буджакъсыз дагълар ве къырларны кечерек, таныш олмадыгъы Чамлы бель денильген ерге етише. Бутюн ёл бою Асан бараджагъыны, бабасыны кореджегини тюшюне. Къале къаршына кельгенде, оны Айваз коре ве Кёр огълуна:

— Къаршыдан бир йигит келе, ат тыпкъы сизнинъ атынъызгъа бенъзей, — дей.

Кёр огълу онъа:

— Атыны исте, — деп джевап бере.

Айваз аман къаледен ашагъы тюше ве Асаннынъ къаршына чыкъып:

Бала, бу ерге кельгенсинъ,
Тюшюнджеге далгъансынъ,
Не олгъанын бильмегенсинъ,
Коньдер кер атынъны, — дей.

Асан атынынъ тизгинини чекерек:

Мен бу ерге кельгеним,
Тюшюнджеге далгъаным,
Не олгъанын бильмегеним,
Бермем кер атымны, — деп джевап бере.

Айваз динълеерек текрар:

Бала, сёзюмни динъле,
Санъа дейджегим бойле:
Ёл кирасы истерим,
Коньдер кер атынъны — бейитини айта.

Асан къайтарып:

Огърады башым бу якъкъа,
Ашкъ иле дёндим о якъкъа.
Дюгюшир чыкъарым акъкъа,
Бермем кер атымны, — дей.

О озюни сыкъмай атынынъ тизгинини бош джибере, ёлуна кете башлай. О вакъыт Айваз зоруны девам этерек:

Бала, кель инат этме,
Мени динъле, зоргъа етме,

Озь джанынъны къыйып кетме,
Коньдер кер атынъны.

Лякин Асан ич бир тюрлю къоркъу бильмеерек:

Динъле мени, эй, адам!
Чекиль ёлдан, кет бурадан.
Ат меним джаным эр дем,
Бермем кер атымны, — къаршылай.

Къале тёпесинде Асаннен Айвазнынъ бу сёзлерини динълеп тургъан Кёр огълу, Асан киби яп-яш бир баланынъ, бу къадар тик къаршылагъанына даяныл оламай. Мердивенден ашагъы тюше, ёлнынъ кенарына келеерек:

Бала, бизлер чокъ киши,
Сен ялынъыз бир киши.
Не япгъын сен бу иши,
Коньдер кер атынъны, — дей.

Асан:

Сиз олунъыз къыркъ дане,
Мен олайым бир дане,
Йигитсинъ, чыкъ мейдане,
Бермем кер атымны, — деп джевап бере.

Кёр огълу къыза ве энъкъастан, къоркъутмакъ ичюн:

Кёр огълуйым, кесерим,
Бала, къанынъ эмерим.
Ольдюририм, комерим,
Коньдер кер атынъны — дей.

Асан бу ернинъ, Чамлы бель денъильген ер олгъаныны ве онъа къаршы чыкъкъаннынъ, бабасы олгъаныны анълай ве:

Арслан огълуна арслан дерлер,
Къаплан огълуна къаплан дерлер.
Санъа Кёр огълу дерлерсе,
Манъа да Асан дерлер, — деп айта.

Кёр огълу къувана, дикъкъатнен бакъа, даа чокъ йыллар эвельси догъаджакъ огълу ичюн, къадынына быракъкъан билезликли тобулгъысыны таный, чапып бара, Асаннынъ бойнуна сарыла. Огълу ве бабасы биринджи кере бири-бирини корелер... Кёр огълу Асандан аманлыкъ сорай. Асан онъа факъыр кой адамларынынъ, фукъаре шеэр халкъынынъ сыкълетлигини, анасынынъ савлугъыны ве насыл этип, ёлгъа чыкъкъаныны тарифлей. Олар артыкъ учь дане йигит олып, Кёр огълунынъ къалесинде омюр этелер.

КЪОЗУКЮРПЕЧ

Эвель, эвель экенде,
Эвель заман экенде,
Девелер деллял экенде,
Сен бешикте экенде,
Мен эшикте экенде,
Къазлар торгъай экенде,
Кокюмиз бакъыр экенде,
Еримиз такъыр экенде,
Сувсыгъыр амамджы экенде,
Къаплы-къуплу бакъалар,
Къанатланды учмагъа,
Дерьядаки балыкълар,
Кира тутты кочмеге...
Къайнана бекмез къайната,
Къызы къашыны ойната,
Ойнатма къыз къашынъны,
Кесер бабанъ башынъны.
Сенинъ бабанъ тав башы,
Сув башынынъ атлары
Арпа ашап кишнешир,
Курпе ашап тишлешир.
Энъиш кельсе: «тыр»демез,
Къыр кельсе де «джурь!» демез.
Алтмыш бакъла[1] арпанъны,
Едим демез шу атлар.
Учь къуюнынъ сувуны,
Ичтим демез шу атлар...
Пердакъай-пердакъай экенде,
Пердакъай кельди джувурып,
Чалгъы сабыны; сувурып,
Штаныпа бакъса, авы ёкъ,
Къавташында къавы ёкъ,
Мына сизге бир такъмакъ,
Масалымны динълеп бакъ:

Заман, заман экенде, узакъ бир мемлекетте, Эдиль байнен бир де Джайыкъ бай олгъан. Куньлерден бир кунь, Эдиль бай къунлу

---

[1] бакъла — эвель заманда ашлыкъны чувал эсабынен эсаплагъанлар, эки чувал — бир бакъла эсап олунгъан

биесини, Джайыкъ бай исе, ботасыны джоялар. Сонъ, бу байларнынъ экиси де джоюкъларыны къыдырмагъа кетелер. Кете-кете, олар экиси бир оба устюнде, бири-бирлеринен расткелишелер ве бир меракълы меселе акъкъында сёз ачалар. Меракъ этип ачкъан меселелери де — къадынларнынъ агъыр аякълы олувлары акъкъында экен. Бу байлар озь къадынларынынъ бу алларыны бири-бирилерине бильдирелер.

Джайыкъ бай:

— Худжур шей, экимизнинъ джоюгъымыз да бир гедже де олды, меним ботам джоюлды, сенинъ биенъ, — дей.

Бу байларнынъ экиси де, бу ерде этек йыртышалар. Бирисининъ къызы, бирисининъ огълу олса, къыз алып, къыз беришеджек олалар. Байлар бу лафны битиргендже, оларнынъ янына джельдай джельдирип бир атлы келе де:

— Эдиль байнынъ апайы къыз тапты, — дей.

Чокъкъа бармай бир атлы даа джельдирип келе де, оларгъа:

— Джайыкъ байнынъ апайы огълан тапты, — дей.

Байлар меджлис япмакъ фикиринен, эвлерине къайталар. Огъланнынъ адыны Къозукюрпеч, къызнынъ адыны да Баянслув адайлар.

Балалар айбет-къыйбет бакъылып оселер; шай этип бир чокъ йыллар కече. Балалар оськен, етишкен сонъ, оларны мектепке окъумагъа берелер. Яваш-яваш балаларнынъ къальплеринде бири-бирлерине муаббетлик теренлеше. Куньлерден бир кунь Джайыкъ бай оле. Эдиль бай да: «Мен оксюзге къызымны бермем», деп, сёзюнден къайта. Балаларнынъ бири-бирлерине олгъан севгиси теренлеше экен. Эдиль бай буны дуя. Не япаджагъыны бильмей. Тюшюне-тюшюне, тап сонъунда чаре тапмагъан сонъ, яшагъан еринден башкъа бир якъкъа кочип кете. Къозукюрпечлернинъ къорантасы озь ерлеринде отурып къала. Къозукюрпеч бир юкъласа, еди кунь, еди гедже юкълай экен.

Къозукюрпеч куньлерден бир кунъ, шойле бир юкъудан тюш корип тура, асретимни корейим деп, ёлгъа чыкъа. Кете-кете бир ерге барып ете. Бу ер, Эдиль байнынъ ери экен. Бакъса не корьсин: бу ерде не Эдиль бай, не де онынъ къызы — ич бириси къалмагъан. Къозукюрпеч бир даа артына къайтып, Эдиль байнынъ къайда экенини анасындан сорай. Анасы да буны онъа айталмай.

Къозукюрпеч озь-озюне:

— Бу иш бойле олмаз, — дей де, анасына комеч пиширтип, джыллы джымшакъ комечни къойнуна алып текрар ёлгъа чыкъа.

Анасы:

— Эй, балам, сен бу тасавурынъдан вазгеч, олар ким биле, насыл мемлекетке кеткендирлер. Джаным балам, бу къадар малынъ-мулькюнъ бар, буларны терк этме, — деп ялвара. Анасынынъ бу ялварувы, ич

бир файда бермей. Бундан сонъ, анасы баласыны къандырмакъ ичюн, бельки бейит тесир этер деп, шу бейитлерни айта:

Бир бойнузы кок йыртар, балам,
Бир бойнузы ер йыртар, балам,
Ашадан келир бир сюрю тувар,
Темир кокнен ала да чубар —
Буларны кимге ташлайсынъ, балам?

Огълу анасынынъ бу бейитлерине:

— Арамгъа кетсин! — деп, джевап бере. Анасы: «Бельки джылкъысыны айтсам, къайтар», деп тюшюне ве:

Чёльге чыкъса, кишнешир, балам,
Къыргъа чыкъса, тишлешир, балам.
Ашадан келир бир сюрю джылкъы,
Джылкъыларнынъ ямандыр къылыгъы.
Оларны кимге ташлайсынъ, балам, — дей.

Къозукюрпеч бунъа да эмиет бермей. Анасы: «Бельки къойларыны айтсам, къалыр», деп тюшюне ве:

Туякълары шалтырашып, балам,
Къозлу къойдай манъърашып, балам,
Ашадан келир бир сюрю къоюнъ,
Чыкъып да кетсенъ, о болур оюнъ,
Буны да кимге айтайым, балам, — дей.

Огълан кене де: «Арамгъа кетсин!», деп, джевап бере. Анасы ойлана, ойлана: «Бельки девесини айтсам, къалыр», деп:

Туякълары джалпылдашып, балам,
Орькечлери салпылдашып, балам,
Саркъувдан келир, бир сюрю деве,
Оларны ташлап, кетмесе тёре, — ялвара.

Огълу бу кересинде де: «Арамгъа кетсин!» деп, джевал бере. Анасы чокъ тюшюнген сонъ: «Бельки эмген сютюни айтсам, кетмез», умютнен:

Онъ эмчегим ийдирдим, балам,
Ал-ешиль кольмек кийдирдим, балам.
Къайт дегенде, къайтсана, балам,
Хайырлы бир сёз айтсана, балам, — дей де, козьяшларыны тёкип агълай.

Огълу бунъа шойле бир йырнен:

Онъ эмчегинъ ийдирдинъ, анай,
Ал-ешиль кольмек кийдирдинъ, анай.

Уле таныпъ ур ташкъа, анай,
Таш къайтса да мен къайтмам, анай, —

джевап къайтара, да ёлгъа чыкъа. Къозукюрпеч кете, кете, ёлда кеткен маджарнынъ артындан ете. Маджар саиби артындан адам еткенини дуймай. Маджар къайда кетсе, Къозукюрпеч де анда кете. Ёлда оларгъа бир чобан раскеле. Къозукюрпеч чобаннынъ янына тюшип къала. Маджар озь ёлунен кетмекни девам эте. Къозукюрпеч чобангъа бара да: — Сен манъа бир къой сой, — дей.

Чобан къоюны аджымай, соя. Къозукюрпеч озюнинъ яхшы урбаларыны ташлай да, чобаннынъ урбаларыны алып, устюне кие. Къойнынъ этини къарынгъа толдура, терисинден озюне къалпакъ тикип кие. Шу ерде бир таз огъланнен достлашып, ёлгъа чыкъалар.

Къозукюрпечнинъ манълайында айнен йылдыз алямети бар экен. Башына къой терисинден тикильген къалпагъыны басып-кийген сонъ манълайындаки алямет корюнмей. Афта кете, ай кете, Къозукюрпеч Эдиль байны къыдырып тапа. Онынъ босагъасы тюбюне бара да, багъдаш къурунып отура. Бир вакъыттан сонъ, Эдиль бай озь эвинден чыкъа. Босагъада отургъан адамнынъ, Къозукюрпеч олгъаныны таныма. Эдиль бай:

— Хош кельдинъ, балам, бу ерлерде не ишлеп джуресинъ? — деп сорай.

Къозукюрпеч:

— Мен, сизге къозулы къой бакъмагъа адам керек деп эшиттим, онынъ ичюн де кельдим, — деп джевап бере.

Эдиль бай, Къозукюрпечни къозулы къой бакътырмакъ ичюн озюне чобан этип тута. Къозукюрпечнинъ макъсады исе, къой бакъмакъ дегиль де, Баянслувны корьмек эди. Къозукюрпеч алты ай къозулы къой бакъа, амма Баянслувны коралмай. Къозылы къой бакъып коралмагъан сонъ, джылкъыджылыкъкъа авуша, джылкъы бакъа.

Къозукюрпеч джылкъы бакъкъанда, куньлерден бир кунь чёльде озь башына тилекке отура ве:

Джайыкъ баштан джеллер де эссе,
Эвлер, койлер чёльде де кезсе,
Баянслув сейрангъа чыкъып юзюни ачса,
Къотур тай да койге къачса, — деп тилек тилей де,

озь тилегини кесе.

Куньлерден бир кунь ойле бир ель эсе, тереклер тюбю-тамырындан савурыла, тоз-думан ола, козь ачтырмай. Баянслув бу вакъыт багъчагъа сейирге чыкъа, шу арада Къозукюрпечнинъ къотур тайы да къачып багъчагъа келе. Къозукюрпеч, тайнынъ артындан чапа-чапа келе де, багъчагъа кире. Баянслувнынъ янына кельгенде:

Алты ай бакътым къоюнъны, бикеч,
Ич корьмедим боюнъны, бикеч.
Алты ай, он кунь дегенде, бикеч,
Корьдим, тайым кельгенде, бикеч, — дей.

Бундан сонъ, Баянслув Къозукюрпечтен:

— Сиз кимсинъиз я? — деп сорай.

Къозукюрпеч кулюмсирей де:

— Сорап турмагъа аджет ёкъ, — деп, джевап бере.

Шу ерде къалпагъыны чыкъарып, Баянслувгъа манълайындаки айнен йылдызны косьтере. Шай этип, эки асрет бири-биринен тапышалар.

Къыз Къозукюрпечнен сёзлеше ве онъа:

— Меним анамнен бабам бир айлыкъ мусафирликке кетеджеклер, о вакъыт мен санъа хабер этермен, сенъ келирсинъ, — дей.

Къозукюрпеч къотур тайыны алып, джылкъысына къайта. Куньлерден бир кунь Эдиль бай мусафирликке кете. Къозукюрпеч Эдиль байнынъ кеткен хаберини алгъанынен, Баянслувгъа келе. Асрет асретине къавушалар. Къозукюрпечнен Баянслув, Эдиль бай кельгенге къадар бир ерде отуралар.

Къыз Къозукюрпечке:

— Сен бабамнынъ келеджек ёлуна чыкъарсынъ, сакъын бир якъкъа бакъма пек, сезгек олып тур, олар сени таныырлар, — дей.

Къозукюрпеч джылкъысыны алып, чёльге чыкъа. Къызнынъ. бабасы келеджек ёлгъа козь ташлай. Таягъына таяныл, Эдиль байнынъ къайтувына азырлана. Эдиль бай келеяткъанда, дар-къашмасынлар деп, дагъылгъан джылкъыларыны къайтарып, бир ерге джыя. Бу вакъытта Эдиль байнен апайы шу ерден кечип кетелер.

Эдиль байнынъ апайы Къозукюрпечке пек дикъкъатнен бакъа, онынъ ким экенини манълайындаки айнен йылдыздан таный.

Эдиль байнынъ апайы койге кельгенде:

— Сен джылкъыджынънынъ ким экенини таныдынъмы? — деп акъайындан сорай.

Эдиль бай:

— Танымадым, — деп, джевап къайтара.

Апайы:

— Танымагъанынъ не, джылкъыджынъ, Къозукюрпеч де, — дей.

Шу арада койден бир атлыны ёллап, Къозукюрпечни алдыралар. Бай онынъ янындан кечкенде, онъа эль къавуштырып турмагъаны ичюн, Къозукюрпечни джезаламакъ, ольдюртеджек ола.

Баянслувнынъ пек дюльбер бир дюльдюли бар экен. Аслында бу дюльдюль башкъа адамларгъа чиркин бир къотур тай олып корюне

экен. Аван ель эскенде, чёльден къачып кельген къотур тай да бу дюльдюль экен. Къыз озюни Къозукюрпечни танымагъан, бильмеген бир киши киби косьтере. Бабасына келе де:

— Биз оны ольдюрген сонъ, чекиштирип ольдюрейик, — дей.

Бабасы:

— Яхшы, къызым, оны насыл этип чекиштирейик, я? — дей.

Къыз:

— Оны энъ азаплы чекиштирюв — ат чаптырып, дженк яптырып бакъувда олур, биз бутюн ерлерден ат чапкъан яшларны джыяйыкъ, — дей.

Бай, Къозукюрпечке ат чаптырып бакъмакъ ичюн, бутюн ерлерден ногъай яшларыны чагъырта. Яшлар аткъа атланып келелер. Бай оларгъа аш-сув сала. Джылкъыджы яшнынъ акъи-къатен, Къозукюрпеч олгъанына-олмагъанына сонъуна къадар къаний олмакъ ичюн, кельген яшларны йырлатып бакъайым, ким де Баянслувнынъ адыны йыргъа къошып йырласа, о Къозукюрпечтир, дей. Яшларгъа йырламакъларыны теклиф эте. Эр кес йырлай, лякин ич биреви йырына Баянслувнынъ адыны къошмай.

Къошугъа кетеджек атларнынъ эписи, яшлар джыйылгъан эвнинъ алдында багълы тура экенлер. Баянслув келе де, кескин пекисинен атларнынъ эгерлериндеки тапкъырларыны бирер-бирер кесип чыкъа.

Йырламакъ сырасы джылкъыджы яшкъа — Къозукюрпечке келе. О йырлагъанынен, озь йырына Баянслувнынъ адыны къоша. Бай буны эшиткенинен:

— Токъта, йырлама, — дей. Яш йырлай.

Бай ачувланып:

—Тут да атынъыз, башыны джеллят этинъиз, — дей. Яш чапып чыкъа да, къотур тайгъа мине. Кельген яшлар, Къозукюрпечнинъ артындан къувмакъ истейлер, амма атларына миналмайлар. Бай дженкке азырлангъан аскерлерине эмир этип:

— Тез джылкъыджы яшны тутынъыз, — дей. Бу аскерлернинъ, атлары устюндеки эгерлерининъ де тапкъырлары кесилип къоюлгъан экен. Буны да, Баянслув япкъан. Аскерлер де, ногъай яшлары киби йыкъылып, йыкъылып къалгъанлар.

Шай этип, Къозукюрпеч олардан къачып къуртула, лякин Къозукъурпеч Баянслувнен ичте хаберлешип оламай. Оларнынъ арасында сёз къатнаткъан бир торгъай ола. Бу торгъай эки арада сёз къатнатып джуре.

Куньлерден бир куньбу торгъай ягъмургъа тутула, къанатларыны сувландыра. Эдиль байнынъ янында бир хынзырнынъ бириси шу гъарип торгъайны тута да, торгъайдан:

— Сенде бир иш бар, сен мында не ишлеп джуресинъ? — деп сорай.

Торгъай озь сырыны онъа айтмай. Бу хынзыр, торгъайнынъ къанатларыны юлкъа. Торгъай озь сырыны кене де айтмай. Сонъ, хынзыр озь ишини токътатмай, онъа демир маша къыздырып баса.

Бундан сонъ торгъай чаре тапалмай. Къозукюрпечнинъ къайда олгъаныны айта. Хынзыр да буны Эдиль байгъа барып айта. Къозукюрпечнинъ къайда экенини эшиткен Эдиль бай, аскерлерине:

— Ким де Къозукюрпечнинъ башыны кесип алып кельсе, онъа къызымны берерим, — дей.

Эдиль байнынъ бу хаберини эшиткен аскер башы мейдангъа чыкъа да:

— Къозукюрпечнинъ башыны мен алып келирим, — дей. О, торгъайны озь янына алып кете. Торгъай онъа:

— Мына о ерде, мына бу ерде, — деп оны алдатып алып тура.

Торгъайнынъ башы айлана, чаре тапалмай, аскер башына Къозукюрпечнинъ дурагъыны косьтере. Къозукюрпеч де единджи куньюни юкълап яткъанда, аскер онынъ башыны кесип ала да, Эдиль байнынъ янына къайтып келе. Къозукюрпечнинъ башы бабасына кетирильгенини корьген Баянслув шаша-шашмалай, не яладжагъыны бильмей. Бабасына бара да:

— Бабам, Къозукюрпечни биз ольдюрдик, дженазесини де биз джыймакъ керекмиз, — дей.

Бабасы бунъа разы ола.

Къозукюрпечни джыймагъа кетелер. Кеткенде, Баянслув ве арабаджыдан гъайры, янларына аскер башыны да алалар. Ёлда къуюнынъ янына баргъанда, къыз:

— Мен сувсадым,— дей. Аскер башы:

— Сувсасанъ, сувсагъандырсынъ, лякин бизде не къопкъа, не де сыджым бар, сув ичменьнинъ чареси ёкъ, — дей.

Къыз онъа:

— Сен меним эрим олмакъ истесенъ, къуюгъа тюш де, манъа къалпагъынънен сув алып бер, мен къалпагъынъны тельбевнен чекип алырман, — дей.

Аскер башы бунъа разы олып, къуюгъа тюше. Къыз сувны чекип чыкъара, тельбевни къайтарып къуюгъа ташлай да, озь ёлуна кете. Аскер башы къуюда къала. Къыскъасы, къыз Къозукюрпечнинъ ольген ерине бара, шу ерде арабаджысына эки янаша къабир къаздыра, озюнинъ эки тилли пекисини чыкъара да, кескин бир тилини озюнинъ кокюсине къадай ве оле. Арабаджы, къабирлернинъ устюни ортип, артына айланып къайта. Шай этип, эки асрет янаша къабирде ятып къалалар.

Куньлерден бир кунь, Эдиль байнынъ чобаны къойларыны чёльдеки къуюдан сувармакъ ичюн, къую башына келе. Къуюгъа къопкъасыны

узата. Бу арада, къую тюбюнде, насылдыр бир инсан давушы эшитиле. Къопкъаны чеке, къопкъанен бирге къую тюбюнден Къозукюрпечни ольдюрген, аскер башы чыкъа. Чобан буны таный. Шу ерде:

— Къозукюрпечнен Баянслувнынъ башына джеттинъ де, озюнъ, даа ольмей джуресинъми? — дей де, онынъ башына бир ыргъакъ яндыра. Аскер башынынъ мийи сачрап кете де, Къозукюрпечнен Баянслувнынъ къабирлери арасына барып тюше. Азмы, чокъмы вакъыт рече, къабирлернинъ устюнден гуль тереклер осип чыкъа. Аскер башынынъ мийи тюшкен ерден, бир итбурун осип чыкъа. Гуль тереклер гуль ачалар. Олар даима бири-бирлерине къавушмакъ истейлер. Итбурун исе, оларны бири-бирлерине къавуштырмай.

Гуль тереклер аля бугунь осип, гуллер ачып тура экенлер. Бу къабирлернинъ янындан отькен-кечкенлер итбурунны даима кесип, гуллерни де къокълап кете экенлер.

ТАИРНЕН ЗОРЕ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир падиша бар экен. Онынъ да ич де баласы олмай экен.

Куньлерден бир кунь падишанынъ къапусына бир саиль[1] келе, падиша онъа акъча бере де, озю бир «ах» чеке.

Саиль:

— Эй падишам, не ичюн «ах» чекесиз, ашамагъа, ичмеге тапмайсынъызмы я? — деп сорай.

Падиша:

— Эр шейим бар, амма не файда, мен бир кунь келип оле къойсам, ериме къоймагъа бир балам биле ёкъ. Везирлерим де шай, баласызлар, — дей.

Саиль:

— Айса, мен сизге эки алма берейим, бирисини ортадан болер де ярысыны озюнъ ашарсынъ, ярысыны да къадынынъ ашар, — дей. — Мынавы бирини де везиринъе бер, ярысыны озю ашасын, ярысыны къадыны, сонъ сизлернинъ баланъыз олур, — дей.

Саильнинъ айткъаны киби, падишаман везир алмаларны алып ашайлар.

Арадан чокъ кечмей дженк илян этиле, падишанен везир дженкке кетелер. Дженк мейданында бираз вакъыт кечкен сонъ, падиша:

— Меним апайым агъыр аякълы эди, не олды бильмем, — дей.

[1] саиль — тиленджи

Везир:

— Менимки де агъыр аякълы эди, не олды бильмем, — дей. Сонъ, оларгъа бир атлы келе де:

— Падишам, ханым къыз тапты, — дей. Падиша онъа мужде бере. Сонъ, везирнинъ атлысы да келип:

— Ханым огълан тапты, — дей. О да, хабер кетирген атлыгъа муждесини бере. Падишанен везир шу ерде сёзлешелер: «Биз балаларымыз оськен сонъ, оларны бири-бирине берермиз», дейлер. Оларнынъ адыны Таир ве Зоре адландыралар. Падишанен везирнинъ балалары осе, буюй, оларны окъутмагъа берелер. Таирнен Зоре бир мектепке къатнайлар.

Куньлерден бир кунь олар мектептен къайта экенлер, Таир алтын алмасынен ойнагъанда, къурткъанынъ сув ташыгъан бардагъыны къыра.

Къурткъа падишагъа бара да:

— Падишам, сиз Таирнен Зорени окъумагъа джибересиз, амма олар гульбагъчада бири-биринен ойнашалар, — дей.

Падиша:

— Ойнашсынлар, биз везирнен экимиз бири-биримизге оларны къавуштырмагъа сёз бердик, — деп джевап бере падиша.

Къурткъа:

— Сиз къызынъызны эвлендирмек ичюн везир огълундан гъайры, башкъа падиша баласы тапмадынъызмы? Таирге къой бакътырырсынъыз, онъа ляйыгъы будыр, — дей.

Падиша къурткъанынъ айткъанына къана. Таирге къой бакътыра. Бир кунь Таир къой бакъып къайта экен, Зоре де чешмеге бара, алтын билезлигини чешме ташынынъ устюне къоя да кери къайта. Билезликнинъ устюне де «Таирнен Зоре» сёзлери язылы экен. Таир келе, билезликни ала, джебине къоя, озь эвлерине къайта.

Бир къач вакъыттан сонъ, олар бири-бирлеринен расткелишелер.

Зоре:

Мешребемни далдырдым,
Далдырдым да толдурдым.
Къубе ташнынъ устюнде
Билезлигим къалдырдым, — дей.

Таир:

Мен чешмеге бармадым,
Элим, юзюм джувмадым,
Къубе ташнынъ устюнден
Билезлигинъ булмадым, — дей.

Къойлар къара къозылыдыр,
Гъарип ады назлыдыр.
Билезлигинъ устюнде
Насыл язы язылыдыр? — дей.

Зоре:

Къойлар къара къозулыдыр,
Гъарип ады назлыдыр.
Билезлигим устюнде
«Таирнен Зоре» языдыдыр, — дей.

Таир:

Сувлар акъар улукъ-улукъ,
Улукъылары долукъ-долукъ.

Билезликни булгъангъа,
Не берирсинъ муждели? — дей.

Зоре:

Сувлар акъар улукъ-улукъ,
Улукъылары долукъ-долукъ.
Билезлигим булгъангъа,
Иште озюм муждели, — дей.

Къурткъа оларнынъ йырларыны динъле тура, падишагъа бара да: — Падишам, Таирнен Зоре бири-бирине тюркю айтып башладылар, — дей. Падиша индемей.

Къурткъа:

— Мен оларгъа Зоренинъ ана сютни савып, бир мияне къавурып ашатайым, сонъ олар къардаш олурлар, — дей.

Къурткъа Зореге анасынынъ сютюнден къатылгъан бир мияне къавурта, Таирни де ашамагъа чагъырта.

Таир келе. Зореге:

Къашынъ, козюнъ чаткъансынъ,
Къайгъыларгъа баткъансынъ,
Огюмдеки миянеге
Агъув зеэр къаткъансынъ, — дей.

Зоре:

Къайгъыларгъа баткъанман,
Къашым, козюм чаткъанман.
Огюмдеки миянеге
Анемнинъ сютюни къаткъанман, — дей.

Таир:

Алмысынъ, алдашмысынъ,
Сырмысынъ, сырдашмысынъ.

Ана сютю къатеджек,
Кель ашайыкъ, къардашсынъ, — дей.

Зоре:

Алмы олур, алдашмы олур,
Сырмы олур, сырдашмы олур,
Сен везирнинъ огълусынъ,
Къызмы, къардашмы, олур! — дей.

Къурткъа оларнынъ янына келе:

— Не ичюн ашамайсынъыз? — дей.

Зоре шу ерде мияне савутыны ала да, къурткъанынъ башына авдара. Буны эшитип, падиша келе, къурткъагъа:

— Сен не ичюн оларнен огърашасынъ я? — дей.

Къурткъа падишагъа:

— Таир Зорени бегенмей, онъа яман сёзлер айта, ондан къуртулмакъ керек. Биз Таирни Мердим шеэрине джиберейик, о шеэр пек узакъ, о анда барып кельгендже, биз Зорени эвлендириримиз, — дей. Падиша онынъ бу сёзлерине разы ола. Таирге кетмесини теклиф этелер. Таир шу ерден кетмеге азырлана.

Куньлерден бир кунь ёлгъа чыкъа. Зоре де Таирнинъ кеткек ёлуна чыкъып, онъа:

Бирини минип, бирини джетип,
Бильмем къайда кетесинъ.
Ачылмагъан гъонедженъни
Кимге сымарыш этесинъ? — дей.

Таир:

Бирини минип, бирини джетип,
Бильмем къайда кетемен.
Ачылмагъан гъонджемни
Мевляма сымарыш этемен, — дей.

Зоре:

Гидер исенъ, огърунъ олсунъ,
Мердим шеэр ёлунъ олсунъ.
Менден гъайры яр севсенъ,
Джеллятлар бойнунъ урсунъ, — дей.

Сонъ кене Зоре:

Ай арагъай-арагъай,
Айдарынъ кимлер, тарагъай.
Беш кунь арув, бир кунь сав,
Хатырынъ кимлер сорагъай? — дей.

Таир:

Ай арагъай, арагъай,
Айдарым кимлер тарагъай.
Беш кунь арув, бир кунь сав,
Хатрымны мевлям сорагъай, — дей.

Шу ерден бу дюльберлер савлыкъълашып, бири-биринден айырылышалар. Агълашалар, сызлашалар. Таир кете.

Зоре:

Гидер исенъ, огърунъ олсун,
Дерья-денъиз ёлунъ олсун,
Менден де гъайры яр севсенъ,
Эки де козюнъ кёр олсун, — дей.

Таир:

Гидер исем, огърум олсун,
Дерья-денъиз ёлум олсун.
Сенден гъайры яр севсем,
Эки де козюм кёр олсун, — деп джевап бере.

Ай кете, йыл кете, Мердим шеэрине барып ете. Анда баргъан сонъ, бир багъчанынъ ичинде, бир къурткъа отура экен, Таир онъа якъын келе де:

— Селям, аналакъ, — дей. — Огъулсызгъа огъулман, къызсызгъа къызман, — дей.

Къурткъа:

— Огълум ол, — дей.

Таир о къурткъанынъ огълу ола. Бу къурткъа, эр кунь бир ерге аш алып кете экен.

Бир кунь Таир:

— Аналыкъ, сен бу ашны къайда алып кетесинъ? — деп сорай.

— Бабанъ бойле-бойле бир ерде багъчеванлыкъ эте, шунда алып кетемен, — дей.

Таир:

— Айса, сиз манъа онынъ не ерде олгъаныны косьтеринъиз, мен озюм алып кетейим, аналыкъ, — дей.

Къурткъа аш алып кеткен ерини косьтере, ашны шу куньден Таир алып кете башлай. Таир косьтерильген ерге келе де:

— Бабалыкъ, сен къайт энди, мен мында турайым, — дей. Бабасы:

— Сен мында турмагъа билирсинъми? — дей. Огълан:

— Мен билирмен, — дей. Бабасы кете. Таир мында багъчеванджы олып джуре. Бу багъчада ханнынъ къызлары аремнинъ чешмесинде джувунгъанда, дюрбиннен оны узакътан бакъып корелер, бегенелер. Къызлар яш багъчевангъа яхшы ашлар джибере башлайлар. О да, оларгъа гуль джибере.

Бир кунь къызнынъ бириси:

— Шу гульни, огъланнынъ озю кетирсин, — дей.

Огълан гульни озю алып келе, бир къапудан кире, экинджи къапуда бир къыскъааякълыны коре, гульни онъа туттура да къайта.

Къыз экинджи куню:

— Мытлакъа, озюме кетирсин, — дей. Эртеси куню Таир кене де гуль къопарып кетире. О кельгени киби, бири де «мени ал», дей, о бири де «мени ал», дей. Сонъ, къызлар бабасыны чагъырталар:

— Бу бизни алмай, — деп, огъланны бабаларына чакъалар.

Падиша:

— Сен не ичюн меним къызларымны алмайсынъ? — дей.

Таир:

— Мен алыр эдим, амма меним бир шейим ёкъ, бир кунь олур, манъа: «Сен мында бир таягъынъман, эки аягъынъманъ кельдинъ», дерлер. Онынъ ичюн, илькиде мен бир шей къазанайым да, сонъ бир де бирини алырман, — дей.

Падиша бундан сонъ, Таирге бир къаве тюкяны яптыра. Таир анда барып, алыш-вериш япа.

Бу бойле къалсын, биз Зореге кечейик. Бир улу ёлдан керван кете экен. Зоре де бу керванны корип, оларны токътата, шу бейитлерни айта:

Кочьмисинъ, керванмысынъ,
Дердиме дерманмысынъ?
Таирге мектюп ёлласам,
Сен оны алырмысынъ?

Керваннынъ башы бу къызгъа агъызыны ача да къала. Бир Таз огълан керваннынъ башына чыкъа да:

— Сен онынъ айткъаныны анъладынъмы? — дей.

Керван башы:

— Ёкъ, — деп джевап бере. Сонъ Таз огъландан:

— Я сен анъладынъмы? — деп сорай.

Таз огълан къызгъа:

Кочькен де биз, керван да биз,
Дертлиге дерман да биз.
Бир мектюпчик ёллар исенъ,
Таиринъе берирмиз биз, — дей.

Керваннен кеткен къызлар бар экен. Шу арада дёрт къыз келе. Бу къызлар Зореге бир яхшы къалпакъ ве саат берелер. Зорени котерип ала, Таз огъланнынъ янына, деве устюне къоялар.

Таз огълан къызларгъа:

— Зоренинъ къарны ачтыр, аш кетиринъиз, — дей. Аш кетире де ашаталар. Сонъ Зоре Таз огъландан:

— Сен Таирни насыл тападжакъсынъ? — дей.

Таз огълан:

— Сиз манъа бир алтын окъ, бир де алтын табакъ берирсинъиз. Окъны атармыз, эгер бизим аткъан тарафымызда Таир олса, окъ догъру алтын табакъкъа тюшер. Табакъ аман айланып турар, амма Таир олмаса, окъ табакънынъ бир ягъындан кирер, экинджи ягъындан чыкъар кетер, — дей.

Зоре Таз огъланнынъ истеген шейлерини бере. Олар бир вакъытта Мердим шеэрине келелер.

Таз огълан айткъаны киби япа, Таирни тапып, къаве тюкянына бара. Таз огълан оларгъа бир къач тюркю айта. Таир бунынъ тюркюсини бегене:

— Сенде яр къокъусы бар, — деп оны эвине алып келе. Ёл бою Таз огълан Таир адлы бир яшны къыдырып чыкъкъанларыны айта.

Таир да онъа:

— Мен Таирмен, — дей. Таз огълан денъемек истеп:

— Таир олсанъ, оладырсынъ, лякин мен инанмайман, мына бу алтын окъны ат, бу табакънынъ устюне келип, айланып турса, сен Таирдирсинъ, эгер Таир олмасанъ, табакънынъ бир ягъындан кирер, экинджи ягъындан чыкъар да кетер, — дей.

Таир окъны ата, окъ догъру табакъкъа келип тюше.

Бундан сонъ Таз огълан:

— Мен сизинъ мемлекетке бардым, сенинъ севген къызынъ мени кийиндирип мында джиберди, — дей. Къызнынъ язгъан кягъытыны да Таирге бере.

Таир:

— Меним Таир олгъанымны сен халкъкъа айтма, — дей. Мен бу гедже къачарман, сен меним ериме Таир ол да, мында къал,— дей. Еди йыл мында турсанъ, санъа падишанынъ къызыны берерлер, — дей.

Таир гедже тура, атына мине, орталыкътан ёкъ олып кете. О кеткенде, йырлай-йырлай кете. Онынъ кечкен ёлу пек къоркъунчлы экен, бу ёлдан айдутлар бир кимсени джибермей экенлер. Бунынъ йырлагъаныны эшиткен айдутлар бу адам я дели, я да ашыкътыр, — дейлер.

Таир айдутларнынъ къаршысына келе, айдутлар Таирге:

— Токъта,— дейлер. — Гедженинъ бир маалинде, къоркъмай, къайда кетесинъ? — деп сорайлар. Таир элине сазыны ала да:

Мердим ёлу тюм-тюздир,
Геджелер манъа куньдюздир.
Ёл беринъиз, къыркъ айдут,
Зорем эвде янъгъыздыр, — дей.

Араларындан айдутларнынъ бириси чыкъа да:

— Коресинъизми, бу ашыкътыр, дедим де тийменъиз шунъа кетсин, — дей. Таир кете. Бек султан, деген бир ханлыкъкъа барып ете ве ханъа кельген сонъ:

Мезелерге селям олмаз,
Ашыкъларгъа токътав олмаз.
Зоре достган айырылдым,
Бир риджам бар, султанымыз, — дей.

Бек султан:

— Сен меним озюмни къошып, аскеримни къошып бир тюркю айт, санъа бир къол аскер берирмен, барыр да Зоренъни алырсынъ, — дей.

Таир:

Озюнъ гульсинъ, аскеринъ гуль,
Везиринъ сендай дегиль;
Зоре достган айырылдым,
Бир риджам бар, бек Султан, — дей.

Бундан сонъ, Султан Таирге бир къол аскер бере:

— Бар да, Зоренъни ал, — дей.

Таир кете, озю догъгъан шеэрине етеяткъанда, къурткъа Таирни тюшюнде коре.

Къурткъа падишагъа:

— Таир келеятыр, Зорени аладжакъ, онъа Султан бир къол аскер берген, — дей.

Бундан сонъ Къурткъа Таирнинъ келеджек ёлуна чыкъа да, янъы бир мезар къаздыра. Озю де, мезарнынъ башында агълап отура. Бир вакъыт Таир аскерлеринен мезарнынъ янына келип ете. Къурткъа янына джан ашны да пиширип алып чыкъкъан экен. О аскерлерге:

— Токътанъыз, падишанынъ къызы Зоре ольди, мына бу джан ашны ал да онынъ джаны ичюн ашанъыз, — дей.

Таирнинъ чырайы тюрлене. Ашны о ашамай, аскерлер ашайлар. Таир шу ерде токъталып къала. Аскерлерине «къайтынъыз, иш анълашылды», дей. Аскерлер озь султанына къайталар. Къурткъа да кете. Таир бир озю ятып къала. Бир вакъытта Таир уянып тура. Амма, бакъса не корьсин къабирнинъ янында башкъа кимсе ёкъ, бир озю къалгъан. Шу ерден догъру бир къартанайнынъ эвине бара. Къартанайгъа:

— Меним къарным ач, манъа аш берсенъиз, — дей.
Къартанай:
— Вай, балам, падиша къызынынъ тою олаята, бар анда той ашы ашаса, — дей.
Таир:
— Бу насыл той я, къартым? — деп сорай.
Къартанай:
— Ана, Таирни ёкъ этип джибердилер, балам. Зоренинъ тою олаятыр, оны башкъасына берелер, — дей.
Таир:
— Аналыкъ, сен Таирни корьсенъ, танырсынъмы? — дей.
Къартанай:
— О мындан кеткенде даа бала эди, насыл таныйым я, балам? — дей.
Таир шу ерде:
— Мына, мен Таирмен, — дей. Таир къартанайгъа:
— Тойгъа бар да, мына бу юзюкни Зореге бер, — дей. Къартанай юзюкни алып, Зореге бара:
— Мендай къарт бол, ханийим, — деп, алып кельген къынасыны Зоренинъ башына джагъа. — Мына бу юзюк де Таирнинъ юзюги, санъа селям джиберди, — дей де, оны да Зореге бере.
Къартанай:
— Той кеткенде, атнынъ башыны манъа джеттирсинлер, — дей.
Зоре хызметкярларына:
— Бир сандыкъ аш ве алтын кетиринъиз де бу къартанайгъа беринъиз, — дей.
Зоре къартанайдан Таирге джавлыкъ джибере. Къартанай эвине къайткъан сонъ, Таирни тойгъа алып келе. Келин де кетмек ичюн аткъа минген экен. Эр кес атнынъ башыны тута. Зоре кимсени къабул этмей. Сонъ:
— Ким къалды, ким къалды, къартанайнынъ огълу къалды, — дейлер. Халкъ Таирни, къартанайнынъ огълу, деп билелер. Таирни алып келелер. Зоре атнынъ башыны онъа туттура. Шеэрнинъ четине чыкъалар.
Таир:

Ал кийип гонълюнъ осьтюрме,
Муабетинъ менден кестирме.
Атынънынъ башыны чеке тут,
Окчечигим эздирме, — дей.

Зоре:

Ал кийинип гонълюм осьтюрмем,
Муабетим сенден кестирмем,

Эки козюм кёр олса,
Окчечигинъ эздирмем, — дей.

Зоренен берабер оны озгъарып, Зоренинъ дженгелери де кетелер. Бираз кеткен сонъ, Таирге де бир ат берелер. Таир де ат минип кете, эм бу дженгелерге де тюркю айта:

Ай дженгелер, дженгелер,
Саруш олгъан, дженгелер.
Зоремнинъ аягъыны
Пек сыкъманъыз, дженгелер.

Ай дженгелер, дженгелер,
Саруш олгъан дженгелер,
Сизге файдасыз аякъны
Къырмасын да зюнгилер.

Еллер эсер, савурылыр,
Дюньялар баштан верилир.
Разы ол сен, Зорем,
Ёлумыз мында айырылыр, — дей.

Зоре айырыла да кете. Таирнинъ эси джоюла, аттан йыкъыла ве шу йыкъылгъан еринде къала. Зорени келин этип алып кетелер.

Бараджакъ ерлерине баралар.

Зоре:

— Манъа киев кельмесин, меним ёлда агъам олип къалды. Мен Къыркъ кунь яс тутаджам, — дей. Сонъ къыркъ кунь яс тута. Къыркъ куньден сонъ, — манъа къыркъ къыз беринъиз, мен гуль багъчагъа чыкъаджам. — дей.

Гуль багъчагъа кетелер. Зоре бир пычакъ ала. Гуль багъчагъа баргъан сонъ, къызларгъа:

— Бар кетинъиз, — дей де, озю агълай-агълай сув кенарына кете. Сувнынъ о бир янында Таирни коре. О Зорени яхшы эслеп оламай.

Таир:

Аведен учкъан къазмысынъ,
Ерден кечкен назмысынъ.
Сорамакъ айып олмасын,
Келинмисинъ, къызмысынъ? — дей.

Зоре:

Аведен учкъан къазман мен,
Ерден юрген назман мен.
Къыркъ кунь муллет алгъанман,
Анадан догъгъан къызман, мен, — дей.

Шу ерден Зоре Таирни сувнынъ бу ягъына чыкъмасыны истей. Таир пек талып чыкъа. Зоре Таирнинъ бетине дюльбентини япаджакъ ола, бу вакъыт Таир:

Дюльбентинъ ямпа юзюме,
Козюм тойсынъ юзюнъе, — дей

ве джаныны теслим эте. Зоре де шу ерде пычакънен озюни урып ольдюре. Къурткъа да бу ерге келип, бир чобангъа:

— Мени де бу ерде ольдюрсе, — деп, онъа алтын бере. Чобан ачувланып:

— Сен оларны дюньяда бир ерге къошмадынъ, ахретте де къошмайджакъсынъмы? — дейде, онынъ башына бир ыргъакъ ура. Ода оле. Къурткъанынъ мийи сачрап, Таирнен Зоренинъ къабирлерининъ арасына тюше.

Бу мий, обур бир тёгенек олып, ерден осип чыкъа. Таирнен Зоренинъ къабирлеринде исе, гуллер осип чыкъа. Бу гуллер экиси бир ерге къавушаджакъта, обур тёгенек оларны къавуштырмай. Бу обур тёгенек ачкъан гульнинъ япракъларына къадалып тура.

НАР КЪАМЫШ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, фукъаре бир акъайнынъ бир де апакъайы бар экен. Олар, инсан бармагъан бир адада яшай экенлер. Оларнынъ бир къызы ве эки де огъланлары бар экен, амма дюньяда оларнынъ къызы киби дюльбер къыз ёкъ экен.

Куньлерден бир кунь, озьлерининъ къызларынынъ къартайъш къалмамасы ичюн, озь аралары сёйлешип, къызны буюк огъулларына бермек къарарына келелер. Бу къарарны къызнынъ кучюк къардашы эшитип, аптесине баргъан да:

— Аптем, анамнен бабам сени буюк агъама къоджагъа бермек истейлер, — деген.

Къыз неге огърагъаныны бильмеген, озь-озюнден утангъан. Бу къыз шу ерден, элине сув ташыгъан савутларындан бирини алып, чешмеге кете.

Чешменинъ башында буюк бир голь бар экен, гольнинъ ичерисинде де къамышлыкъ осе экен. Къыз бу къамышлыкънынъ янына агълай-агълай барып:

— Джаным къамыш, ярыл къамыш, артыкъ мен бу дюньянынъ юзюни корьмек истемейим, — деп ялвара.

Къамыш ярыла. Къыз къамышнынъ ичерисине кире де:

— Орьтюль къамыш! — дей. Къамыш орьтюле.

Къызнынъ агъасы беклей-беклей, къардашы кельмей. Оны араштырып чыкъа, лякин тапып оламагъанындан, гъайыптан хабер бериджиджадыгъа бара. Джадыонъакъардашынынъчешмебашындаки гольде оськен нар къамышлардан бирининъ ичинде экенини айта. Огълан шу ерден чыкъып, догъру бу нар къамышларнынъ янына келе ве шу сёзлерни айтып йырлай:

Нар, нар къамыш, нар къамыш,
Ярылса да шу къамыш.
Шу къамышнынъ ичинде
Меним ярем бар эмиш.

Камыш ичинден къыз онъа:

Нар, нар къамыш, нар къамыш,
Ярылмасын шу къамыш.
Къардашына яр деген,
Бу дюньяда бар эмиш, —

деп джевап къайтара. Агъасы козьлерининъ яшыны сюртип, эвге келе, ишни олып кечкени киби анасына бильдире. Анасы да къамышнынъ янына келип, ялвармагъа башлай:

Нар, нар къамыш, нар къамыш,
Ярылса да шу къамыш.
Шу къамышнынъ ичинде
Менин келиним бар эмиш, —дей.

Къыз къаршылыкъ оларакъ:

Нар, нар къамыш, нар къамыш,
Ярылмасын шу къамыш.
Баласына келин деген
Бу дюньяда бар эмиш, — дей.

Анасы да агълай-агълай эвине къайта. Бираздан козьлерининъ яшыны чыбыртып, уфакъ къардашчыгъы келе ве къамышкъа ялвармагъа башлай:

Нар, нар къамыш, нар къамыш,
Ярылса да шу къамыш.
Шу къамышнынъ ичинде
Меним аптем бар эмиш, — дей.

Къамыш ярыла. Къыз къамыш ичерисинден чыкъа, къардашынынъ къолундан тутып, экиси де койден чыкъып кетелер. Кете, кете бир сувгъа расткелелер. Къардашы:

— Аптем, шу сувдан бир ютум сув ичейимми? — деп сорай.

Аптеси:

Эгер, бундан сув ичсенъ,
Тору аткъа дёнерсинъ.
Инсан олып осьмез де,
Бир айвангъа конерсинъ, — деп джевап бере.

Бала аптесининъ сёзюнден чыкъмай ве ёлларыны девам этелер. Бир чокъ вакъыт кечкен сонъ, бир сувгъа даа расткелелер. Бала пек сувсай, аптесининъ сув ичмеге изин бермесини истей.

Аптеси:

Эгер бундан сув ичсенъ,
Ала къашкъыр олурсынъ.
Авджыларнынъ къолундан
Сопа ашап олерсинъ, — дей.

Бала буны да динълей ве сув ичмемеге къарар бере. Бираз вакъыт кеткен сонъ, бир темиз сувлу озенчикке даа расткелелер. Къардашы сув ичмек ичюн, аптесинден текрар разылыкъ истей.

Аптеси:

Эгер мындан сув ичсенъ,
Акъ къозугъа дёнерсинъ.
Инсан олып джурмезсинъ,
Пычакъ ашап олерсинъ, — дей.

Бала буны да динълейджек ола, лякин о къадар сув ичеджеги келе, артыкъ даяныр оламай. Аптеси артына бакъмай, тюшюнджели бир алда кеткенде, озенден бир къач ютум сув иче...

Шу арада бир къозугъа дёне ве аптесининъ артындан къозу киби багъырмагъа башлай. Аптеси артына айланып бакъа, къардашынынъ къозугъа дёнгенини корип, яна ве мугъайсырай.

Не япсын, артыкъ ич бир тюрлю чаре къалмай. Къозуны артына такъып, озь ёлуны девам эте. Багъ ичинде буюк бир терек коре. Терекнинъ тюбюнде де падишанынъ сув чокърагъы бар экен. Къыз къозучыкъны терек тюбюне отлатмагъа джибере, озю исе, терек тёпесине чыкъып отура. Бираз вакъыттан сонъ, падишанынъ къулларындан бири къолуна эки буюк бардакъ алып, сувгъа келе. Бир даа чокъракъ ичерсинде бир кольге коре ве о якъкъа-бу якъкъа бакъа, кимсени корьмей.

Бу къул, бу яшына кельгенге къадар, даа озюни кузьгюде корьмеген экен. О озюни, сувда корюнген къызнынъ кольгеси киби дюльбер санып:

— Мен бу къадар дюльбер олгъан сонъ, манъа падишагъа къул олып, сув тышымагъа неден керек экен? — деп тюшюне ве алып

кельген бардакъларыны ерге урып парлай да, чыкъып кете. Падиша беклей-беклей, амма къул кельмей. Экинджи къулны джибере, о да биринджиси киби бардакъларны парлап, падишанынъ сарайындан чыкъып кете. Падиша учюнджи къулуны джибере, о да дигерлери киби бардакъларны парлай ве чыкъып кете. Падиша беклей-беклей, къулларындан ич бириси сувдан къайтмай. Сонъ къулларына не олгъаныны бильмек ичюн, чешмеге озю бармакъны къарарлаштырып, ёлгъа чыкъа. Падиша чокъракънынъ янына якъынлашкъанда, парлангъан бардакъ парчаларыны корип, терен тюшюнджеге дала. Бираз тюшюнген сонъ, падиша голь янына келип бакъа, бакъса не корьсин: сув ичинде дюльберден-дюльбер, узун сачлы бир къызнынъ кольгесини коре. Юреги урмагъа башлай. Башыны котерип, юкъарыгъа бакъа, терекнинъ юкъары пытакълары арасында айнынъ он дёртю киби дюльбер бир къызнынъ олгъаныны эслей. Не япаджагъыны бильмей. Бираз тюшюнген сонъ, къызгъа шу сёзлерни айтып, ялварып йырламагъа башлай:

Тюш, гузелим, сен мында,
Сени къарым япарым.
Гуль багъчанынъ ичинде
Бульбуль киби бакъарым, — дей.

Къыз онъа:

Ёкъ, падишам, тюшалмам,
Эмринъизни япалмам.
Гуль багъчанынъ ичинде
Гузель бульбуль оламам, — деп джевап бере.

Падишанынъ козюнден яшлар акъып башлай. О козь яшларыны сюртип:

Тюш, гузелим, сен мында,
Сени келин япарым.
Алтын къафес ичинде
Лячин киби бакъарым, — дей.

Къыз бунъа да къаиль олмай:

Ёкъ, падишам, тюшалмам,
Эмринъизни япалмам.
Алтын къафес ичинде
Лячин къушу оламам, — деп джевап бере.

Падиша:

Тюш, гузелим, сен мында,
Сени къызым япарым.
Юксек сарай ичинде
Лячин киби бакъарым, — деп ялвара.

Къыз падишанынъ бу сонъки сёзюне разы ола ве теректен тюше. Падиша къызнынъ тюшкенине сонъ дередже къувана. Къыз онъа озюнинъ башына кельгенлерини анълата ве янындаки къозучыкъны косьтерип:

— Падишам, бу къозучыкъ меним дюнья ве ахрет къардашымдыр. Ёлда бир озенден сув ичип, къозугъа чевирильди, — дей,

Падиша къозучыкъны да къуванчнен къабул эте. Сарайгъа келелер, падиша къыркъ кунь, къыркъ гедже той этип, къызны зар-зорнен кене де озюне къадын этип ала. Падишанен бу къыз сарайда яшап башлайлар. Сарай халкъы оларнынъ бахтыны пек куньлей.

Бир кунъ падиша къызгъа келип:

— Мен авджылыкъны пек севгенимден, бугунь авгъа кетеджегим. Мен кеткен сонъ, бир де бир кимсенинъ сёзюне къанып, тышкъа чыкъма, — дей.

Къыз разылыкъ бере. Бу падишанынъ бир де таз давкеси бар экен. Бу таз давке падиша кеткен сонъ, сарай халкъларынен топланып, къызнынъ янына келелер. Олар:

— Айды, аптечигим, денъиз ялысына чыкъып, бираз эгленейик, — дейлер. Къыз разы олмайджакъ ола, амма чаре тапалмай. Къызлар зар-зорнен оны ялыгъа алып келелер ве союнып, джувунмагъа башлайлар. Падишанынъ къарысына да: «Джувун»,— деп ялваралар. О къызларнынъ ялваргъанларыны ред этмек истемей. Аягъындаки папучларыны чыкъарып, бир аягъыны джува, экинджисини джувмагъа азырлангъанда, таз давке оны денъизге йыкъа. Къыз батар-батмаз, оны бир арам балыкъ юта. Къызлар сарайгъа къайтып келелер. Бу таз давке де бу къызнынъ урбаларыны кийип, сарайгъа келе. Озюне согъан къабугъындан бир тёшек тиктирип, тёшекке кирип ята.

Бу таз давкенинъ козьлери кок, сачлары къыскъа, бети чубар бир къыз экен. Падиша сарайгъа кельгени киби, къадынынынъ яткъан одасына кире, бакъса не корьсин: тёшекте чубар, чиркин бир къызнынъ яткъаныны корип шаша.

— Вай, санъа не олды? — дегенде, таз давке сесини чыкъармай. Озюни пек хаста косьтерип, бир тарафындан дигер тарафына айлана. Таз давке тёшек ичерисинде айлангъанда, согъан къабугъынен япылгъан тёшек шыгырдамагъа башлай. Падиша бу вакъыт тёшекте яткъан таз давкеге:

— Айтса, санъа не олды? О шыгырдагъан не? — дей. Таз давке зар-зорнен:

Кемиклерим шыгырдай, падишам. Пек ярамайым. Мен сизинъ кельменъизни къарай-къарай, козьлерим когерди, алача къаргъалар сачларымны юлкъып битирди. Чубар къаргъалар да бетимни чокъып,

чубар эттилер, — дей. Падиша не демеге бильмей.

— Не япсам яхшы олурсынъ? — деп сорай.

Бу вакъыт таз давке падишагъа:

— Ана шу къозучыкъны сойып, онынъ этини ашасам, яхшы олурман, — дей.

Падиша:

— Я сен бу къозучыкъ меним дюнья ве ахрет къардашым деген эдинъ де? — дегенде, таз давке:

— Мен оны къой беллеп, соймасынлар деп, сизге ялан айттым, — дей.

Бу вакъыт падиша везирлеринден бирини чагъырып:

— Чагъырынъыз къасапчы Болатны, — дей.

Везир къасапчы Болатны чагъырмаларыны эмир эте. Къозучыкъны тутып, аякъларыны байлаяткъанда, къозучыкъ:

Джибер мени, Болат акъам,
Ялы бетке кетейим.
Омюрюмнинъ сонъунда
Бир дувачыкъ этейим, — деп ялвара.

Болат къозучыкънынъ аякъларыны чезип джибере. Къозучыкъ ялыгъа келип, агълай-агълай, аптесине:

Болат пычакъ къайрай,
Богъазыма таяй.
Таз давке айтты: «Сой!» деди.
Падиша айтты: «Къой!», деди, — дей.

Аптеси къардашынынъ сесини эшитип:

Арам балыкъ ичиндем,
Сия сачым тышында.
Онъ янымда султаным,
Къатип чыкъайым, тувгъаным, —

деп джевап бере.

Къозучыкъ агълай-агълай кене де Болаткъа келе. Болат онынъ аякъларыны багълай, къолуна пычакъны алгъанда, къозучыкъ:

Джибер мени, Болат акъам,
Ялы бою чапайым.
Сонъгъулыкъкъа шу дюньяны
Тоя-тоя бакъайым, — деп ялвара.

Болат къозучыкънынъ ялваргъаныны ред этип оламай, аякъларыны чезип джибере. Къозучыкъ чапа-чапа ялыгъа келип, аптесине ялвармагъа башлай:

Болат пычакъ къайрай,
Богъазыма таяй.

Таз давке айтты: «Сой!» деди.
Падиша айтты: «Къой» деди, — дей.

Къыз шу сёзлерни эшитип, кене де къардашына:

Арам балыкъ ичиндем,
Сия сачым тышында.
Онъ тизимде султаным,
Къатип чыкъайым, тувгъаным, —

деп джевап бере.

Къозучыкъ бир даа агълай-агълай Болаткъа келе. Болат онынъ аякъларыны багълай, башыны тутып, богъазына пычакъны якъынлаткъанда, къозучыкъ:

Джибер мени, Болат акъам,
Ялы бою кезейим.
Шу багъчанынъ ичерсинден
Мен бир гульчик узейим, — деп текрар ялвара.

Болат къозучыкъны аджып, бир даа джибере. Къозучыкъ къапыдан чыкъып кете. Падиша барып: «Бакъайымчы, шу айван къайда кете экен?» — деп, къозучыкънынъ артындан кете. Къозучыкънынъ догъру ялыгъа кеткенини коре. Онынъ артындан яваш-яваш кетип динълей. Падиша къозучыкънынъ агълай-агълай аптесине:

Болат пычакъ къайрай,
Богъазыма таяй.
Таз давке айтты: «Сой!» деди.
Падиша айтты: «Къой» деди, — дегенини эшите.

Сонъ денъизден къызнынъ да:

Арам балыкъ ичиндем,
Сия сачым тышында.
Онъ тизимде султаным,
Къатип чыкъайым, тувгъаным, — дегени онынъ къулагъына чалына.

Падиша бу сёзлерни эшиткени киби, барып къозучыкъны къучакълап ала ве бир даа йырламасыны истей. Къозучыкъ бир даа йырлай, падиша къызнынъ сесини динълей ве аман эвге къайтып, озь мемлекетинде олгъан далыджыларына эмир эте. Далыджылар денъизге дала, арам балыкъны тапып чыкъаралар. Балыкъны ортадан яралар да, онынъ ичинден къызны сагъ-селямет чыкъаралар. Падиша сарайгъа келе ве къозучыкъны сойдырмакъ истеген чубар таз давкени, озюнинъ яланджы къадынларыны атларнынъ къуйрукъларына багълата да, сюйретип ольдюрте.

АШЫКЪ ГЪАРИП

Бир заманда бир йигит олгъан. О йигитнинъ де бир анасынен бир де къыз къардашы бар экен.

Куньлерден бир кунь йигит, анасына;

— Анам, сен манъа падишанынъ къызыны айттырса, — дей.

Анасы:

— Алла-алла, балам, неге сандыракълайсынъ я? Падиша санъа къызыны берип, сен ким олгъансынъ?! — деп огълунынъ тюшюнджесине тааджипленип куле.

Огълу, анасынынъ бу лафларына къулакъ бермей.

— Бар, берсе берир, бермесе бермез, кейф падишанынъ, — дей.

Анасы чаре тапалмай, падишанынъ эвине къудалыкъкъа кете. Падишанынъ сарайында къудалар ичюн айры бир курсю бар экен, йигитнинъ анасына да бу курсюге келип:

— Не истегинъ ве не талабынъ бар? — деп сорай.

Къадын:

— Къылыч сизинъ, баш бизим, кельмеге къоркъкъаным киби, айтмагъа да къоркъаман, — деп, бир чокъ вакъыт макъсадыны айталмай отура. Бир талай вакъыт кечкен сонъ, огълунынъ падиша къызына къуда этип ёллагъаныны айта. Падиша бу лафны эшиткенинен чырайы бозула, ап-акъ кесиле.

Падиша шу ерден озюнинъ анасына бара да:

— Анам, бу фукъаре къарт озь огълуна меним къызымны айттыра кельген, сен бу ишке насыл бакъасынъ, бу къадыннынъ башыны джеллят этейимми? — деп сорай.

Анасы:

— Ёкъ, балам, ойле иш япма. «Къызны ким айттырмаз, къымызны да ким ичмез» дегенлер, — деп падишаны тынчландыра.

Падиша бир даа озь анасындан:

— Джеллят эттирмесем, бу къадынгъа не деп джевап берейим? — дей.

Анасы:

— О пек фукъаре олса, сен онъа «Еди тулуп алтын берсенъ, къызымны беририм, — де, — еди йыл да муллет», — деп ёлла, балам, — дей. Падишанынъ къызы Шахсанем де бу лафларны динълеп тура да, эписини эшите.

Шахсанем:

«Бу ишнинъ астындан насыл чыкъмалы да, Ашыкъ Гъарипке бармалы? — деп ойгъа дала. Сонъ, арт къапыдан чыкъа да, Ашыкъ Гъарипнинъ анасына еди тулуп алтын бере, эки тулуп алтынны да: «Озюнъе харджлыкъ», — деп къолуна туттыра. Шай этип, къартанайны

ёлуна оздура. Падишанынъ бундан хабери олмай. Къадын, алтынларны алып, эвине къайта. Ёлда кеткенде, гедженинъ бир маалинде бир эвге расткеле. Эвден ярыкъ чыкъа. Къартанай: «Бу эв кимнинъ эви экен?» — деп меракълана, эвнинъ пенджересинден бакъа. Бакъса, не бакъсын, кок козьлю бир къадын озь акъайынен къавгъалашып отура экен.

Къоджасы:

— Мына, кетиргенинъ бир ёргъаннен бир тёшек дегильми, алда кет, — деп къадынны эвден къува. Буны корьген къадын:

— Вай, меним балам да эвленсе, бойле оладжакътыр, — деп къоркъа да, алтынларны алып кетип, падишанынъ къызына Шахсанемге, къайтарып бере. Шахсанем бунынъ себебини сорай. Къадын айтмай.

— Мен озюм чалышып да топлап беририм, — дей. Озь эвине кетмек ичюн аякъ устюне тура.

Падишанынъ къызы, Ашыкъ Гъарипнинъ анасына:

— Ал, сен, ал, бу алтынларны къайдан къазанаджакъсынъ, — деп ялвармагъа башлай.

Къадын сёзюнден къайтмай:

— Мен бу къадар алтынны озюм де тапарым, — деп эвине къайта. Шу арада, Ашыкъ Гъарипнинъ озю де келип етише. Шахсанем бу вакъыт Ашыкъ Гъарипке шу бейитни айта:

Гъарип сенинъ сёзюнъ акъкъа ярамаз,
Озь сёзюнде турмагъан, йигит олмаз.

Ашыкъ Гъарип, Шахсанемнинъ бойнуна сарылып, агъламагъа башлай. Бу ерде бири-бирлеринден айырылышып кетелер.

Эвлерине баргъан сонъ, Ашыкъ Гъарип озь анасына шойле яныкълы ашыкъ бейитлери айта:

Джаным, анам, кольмегимнинъ кирини сильсе,
Ювып да ювып, кольмегимни гуль далына ильсе.
Эр вакъыт гъурбет ильде бир олюм бар десе,
Кетейим, анам, ич эгленмей кетейим, — дей.

Анасы:

Кетме де, балам, кетме де сен, агълатма мени,
Эгер кетсенъ, къара юзьлю, арам эвлят этерим сени.

Кетме, гъарип, кетме сен, ёллар чамур,
Сенинъ багъырынъ неге къатты, санки демир, — дей.

Ашыкъ Гъарип, анасына ич де разы олмай, озь ёлуна кетмек ичюн азырлана. О вакъыт анасы:

— Кет, гъарибим, сагълыкъ илен къайтарсынъ, — деп йырлай, эм агълай.

Ашыкъ Гъарип шу ерден анасынен сагълыкълашып, Альп шеэрине кете. Альп шеэриндеки бир къарт къаведжининъ къавесине барып токътай.

— Бабалыкъ, сизде къаве тюкянлары пек уфакъ экен, лякин кене де мен бу къаведе ятып турар эдим, — дей.

Къарт буньа разылыкъ бермей:

— Меним оладжагъы беш дане муштерим бар, сен мында ятсанъ, сонъ олар да кельмей башларлар, — деп джевап бере.

Ашыкъ Гъарип бу къарткъа:

— Къарт, сен муштери акъкъында ич де хавф этме, мен санъа биньлернен муштери тапарым, — дей. Сазыны элине алып, йырламагъа башлай. Ашыкъ Гъарипнинъ сесини эшиткен бутюн пашалар, везирлер къавеге толалар. Отурмагъа ер олмагъан сонъ, къаве алдында да ине ташламагъа ер къалмай. Шай этип, Ашыкъ Гъарип бир къач куньлер ичинде чокътан-чокъ пара къазана. Бутюн падишалыкъкъа онынъ намы кете. Ашыкъ Гъарип бу шеэрде пек буюк къаве ача, ятакъханелер яптыра.

Ашыкъ Гъарипнинъ анда экенини, падишанынъ къызы Шахсанем де эшите, озюне нишан бермек пешинден юрген бир оджа вастасынен, Ашыкъ Гъарипни озь янына алмакъ истей.

Куньлерден бир кунь оджа, Шахсанемге теклиф эте, лякин Шахсанем:

— Меним озь нишанлым бар, сен оны манъа къуртарып бермелисинъ, — дей. Оджа, Шахсанемнинъ нишанлысынен меракъланып башлай. Шахсанемден онынъ адыны сорай, Шахсанем буны айтмай.

Шай деп йырлай:

Еди йылдыр, меним ярем гъайыптыр,
Яремнинъ адыны айтсам, санъа айыптыр, —

лякин кене де озь-озюни туталмай:

— Меним яремнинъ ады Ашыкъ Гъариптир, — дей.

Шу ерден оджа, Алъп шеэрине кете. Анда энъ буюк бир къавеге бара да:

— Мында Ашыкъ Гъарип деген киши бармы? — деп сорай.

О арада Ашыкъ Гъарипнинъ озю чыкъа да:

— Мен Ашыкъ Гъарипмен, — дей.

Бу оджа Ашыкъ Гъарипке:

— Мен сенинъ ананъны, къардашынъны ве нишанлынъны да корьдим,— олар санъа селям сёйледилер, — дей.

Шу арада Ашыкъ Гъарип сазыны элине ала да:

Авадан учкъан турнамыдыр, къазмыдыр?
Сен кельгенде, бизим иллер язмыдыр?
Джаным, оджа, насыл корьдинъ сен оны? — деп йырлай.

Оджа:

Авадан учкъан турна дегиль, къаз эди,
Мен кельгенде, сизинъ иллер яз эди.
Назлы синъълинъ келин дегиль, къыз эди,
Агълар, сызлар корьдим гъарип яренъни, — деп йырлай.

Оджа шимди Ашыкъ Гъарипни бираз абдырата: — Сенинъ нишанлынъны башкъасына нишанлагъанлар, сен мындан тез къайт, — дей.

Ашыкъ Гъарип:

— Мен къайтар эдим, амма мында да шойле бир иш олды, — деп, озь башына кельген бир алны оджагъа айта. — Ал шундан ибарет эди: куньлерден бир кунь падишанынъ, бири, манъа озь къызыны теклиф этти, мен оны истемедим. «Айса, меним къолумны опь», деп теклиф этти, мен оны янълышлыкънен опип алдым, шимди бу оладжакъ ишни анълаштырып кетмесек, меним виджданым бу ишни къабул этмез, — дей.

Оджа:

— Ойле олса, айды, падишагъа барып, ишни анълатайыкъ, — дей, Ашыкъ Гъарипни падишанынъ эвине алып кете. Падишагъа меселени айтып анълаталар. Падиша бу ишке пек яман ачувланып, Ашыкъ Гъарипни къапата. Оджа бу ишке тёзип туралмай, башкъа падишаларнынъ аскерлерини джыйып кетире де Ашыкъ Гъарипни андан къуртарып алып къайта. Падишалар Ашыкъ Гъарипке:

— Сен кетмезден эвель, бизге бир тюркю йырласа, — деп ялваралар.

Ашыкъ Гъарип бунъа разы ола:

Йигит олгъан, озь сырыны гизлесин,
Джигерини кебап этип тузласын.
Дели гонъюль силясыны излесин,
Кельсин о деп сымарламаз яр мени,
Альп шеэринден, джаным оджа, ал мени, —

деп йырлай. О ерде Ашыкъ Гъарипке энъ дюльбер джуйрюклерден олгъан бир чал джуйрюкни берелер. Ашыкъ Гъарип бу чал джуйрюкни мине, Шахсанемге кийимликнинъ игисинден-игисини бахшыш сатып ала.

Къайнанасына, къайнатасына да бир такъым бахшышлар ала. Алгъан шейлери де дюньяда энъ эйи шейлер экен.

Ашыкъ Гъарип озюнен берабер эки торба алтын да ала. Бундан башкъа еди тулуп алтын да Альп шеэринде киртли къала. Бу алтынлар аля бугунь даа сакълы тура, дейлер.

Ашыкъ Гъарип еди йыл бу шеэрде омюр эткен, Альп шеэрине йырлар айткъан, халкъларынен сагълыкълашкъан, халкълар да оны пек севгенлер. О, Альп шеэри акъкъында шойле йырлай:

Санъа дерлер Арабистан,
Чевре чети багъ ве бостан,
Кельди манъа яр хабери,
Кетем энди, Альп шеэри,
Мен ашадым отьмегинъни,
Узакълардан эшиттим хаберинъни.

Атына минип, къулан кийик олып, чаптырып кете. Кете-кете бир вакъыт ёлда аты сувсызлыкътан яныш оле. Ашыкъ Гъарип къалгъан ёлуны эсап этип бакъса, тамам бир йыллыкъ джурюледжек ёл къалгъан. Ашыкъ Гъарипнинъ алы пек мушкюллеше. Тамам къыркъ куньден сонъ да севгилисининъ тою оладжакъ экен. Не япмасыны бильмей. «Ольсем, бундан хайырлы»,— дей. Ёлда буюк бир акъар сувгъа расткеле. Бир къаянынъ устюне чыкъа да, ондан озюни сувгъа атаджакъ ола, амма бу арада бир темир кок атлы адам кечип бараятыр экен: «Бу адам кечсин де, озюмни сонъ атарым», деп токътала. Бу атлы да догъру онъа келе. Селям берип, онынъ янында токътай. О, Ашыкъ Гъариптен:

— Къайда кетесинъ? — деп сорай. Ашыкъ Гъарип энъкъастан къайда кеткенини айтмай.

Атлы:

— Айды, мин атыма, кетейик, — деп Ашыкъ Гъарипни озь атына отуртып, алып кете. Ач козюнъни, юм козюнъни, олар келеджек ерине келелер. О киши Ашыкъ Гъарипни ерге тюшюрип, ташлай да, сонъ:

— Къайда бараджакъсынъ? — деп сорай.

Ашыкъ Гъарип къайда бараджагъыны гизлей. Атлы, Хыдырнеби экен, ондан себеп, Ашыкъ Гъарипнинъ къайда бараджагъыны биле.

— Сен ялан айтма, — дей. — Агълай, агълай сенинъ ананъынынъ козьлери кёрлангъан, онынъ ичюн меним атымнынъ арт аягъындан балчыкъ ал да онынъ козюне якъ, шай этип арув олып кетер, — дей.

О ерден Хыдырнеби атына минип кете. Бираз кеткен сонъ, Ашыкъ Гъарипнинъ эви янындаки чешмеден сув ичмек ичюн токътай. Шу арада Ашыкъ Гъарипнинъ къыз къардашы чыкъа да, Хыдырнебиге сув бермейджек ола.

Хыдырнеби:

— Къызым, сен бу ишни манъа япма, мен сенинъ Ашыкъ Гъарип агъанъны корьдим, тезден келеджек, — дей.

Къыз шаша, шашмалай, севинмеге башлай.

— Сиз меним агъамны къайдан билесинъиз, сиз оны къайда корьдинъиз? — деп сорай.

Хыдырнеби ишни олгъаны киби анълата. Къыз буюк бир урьметнен Хыдырнебиге сув берип, эвлерине къайта да, анасына бу хаберни айта. Анасы дёрт козьнен, огълу Ашыкъ Гъарипни беклей.

Бир вакъыттан сонъ, Ашыкъ Гъарип келе, лякин ич бир кимсе оны танымай. Озю де Ашыкъ Гъарип олгъаныны айтмай. Еди йылдан берли о, бус-бутюн тюрленген. Ашыкъ Гъарип, эвнинъ бир кошесине яваш-яваш озь тоюнынъ пердесини къурмагъа башлай. Ашыкъ Гъарипнинъ анасы пердени тутып бакъа да:

— Вай, балам, бу сенинъ перденъ, меним огълумнынъ пердесине не къадар ошай я? — деп сорай.

Ашыкъ Гъарип:

— Къартанай, мен еди йыл бир ерде Ашыкъ Гъарипнен бирге турдым, онынъ ичюн пердесининъ не киби экенини билем, — деп джевап бере.

Ашыкъ Гъарип анасына бу йырларны йырламагъа башлай:

Саба намазыны Альп шеэринде къылдым,
Уйле намазыны Акъчокъракъта къылдым,
Экинди намазыны Сокъур чешмеде къылдым,
Акъшам да намазыны озь ханемде къылдым,
Хыдырнеби атына минип де кельдим,
Мен Гъарипмен, мен ашыкъман, эй, анам, — дей.

Анасы бу йырны динълеген сонъ:

— Вай, балам, — деп огълунынъ бойнуна сарыла. Ашыкъ Гъарип къолундаки бир авуч балчыкъны анасынынъ козюне якъа. Анасынынъ козьлери ачылып кете, эвелькиси киби козьлери коре. Кийине-къушана да, тойгъа кетелер.

Падиша къызынынъ тою девам эте. Ашыкъ Гъарип пек яхшы урбалар кийип, той сарайына бара. Урбаларынынъ яхшылыгъына бакъып, оны киббарлар янына кирсетеджек олалар.

Ашыкъ Гъарип:

— Ёкъ, мен мында киббарлар арасына кирмек истемейим, сиз мени чыплакъ баджакълар янына кирсетинъиз, — дей.

Бундан сонъ, Ашыкъ Гъарипни чыплакъ баджакъларнынъ янына алып кетелер. Онда Ашыкъ Гъарипни Дели Меметтен башкъа ич бир кимсе танымай экен. Ашыкъ Гъарип, Дели Меметнен бирге агълашып, сызлашып корюше, аманлыкъ, эсенлик сорашалар. Бираз отургъандан сонъ, Дели Мемет; «Эй, мусафир, бизге бир саз чалса», — деп саз кетире. Халкъ оларгъа къулакъ бермей» озь башларына лакъырды этип туралар.

Ашыкъ Гъарип:

— Ёкъ, мен бу дакъкъада ич бир шей чаламам, юрегим пек янықълы, мен шимди саз чалсам, — дагълар, ташлар агълар, — дей.

Дели Мемет не япа-япа, Ашыкъ Гъарипке сазны чалдырта. Олар къонакъ одасындан чыкъып, падишанынъ сарайына кетелер. Къыркъ къат перде къурулгъан, Шахсанем онынъ артында отура экен. Ашыкъ Гъарип, сазыны чала башлагъаныннен, Шахсанем къыркъ пердени йыртып чыкъа да, динълеп тура. Ашыкъ Гъарип бу вакъыт шойле деп йырлай:

Ашыкъ Гъарип алды сазын элине,
Дюзем берди пердесининъ телине,
Кене еттим мен дюльбернинъ дюгюнине,
Ал дувакъ астындан гизли де бакъасынъ.
«Гъарибим ольди», — деп, дюгюн япасынъ,
Ольмеди, кельди кене Гъарибинъ.

Бу дакъкъада, Шахсанем келе де, Ашыкъ Гъарипни къучакълай. Эки ашыкъ бири-бирине агълашып, сарылшалар.

Бу арада Ашыкъ Гъарип:

Саба намазыны, Альп шеэринде къылдым,
Уйле намазыны Акъчокъракъта къылдым,
Экинди намазыны Сокъур чешмеде къылдым,
Акъшам намазыны, озь ханемде къылдым, —

деп йырлай.

Бу вакъыт Шахсанемнинъ нишанлысы да пенджереден бакъып, ишнинъ аслыны анълай да Ашыкъ Гъарипнинъ янына келе.

— Я сен кимсинъ — дей. Бу арада Дели Мемет: — Киев олмакъ пешинден юре, — деп, яныкъа бир шамар ура. Киевнинъ башы-козю айланып, ерге йыкъыла. Шу арада, Ашыкъ Гъарипни падишанынъ къызына киев кирсетелер. Ашыкъ Гъарипнинъ къыз къардашыны да, Дели Меметке берелер.

Ашыкъ Гъарип, Шахсанемге кетирген кийимлерини бере. Оны тамам еди кунь кийиндире. Асрет-асретине къавуша. Масалджы да шу йырны айта:

Динъленъиз, агъалар, тариф этейим,
Ашыкънынъ йырыны мен йырлап кетейим.
Баарьде ачылыр Тифлисте гуллер,
Дюгюнде, байрамда атлас киерлер,
Ашыкъ Гъарипни бильсенъиз, Кавказда дерлер.

ХАЛКЪ ЙЫРЛАРЫ

АГЪЛАМА, КЕЛИН

Келин къынасы эзильди,
Яш енгелер тизильди.
Даманъ менден узюльди,
Агълама, джаным, агълама,
Башынъа чембер багълама.

Келинге бакъ, келинге,
Ал къына якъты элине,
Языкъ индже белине,
Агълама, джаным, агълама,
Башынъа чембер багълама.

Келин кетер наз иле,
Аягъында тоз иле,
Бир йигитнинъ сёзюле,
Агълама, джаным, агълама,
Башынъа чембер багълама.

Келин кетер багъчагъа,
Куркини къояр богъчагъа,
Озюни сатып акъчагъа,

Агълама, джаным, агълама,
Башынъа чембер багълама.

Келиннинъ кийгени алдыр,
Ал янакътан акъкъан балдыр.
Ай эфендим, бу не алдыр.
Агълама, джаным, агълама,
Башынъа чембер багълама.

Дам артында даяма,
(Даяндынъмы ай, баба)
Бир тилимчик отьмегинъни
Аядынъмы ай, баба.
Агълама, джаным, агълама,
Башынъа чембер багълама.

Къудаларгъа аш ёкътыр,
Тепелемеге таш ёкътыр,
Киевде де баш ёкътыр.
Агълама, джаным, агълама,
Башынъа чембер багълама.

Къара сыгъыр бойнызын,
Къайырманъыз, енгелер,
(Келинимизни анасындан)
Айырманъыз, енгелер.
Агълама, джаным, агълама,
Башынъа чембер багълама.

ГУЛЬСЮМ КЪЫЗ

Гульсюм кетер къарт эрге агълай, агълай, ах,
Бабасы зорнен бере экен, къызындан сорамай, ах.

Вай, бахытсыз Гульсюмчик, кетеджексинъ, ах,
Озюнъни къарткъа эманет этеджексинъ, ах.

Вай, бахытсыз Гульсюмчик, кетеджексинъ, ах,
Къыз къадрини бильмединъ сен де халкъ киби, ах.

Шай деменъиз, достларым, кетеджекмен, ах,
Озюмни къарткъа эманет этеджекмен, ах.
Не япсам да япарым къуртулырым, ах,
Я озюмни, я оны ольдюририм, ах.

Огъурлар олсун, Гульсюмчик, шай сёйлеме, ах,
Озь озюнъни олюмге сюйреклеме, ах.

ДЕГИРМЕНДЖИ

Яш къадын:

Аман, дегирменджи,
Джаным-козюм, дегирменджи,
Сырма да сачлар сенинъ де олсун,
Ал чек богъдайны!

Дегирменджи:

Олмаз, джаным, олмаз,
Улукълар суя толмаз,
Невбетчилер разы олмаз,
Ал къайт богъдайынъ.

Яш къадын:

Аман, дегирменджи,
Джаным-козюм, дегирменджи,
Ал янакълар сенинъ де олсун,
Ал чек богъдайны!

Дегирменджи:

Олмаз, джаным, олмаз,
Улукълар суя толмаз,
Невбетчилер разы да олмаз,
Ал къайт богъдайынъ.

Яш къадын:

Аман, дегирменджи,
Джаным-козюм, дегирменджи,

Къара козьлер сенинъ олсун,
Ал чек богъдайны!

Дегирменджи:

Олмаз, джаным, олмаз,
Улукълар суя толмаз,
Невбетчилер разы да олмаз,
Ал къайт богъдайынъ.

Яш къадын:

Аман, дегирменджи,
Джаным-козюм дегирменджи,
Къалем къашлар сенинъ олсун
Ал чек богъдайны!

Дегирменджи:

Олмаз, джаным, олмаз,
Улукълар суя толмаз,
Невбетчилер разы да олмаз,
Ал къайт богъдайынъ.

Яш къадын:

Аман, дегирменджи,
Джаным-козюм, дегирменджи,
Индже беллер сенинъ олсун,
Ал чек богъдайны!

Дегирменджи:

Олур, джаным, олур,
Улукълар суя толур,
Невбетчилер разы да олур,
Ал кель богъдайны.

Берабер:

Невбетчилер разы да олды,
Богъдай ун олды.

(1919 сенеси А. Тайганскаядан язылып алынды)

БААРЬ

Аваланып япракълар,
Ешергейди, яр, яр.
Чувулдашып къушчыкълар,
Шенъленгейди яр, яр.

Шенъ кунешнинъ нурлары
Сачылгъайды яр, яр,
Баарь ели юреклерни
Охшаткъайды, яр, яр.

Багъчаларда къушчыкълар
Къувалашалар, яр, яр.
Бир-бирлернинъ артындан
Акъышалар, яр, яр.

(1936 сенеси Э. Топчиден
язылып алынды)

ГИДИНЪ, БУЛУТЛАР

Гидинъ, булутлар, гидинъ,
Яреме селям идинъ.
Ярем татлы да юкъуда исе,
Ой, ой, аман, аманым, аман,
Юкъусын сейран идинъ.

Денъиздеки балыкъмыдыр,
Бу бизге ляйыкъмыдыр?
Ярем эллер къучагъында,
Ой, ой, аман, аманым, аман,
Агъласам айыпмыдыр.

Денъизде къум къалмады,
Балыкъта пул къалмады.
Ярем эллер къучагъында,
Ой, ой, аман, аманым, аман,
Юректе сабыр къалмады.

Дерьядаки къайыкълар,
Ян гиделер балыкълар.
Эджель кельсе де, джан гидер,
Ах, севдигим, аманым, аман,
Эким кельсе кярмы эйлер?

*(1939 сенеси А. Саидовадан
язылып алынды)*

ЯР-ЯР

Бурма киби ёллардан,
Бурылып кельдик, яр-яр.
Сырма мыйыкъ бабайдан
Къуда кельдик яр-яр.

Къапу огюнде джувурса,
Джувурып кечти бир тавшан.
Агъам санъа береджек
Йигирми беш алтын, бир нишан.

Йигирми беш алтын, бир нишан,
Ёлда къалсын, эй гузель.
Кельсин, бакъсынъ, агъанъыз,
Бегенсе алсын, эй гузель.

Кокте учан сыгъырчыкъ,
Къуйручыгъы тыгъырчыкъ.
Агъам санъа береджек
Ешиль пуллу бурумчыкъ.

Келин-киев бу тойгъа
Ярашады, яр-яр.
Авес этип достлары,
Къарашады, яр-яр.

*(1956 сенеси С. Зейтуллаевадан
язылып алынды)*

КЪАРШЫЛАВ ЙЫРЫ

Отурынъыз, отурынъыз, къудалар,
Аякъларынъыз талмасын,
Бизнинъ хатиримиз къалса-къалсын,
Сизнинъ хатиринъиз къалмасын.

Хош кельдинъиз, хош кельдинъиз, къудалар,
Сайгъылы мусафирлер,
Буюрынъыз, буюрынъыз, сиз тёрге,
Джан къурбанмыз биз сизге.

Сиз кельген сонъ эвимиз,
Ярыкъланcын, нурлансын,
Сизнинъ омрюнъиз узакъ олсын,
Берекетли, бол олсын.

(1927 сенеси Коки устадан
язылып алынды)

НАВРЕЗ

Кельди баарь нур сачып,
Наврез къокъый мор ачып.
Ешерди чёллер, дагълар,
Азан наврезим мубарек.

Наврез кельди, корюнъиз,
Наврез акъкъын беринъиз.
Дженнет олсун еринъиз,
Азан наврезим мубарек.

Кельди баарь, турынъыз,
Бу наврезге бакъынъыз.
Котерильсин башынъыз,
Азан наврезим, мубарек.

Уйнинъ арты багъча,
Акътар-токътар бокъча.
Балаларгъа беш (йымарта) акъча,
Азан наврезим мубарек.

Чыкъты чёльге батыр Али,
Зильфи къара дульдюли.
Ол танърынынъ арсланы,
Азан наврезим мубарек.

(1929 сенеси С. Шемшединовидан языльп алынды)

ЕШИЛЬ ЯПРАКЪ АРАСЫНДА

Ешиль япракъ арасында къырмызы гуль гонджеси,
Къайда кетти, кельмез олды, гонълюмнинъ эгленджеси.

Бардым ярем багъчасына, гуль далында гуль битер,
Эр кеснинъ учь-беш яреси олса, манъа бир дане етер.

Бардым ярем багъчасына, гуллери мерджан киби,
Акъ герданда бенълери бар, эр бири бир фильджан киби.

Бардым ярем багъчасына, гуллерини къокъламагъа,
Бакътым ярем инджи тизер, акъ гердангъа такъмагъа.

Бардым ярем багъчасына, бир нар кестим емеге,
Ах, дюльберим, бир сёзюм бар, утанырым демеге.

Бардым ярем багъчасына, бульбуль сандым сесини
Назлы ярем-къушчыгъым, эгри къоймыш фесини.

АТАДАН ОКСЮЗ КЪАЛДЫМ

Атадан оксюз къалгъанман,
Джангъан откъа далгъанман.

Сен арувгъа, мен байгъуш,
Къайдан севда болгъанман.

Ай, орайман, орайман,
Джолгъа биткен къорайман.
Кельген кеткен джолчыдан,
Мен яремни сорайман.

Ай къара къыз, къара къыз,
Башынъ, сачынъ тара къыз.
Менден сагъа файда ёкъ,
Бар къысметинъ ара къыз.

Джеделек откъа джанармы,
Дженгесин алгъан онъармы.
Дженгесин ташлап къыз алса,
Танъ аткъанын дуярмы.

БЕГИМ КЪАРТ

(йыр-оюн)

Ай, балам, балам, балам, балам, одаманым балам,
Орда чобан сен де олдынъ, балам.
Къырда чобан сен де олдынъ, балам,
Ата сёзюн сен тутмадынъ, балам,
Ата сёзюн сен тутмадынъ, балам, балам, балам, балам, эй.

Къайтармасы:
Чыкътым оба башына, кельди къоюм къаршыма,
Мен къойымны корген сонъ, аманым-аман,
акъылым кельди башыма.
Эгиз обада къышларым, тонума чекмен тышладым,

Халкъ сачымгъа баргъанда, аманым-аман,
къайтмагъа башладым.
Къарабаш къозы туз истей, гъарип джаным къыз истей,
Къарабаш къойгъа туз да ёкъ, аманым-аман,
мен гъарипке къыз ёкътыр.

* * *

Диредиль-диредиль къавалым,
Фетта меним чобаным.
Фетта къойгъа не бармай
Чарыкъ бавыны топлай.

ЧОБАН ВЕ КЪЫЗ

Чобан:

Мына селям алейкум,
Къыз, келинчик, асабам.
Джыйыныңъыз гурь олсун, аманым-аман,
Ляле, чечек, асабам.

Хор:

Джыйыныңъыз гурь олсун, аманым, аман,
Ляле чечек, асабам.

Къыз:

Чобан деген хыянетинъ,
Джузданы тынч, асабам,
Ишлемеси иш дегиль, аманым, аман,
Къуртылмакъ кучь, асабам.

Хор:

Ишлемеси иш дегиль, аманым, аман,
Къуртылмакъ кучь, асабам.

Чобан:

Чобан деген йигитлер,
Эрлик сатар, асабам,

Асыл сенинъ башынъа, аманым, аман,
Биздайлар етер, асабам.

Хор:

Асыл сенинъ башынъа, аманым, аман,
Биздайлар етер, асабам.

Къыз:

Аягъынъда чарыгъынъ,
Аркъанъда тонынъ, асабам,
Чынъ сырада шашырырым, аманым, аман,
Секизин, онун, асабам.

Хор:

Чынъ сырада шашырырым, аманым, аман,
Секизин, онун, асабам.

Чобан:

Тоным къыскъа олса да,
Джыллы тутар, асабам.
Секиз дегиль бир менден, аманым, аман,
Озюнъни къуртар, асабам.

Хор:

Секизни дегиль бир менден, аманым, аман,
Озюнъни къуртар, асабам.

МЕНИМ УЛУМ БАТЫР

Меним улум батыр
Чавып келеятыр!
Алты къоян беш чавке,
Алып келеятыр.
Меним балам озектен,
Къуванаман юректен.
Юкъла, балам, юкъла!
Ару тюшмен юкъла.

*(1927 сенеси, Арифовадан
язылып алынды)*

«АЙЯ» ДЕСЕМ ЯРАШЫР

Айя десем ярашыр, айненни,
Гуль багъчалар долашыр, айненни.
Гуль багъчанынъ ичинде, айненни,
Алтын бешик ярашыр, айненни.

Къазан къайнар къашыкъ ёкъ,
Бала агълар, бешик ёкъ, айненни.

(1938 сенеси К. Умеровадан язылып алынды)

ЧУБУКЪЧЫ

Ай анайлар, анайлар,
Акъ сакъаллы бабайлар.
«Огълум солдат кетти», — деп,
Ой, ой, ой,
Эв айланып агълайлар.

Эки юзьлю балтам бар,
Урдым ташкъа кесмеди.
Чубукъчынынъ беш огълундан,
Ой, ой, ой,
Бири солдат кетмеди.

Къазармалар йыкъылсын,
Чубукъчынынъ бели букюльсин.
Багъчасарайлы Аджы Ибраим,
Ой, ой, ой, мезарында окюрсин.

СЫРА, СЫРА КЪАЗАНЛАР

Сыра-сыра къазанлар,
Къара язы язгъанлар.
Онъмасын да битмесин,
Ой, ой, ой,
Бизни солдат джыйгъанлар.
Узун сельби япрагъы,

Тёкюльмеге башлады.
Чубукъчынынъ сарайлары,
Ой, ой, ой,
Сёкюльмеге башлады.

ШУ КЪАРШЫДА АКЪ БАЙЫРДА

Шу къаршыда, акъ байырда богъдаймы битер,
Аман, падиша, санъа аскерми етер.
Эр кеснинъ эвлядын алмакъ олюмден бетер,
Не яман агълашыр, дживан йигитлер,
Къой киби магърашыр гъарип анелер.
Чайыр, чименлер бульбульсиз къалды,
Гъарип аналар эвлятсыз къалды,
Сойымыз-сопымыз магърашып къалды.
Не яман агълашыр дживан йигитлер,
Къой киби магърашыр гъарип анелер.
Ал чуха къалпакъ кийдирди бизге,
Мырзалар зулумларын бильдирди бизге,
Къылычлар къушатып, талимге бизге,
Не яман агълашыр дживан йигитлер,
Къой киби магърашыр гъарип анелер.
Белимде чанта, ичинде патрон,
Устюмизге кийдирди сыкъма панталон,
Шимди бизге дерлер. «Къырым эскадрон»[1].
Не яман агълашыр дживан йигитлер,
Къой киби магърашыр гъарип анелер.
Чыкъты бизни топлады голова депутат,
Шимди кимден, истермиз бизлер имдат.
Салы куню алдылар бизлерни солдат.
Не яман агълашыр дживан йигитлер,
Къой киби магърашыр гъарип анелер.

---

[1] Къырымтатарларындан эскадрон 1874 сенеси мейдангъа келип, айны шу сенеси «Къырымтатар дивизионы» адыны алгъандыр.

ПОРТ-АРТУР

Кечти баарь, кельди кузь, агъламакътан шишти козь,
Порт-Артургъа кетемиз, сиз савлыкънен къалынъыз.

Агълама, анам, агълама, бабам,
Бельки чаре булуныр.

Стакан толу сувмыдыр, япон ёлу бумыдыр,
Эй, алланынъ залымы, этеджегинъ бумыдыр.

Агълама, анам, агълама, бабам,
Бельки чаре булуныр.

Порт-Артурнынъ малеси, не буюктир къалеси,
Джыйды, алды эвлятларны, агълап къалды анеси.

Агълама, анам, агълама, бабам,
Бельки чаре булуныр.

Машиналар ягъланды, бир-бирине багъланды,
Порт-Артургъа баргъан сонъ, къылыч-пычакъ къайралды.

Агълама, анам, агълама, бабам,
Бельки чаре булуныр.

Сельби киби боюмыз, агълап къалды союмыз,
Порт-Артурдан къайткъан сонъ, бельки олур тоюмыз.

Агълама, анам, агълама, бабам,
Бельки чаре булуныр.

Гизли газет бастылар, Порт-Артургъа астылар,
Буны окъугъан запаслар, отступление яптылар.

Агълама, анам, агълама, бабам,
Бельки чаре булуныр.

Куропаткин[1] башымыз, ат этидир ашымыз,
Порт-Артурнынъ ичинде къалыр бизим башымыз.

Агълама, анам, агълама, бабам,
Бельки чаре булуныр.

ШОМПОЛ

Акъ бандитлер кельдилер,
Хансарайда турдылар.
Бутюн халкъны яш-къарт демей,
Шомполнен урдылар.

Сагъ яныма, сол яныма,
Айланалмадым.
Аман да, достлар, шомпол ярасына
Даяналмадым.

Хансарайнынъ азбарында,
Меджлис де къурулды.
Юз элли шомпол, ах анечигим,
Манъа да урулды.

Сагъ яныма, сол яныма
Айланалмадым.
Аман да, достлар, шомпол ярасына
Даяналмадым.

Къара къалпакъ башымда,
Полковниклер къаршымда,
Ах, нелер кельди, вах нелер кельди,
Бу яшлыкъта башыма.

Сагъ яныма, сол яныма
Айланалмадым.
Аман да, достлар, шомпол ярасына,
Даяналмадым.

[1] Куропаткин — 1893 сенелерине къадар арбий министр эди.

ТАРАКЪТАШЛЫ СЕЙДАМЕТНИНЪ ЙЫРЫ

Меним адым Сейт огълу Сейдамет,
Койге барсанъ, аман, эшке-досткъа селям эт.
Ешилленди дар агъачнынъ диреги,
Чаталланды, аман, Сейдаметнинъ юреги.
Таракъташнынъ ёлларындан юрмедим,
Тевбелер олсун, аман, шу папазны корьмедим.
Джума куню дженаземни къылдылар,
Дарагъачтан, аман, къара къаным сильдилер.
Эшим-достым, агъа-къардаш, элял эт,
Дарагъачта, аман, олюм корьди Сейдамет.

ЙЫР I

Джума куню, джума акъшамы эттилер джыйын,
Нокъталы башкъа бир олюм, анама къыйын.
Чагъаракънынъ тюбюнде моллакъай яткъан,
«Сокъмадым» (урмадым), деп Зуфер бай ялан айткъан.
Он секизде мучели, къайнар да къаным,
Йигирми бирде шу байлар алдылар джаным.
Дёрт диварнынъ ичинде олюмиз ятыр,
Ботен ерге джан алыджы Зуфер де кяфир.
Чагъаракънынъ тюбюнде эфенди яткъан.
Ахретини дюньясыны откъа якъкъан.
Гедже лейин эфенди чагъырды оны,
Сабасына къасыргъа сарылды тени.
Ботен ерде агъамны ольдюрдилер,
Дюнья устюне хаберни бильдирдилер.

ЙЫР II

Шу отузнынъ яшлары, токъмакъчыдыр аллары,
Самосудны чыкъаргъан имансыз байлары.
Ай аналар, аналар, турмайып агълайлар,
Джаным да джаным беш йигитни къаядай парлайлар.
Биз азбардан чыкъкъанда джыйындай, тойдай,
Къора артына чыкъарып, сойдылар къойдай.
Аблямит деген балтаджы, токъмакъджы Аджы Асан,
Мезарына баргъан сонъ, насыл этип ятарсынъ.
Шу отузнынъ Аджы акъайы самосуд этти,
Йигирми беш дукъат, эки къой Кезлевге кетти.
Алдандылар байына койнинъ, алдылар джаным,
Джаным козюм, Ильяс акъам, талап эт акъкъымны.

ЗАМПАРА МАЗИН

Мазин:

Аллау экбер, алла...
Мен санъа папуч джибердим, алдынъмы?
Аллау экбер, алла...

Къадын:

Алдым да нени, кийдим де нени,
Аягъыма тар кельди, ай нени...

Мазин:

Аллау экбер, алла...
Мен санъа къафтан джибердим, алдынъмы?
Аллау экбер, алла...

Къадын:

Алдым да нени, кийдим де нени,
Къапагъы йипек дегиль, ай нени...

Мазин:

Аллау экбер, алла...
Мен санъа алтынлы фес джибердим, алдынъмы?
Аллау экбер, алла...

Къадын:

Алдым да нени, кийдим де нени,
Алтын аз эди, ай нени...

Мазин:

Аллау экбер, алла...
Мен санъа бир топ инджи джибердим, алдынъмы?
Аллау экбер, алла...

Къадын:

Алдым да нени, такътым да нени,
Инджиси уфакъ эди, ай нени...

Мазин:

Аллау экбер, алла...
Къайсы къапыдан барайым?
Аллау экбер, алла...

Къадын:

Айлан да кель, долан да кель,
Айлан да кель, долан да кель,
Арт къапыдан кель де кир, ай нени...

УМЕР ОДЖА

Меним адым Умер оджа,
Къабрим бар, уждан-уджа
(уджгъа).
Не имам керек, не бир оджа,
Дженаземни къылсын къызлар.
Азмакъ иле тозмакъ иле,
Яр булунмаз кезмек иле.
Алкъан дирем, къазма иле,
Мезарымны къазсын къызлар.
Узундыр сельбининъ далы,
Етишмез къызларнынъ эли.
Бизим багъчанынъ гуллери,
Вакъыт олды деринъ къызлар,
Сув келир, сувсыз дереден,
Мевлям айырмасын ярдан,
Алты дюльбер бир сарайдан,
Топ-топ олып келир къызлар.

Эски куляим сатайым
Шекерден эльва япайым,
Етмесе де да а къатайым,
Джаным ичюн есин къызлар.

САБА ОЛСА

Саба олса, турсам кетсем ишиме, яр, ишиме,
Севда олып тюшме, йигит, пешиме, яр пешиме,
Шаин киби панджа урма лешиме, яр, лешиме.

Уян, азиз, уянса,
Уянмаз, яр, уянмаз.
Уянса да, буњъа да джанлар
Даянмаз, яр, даянмаз.

Элимдеки сары кягъыт учты кетти еллере,
Мен сагъ олсам сени де бермем эллерге, яр, эллерге.
Уян да, сёзге де къойма мени, тиллерге, яр, тиллерге.

Уян, азиз, уянса
Уянмаз, яр, уянмаз.
Уянса да, буњъа да джанлар
Даяналмаз, яр, даяналмаз.

ХАЛКЪ МАСАЛЛАРЫ

ЗАМПАРА КЪАДЫ

Менгли-Герай хан заманында Багъчасарайда бир къады эфенди бар экен. Къады эфендининъ озю бурюшкен, аягъы титревик олса да, шеэрнинъ яш дюльбер къадынларына ёл бермей экен. Онынъ къомшусынынъ пек яш дюльбер бир къадыны бар экен. Къады эфенди бу къадынчыкъынынъ гузеллигине силекийлерини чыбыртып, эр кунь джамиден къайткъанда, Эминеге лаф атмай кечмей экен, Эминенинъ янындан кечкен сайын:

— Ах, джанчыгъым,— дегенде дудакъларындан акъкъан силекийлерини топлап оламай экен. — Сенинъ козьчиклеринъ йылдызчыкълар киби парылдай, татлы бакъышчыгъынъ меним тенними атеш киби якъа. Джанчыгъым, не олур, къоджанъ эвде олмагъанда мени бир геджечик къонмагъа чагъырсанъ? Джанчыгъым, санъа ойле къокъулы рахат локъумчыкълар кетирейим, ойле эльвачыкълар ашатайым, султанларнынъ софрасында биле тапалмазсынъ. Санъа ойле бир шамаладжа антер кийдирейим, ойле антерни ханнынъ къадынлары биле киймедилер, — дей экен.

Къадынынъ бу татлы алдавлары намуслы Эминенинъ къулагъына биле кирмей, эм Зампара къадыгъа айланып да бакъмай экен.

Куньлерден бир кунь къадынынъ бу сой баш кутювинден безип, меселени Эмине къоджасына анълаткъан. Шериат башы олгъан къадыдан, оны къуртармасыны риджа эткен. Бу вакъыткъа къадар сабыр этип тургъан Эминенинъ акъайы, къады эфендининъ ишни къарардан зияде япкъаныны анълагъан. Эминенинъ акъайы молладан

къуртулмакънынъ чарелерини тюшюнген. Къадынына:

— Бакъ, апай, бу керата бир даа санъа токъунаджакъ олса, сен онынъ теклифини ред этме. Кулерюзнен оны къаршыла, онъа умют бер. Мен онъа эшиттирип, санъа бир якъкъа кетеджегимни айтарым, о буны эшитип, санъа такъылыр. Сен оны эвге чагъырырсынъ, о сенинънен шакъалашмакъ истегенде, сен онъа къаршы бираз джильвеленъ. Иш ятакъкъа бараджакъ маальде, мен къапыны къакъарым. Сен исе, меним аджеле къайткъанымдан къоркъкъан киби, мусафиринъи сандыкъкъа сакъларсынъ, сонъ къапыны ачып, мени ичери алырсынъ, берабер отурып шу эдепсизни насыл масхара этеджегимизни тюшюнирмиз, — деген.

Эртеси куню, къады эфенди гузель Эминенинъ эви янындан кечкенде эр вакъыттаки киби «севгилисининъ» дюльберлигини макътамагъа башлай. Къады эфенди, бу кере Эминенинъ ачувланмакъ дегиль, пек назнен кулип къаршылагъаныны корьгенде, къуванчындан юреги чатлайджакъ дереджеге кельген. Бу арада азбар ичинде, оларнынъ лафларыны динълеген къоджасы, багъыра-багъыра:

— Эмине, мен бугунь чёльге кетеджегим. Беш-он кунь къадар эгленирим, сен сакъын къапыдан башынъны узатма! Эшиттинъми? — деп, тембилеген.

Эмине къоджасына:

— Яхшы, — деп джевап бере.

Юреги умютнен толгъан къады эфендиге айланып, гизлиден:

— Бу акъшам бизге буюрынъыз! — деп, къоджасына азырлыкъ корьмеге ашыкъкъан адам киби аджеле азбаргъа кирген.

Бу лафларны эшиткен къады озь къулагъына биле инанаджагъы кельмеген. Акъшамнынъ тез кельмесини сабырсызлыкънен беклей экен. Къады акъшам намазыны абул-къубул къылгъан сонъ, козь къаранлыгъы тюшкени киби догъру къомшучыгъына кеткен.

Азбар къапуда беклеген Эмине, къадыны кулер юзьнен къаршылап ала, эвине кетире. Эв къапусындан кирер-кирмез, сабыры тюкенген Зампара къады, къадыннынъ устюне атылып, белинден сарып къучакълагъан. Айнеджи Эмине, къадынынъ бу уджюмини джильвеликнен къаршылагъан. Эфенди акъам юзь булгъан сонъ даа зияде къызышкъан, къадынгъа даа зияде сарылгъан. Къадынны къучагъына алып, миндерге яткъызатургъан дакъкъада, бирден къапу кескин къакъылгъан. Буны эшитип, экиси де буз-бузлап къалгъанлар. Къапы экинджи кере даа да къуветли къакъылгъан. Эмине башыны эллери арасына алып, къапкъангъа тюшкен сычан киби, ода ичинде чапкъаламагъа башлагъан:

— Ах, яраббим! Масхара олдыкъ! Резиль олдыкъ! Къапы къакъкъан

мутлакъа къоджамдыр! Онынъ давушына ошай! Шимди кирип мени эркекнен корьсе, вай меним алыма! Вай кеттик те! Экимизни де ольдюрир! Тёв, тёв, яраббим! — деп оданынъ бир башындан, бир башына чапкъалай экен.

Къады эфенди сувдан чыкъкъан тавукъ киби урькени аз олгъан, къадыннынъ вайваламасындан отю патламагъа аз къалгъан. Дир-дир, титреген къады энди ятакъны унуткъан. Шевет атеши ичинде туташып янгъан къадынынъ эр ери буз кесильген, дамарларында къаны биле сувугъан. Къапы бир даа къуветли урулгъанда, къады озюне келип, дёрт доланып, Эминенинъ пешинден чапа экен. Эмине сачларыны юлкъып чапа, онынъ артындан да сакъалыны тиклеп, къады чапа экен. Эминеге эллерини узатып, къалтыравукъ сеснен озюни бир ерчикке гизленмесини айта. Къадын «севгилисини» белядан къуртармагъа давранып, оданынъ бир кошесинде азырлангъан балабан сандыкънынъ къапагъыны ача ве копек киби къалтырагъан къады эфендини анда ерлештире. Сандыкънынъ къапагъыны килитлеп, анахтарыны алгъан сонъ къапыны ачып, къоджасыны ичери алгъан. Эмине элинен сандыкъны косьтерген сонъ, экиси де дудакъ астындан къыскъылдап кульгенлер.

Зампара къадынынъ къапкъангъа тюшкенине къувангъан къарыкъоджа тойгъандже кульген сонъ, сандыкънынъ устюне тёшеклерини къойып яткъанлар. Къады эфендининъ пайына, тюптен тёшекте олып кечкен алларны динълемек тюшкен. Заваллы эфенди янъы мекяны ичинде учь кунь, учь гедже ашсыз-сувсыз бутюн сасыгъынен ятмагъа меджбур олгъан. Къады, эв саибининъ бир шейден хабери ёкътыр беллеген. Чюнки севимли Эминечиги ичюн эр тюрлю джезагъа, джефагъа къатланмагъа азыр экен.

Учюнджи куню сандыкънынъ тюбюнде бир сылакълыкъ корюнген, эв саиби бир шейден хабери олмагъан адам киби къадынындан;

— Къадынчыгъым, я бу сандычыкънынъ ичинде не бар экен? Тюбю сылакъ, дымлы? — деп сорагъан.

Эмине, къады эшитеджек къадар къычырып;

— Эй, меним севгили къоджам, сандычыкънынъ тюбюни сычанлар булаштырсалар керек. Эвимизнинъ ичинде о къадар чокъ сычан пейда олгъан, атта не япаджагъымны бильмейим. Эвде бир эркек мышыкъ олса, яхшы олур эди, — деген.

Буларнынъ лакъырдыларыны динълеген къады эфенди, Эминенинъ бу сёзлеринден бираз юреги тынчлангъан. Ферасетли «севгилисининъ» акъыллы тедбирлерини бегенип, аллагъа дувалар эткен.

Эв саиби бираз тюшюнген сонъ:

— Билесинъми, Эмине! Бу хынзыр сычанлар бизим бирден-бир

сандыгъымызны чайнар, делик-тешик этерлер деп, къоркъам. Мен оны базаргъа алып кетейим де, уджуз-паалы сатайым. Сен не дейсинъ? — деген.

Къадынынъ даа янъы тынчлангъан юреги, бу лафларны эшиткенде, къоркъудан парчаланаджакъ дереджеге кельген ве тюбюни сылатып джиберген.

Эмине бунъа къаршы кеткен киби, сандыкъны сатмайыкъ деп, къоджасына ялваргъан. Эминенинъ назлы ялварувларыны эшиткен сонъ, къадынынъ юреги текрар умютлернен толгъан.

Энъ сонъ, эв саиби сандыкъны сатмагъа къатты къарар берген. Буны эшиткен къады эфенди, текмиль масхара оладжагъым, деп сабагъа къадар козь юммагъан. Базы вакъытлар завалы озь башына абдырап-абдырап кете экен. Санки иблис, онынъ балабан къурсагъына зеэрли тырнакъларыны батыра да, чеке, батыра да чеке, джынлар да оны эриштирип табанларыны, юреги байылгъанына къадар къытъыкълагъан киби келе экен.

Эртеси куню, Эминенинъ ялвармасына бакъмай, къоджасы сандыкъны аркъасына юклеп, базарда сатмакъ ичюн деллялгъа теслим эткен. О куню де пахыл киби, къурбан байрамынынъ арфеси олгъанындан, бутюн Багъчасарай базарда экен. Къадынынъ да учь огълу, учь куньден берли гъайып олгъан бабасыны къыдырып, базаргъа тюшкенлер. Сандыкъ янына топлангъан халкъны корип, анда баргъанлар. Сонъ деллялдан:

— Къара огълан, насыл мал сатасынъ? — деп сорагъанлар.

— Буюрынъыз, алынъыз, акъайлар! Уджуз берем. Турушы учь бинъ алтын. Къыйметлиси сандыкънынъ озю дегиль, сандыкънынъ ичиндеки! Буны алгъан омюрлик сытма маразындан, титревиктен, ич кетмесинден къуртулыр. Не къадар джильвели олса-олсун гузель къадынларнынъ козь назарындан селямет къалыр. Акъайлар! Кельди тапты къарарыны! Деллял бильмез зарарыны!

Бу инсан къалабалыгъы ичинде, деллялнынъ сесини, огъланларнынъ базарлыгъыны эшиткен эфенди акъай, астыны булаштыра экен.

Акъыллы огъланлар, шу саат деллялнынъ истеген фиятыны берип, «тылсымлы» сандыкъны алгъанлар. Буюк бир сайгъынен сандыкъкъа якъын келип, оны ачмагъа азырлангъанда, бутюн базар халкъы тылсымны корьмек ичюн, сандыкънынъ башына топланып кельгенлер. Эмине де сандыкъкъа якъын кельген. Сандыкънынъ килитине анахтар къойып ачкъанларынен, ичинден ойле бир къоркъунчлы айкъырма, артындан да ойле бир сасыкъ чыкъкъан, бутюн халкъ сандыкъта

джынлар бар деп, тутуштырып къачкъанлар. Къады эфендининъ «джесюр» балалары исе, эр кесни озип кечкенлер.

Сандыкънынъ ичинде аякълары, къоллары уюшып къалгъан къады эфенди, огъланларынынъ пешинден шайтан киби кескин сеснен къычырып:

— Эй, меним севимли огъланларым, къачманъыз! Къачманъыз! Сандыкънынъ тылсымы бабанъызнынъ къолундадыр, — деген.

Огъланлар бабасынынъ сесини эшитип, токътагъанлар. Сонъ, къоркъа-къоркъа сандыкъкъа якъын кельгенлер. Оларнынъ пешинден базар халкъы да топлангъан. Къадынынъ балалары бу манзараны озь козьлеринен корип, шашып къалгъанлар.

Тар сандыкъ ичинде учь къат букленген, къурсагъы бурюшкен, устю дымлы, сасыкъ бир алда яткъан къады эфенди, янына топлангъан халкъкъа кийик-кийик бакъа экен. Къадынынъ балалары утангъанларындан къаршысында икона киби къатып къалгъанлар. Къадынынъ бу перишан алыны корьген сейирджилернинъ кулькюси бутюн Багъчасарайны янъгъыратып, боран киби гурьлеп кеткен.

Эр кезден зияде Эмине кульген.

АЖДЕРХА ЙЫЛАН

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир фукъаре акъайнен бир апакъай бар экен. Оларнынъ ич де балалары олмай экен, амма озьлери бала олмасыны пек истей экенлер. Олар бала севгенлеринден, эль балаларыны алып бакъа, лякин о балалар да оларнынъ элинде чокъ яшамай экенлер.

Куньлерден бир кунь оларнынъ эвине бир дервиш келе ве оларгъа:

— Сизнинъ баланъыз олмай экен деп эшиттим, мына мен сизге бир алма кетирдим. Сиз оны пай этип ашанъыз да, сонъ баланъыз олур, — дей.

Апайнен акъай къуванып, бу алманы пай этип ашайлар.

Бир чокъ вакъытлардан сонъ апакъайнынъ баласы оладжакъ вакъытта акъайы чалышмагъа кете. Чалышмадан къайткъанда, бир аждерха йылан онынъ алдына чыкъа:

— Сенинъ эвинъде янъы бир шейинъ олды, айтсам, манъа бахшыш не берирсинъ? — деп сорай.

Акъай:

— Я не олгъаныны бильмейим де,— деп джевап бере.

Аждерха:

— Ненъ олгъан олса, шуны берирсинъми? — деп, сорай.

Акъай:

— Яхшы, менде не олгъан олса, шуны беририм, — дей. Акъай, эвине келе. Бакъса, не корьсин, апакъайынынъ бир кереден эки баласы олгъан, бириси — къыз, бириси — огълан экен.

Акъайы къуванчындан шаша, ёлда олып кечкен ишни апакъайына айтмагъа да къоркъа. Шимди не япсын, аждерха йылан келип, балаларны мытлакъа алыр, деп тюшюне.

Куньлерден бир кунь аждерха йылан балаларны алмагъа келе. Шашыргъан акъай онъа не айтаджагъыны биле бильмей. Аждерха йылан огюне чыкъып онъа яландан:

— Сен, аждерха йылан, шимди кельме, меним балаларым беш яшыны толдурсынлар да, санъа адалгъан бу балаларны о вакъыт келип алырсынъ, — дей.

Аждерха йылан бунъа разы ола, кери къайтып кете. Акъай меселени апакъайына да анълата. Балалар беш яшына келелер. Шимди не япмалы? Эгер балаларны аждерха йылангъа бермеселер, аждерха йылан эм оларны, эм де балаларыны ашайджакъ.

Бу вакъытта акъайы:

— Терен бир певренк къаздырайыкъ. Балаларнынъ бутюн ашайджакъ, ичеджеклерини анда къояйыкъ, озюмиз исе, бу эвдев чыкъып кетейик, — дей.

Шай да этелер. Терен бир певренк къазалар, ичине балаларынынъ бутюн ашайджакъ, ичеджек шейлерини къойып, балаларны анда тюшюре, устюне топракъ орте, озьлери исе, чыкъып кетелер.

Беш йыл кечсе де, аждерха йылан хаста олгъанындан, келип оламай, лякин о бир къач йылдан сонъ, кене келе. Келип бакъса, не корьсин, эвнинъ ичинде бир шей ёкъ. Чыкъа да кете. Экинджи йылы кене келе. Кене эвде биревни тапалмай. «Булар кезмеге кеткендирлер», дей де, кене кери къайтып кете. Бир йылдан сонъ аждерха йылан бир даа келе. Бакъса, эвде кене бир кимсе ёкъ. Энди меселени анълай.

Булар менден къоркъып, балаларны алып къачтылар, гъалиба, — деп тюшюне. Бу ишни кимден сорайджагъыны бильмей. Тюшюнеташына, сонъ эв ичиндеки шейлерден сорамагъа къарар бере. Башта сипиркиден сорай:

— Шорбаджыларынъ къайда кетти? — дей.

Сипирки онъа:

— Бильмейим, меним козюм ёкътыр, — деп джевап бере. Сонъ къопкъадан:

— Шорбаджыларынъ къайда кеттилер? — деп сорай.

Къопкъа:

— Бильмейим, олар кеткенде мен агъзымны ачтым да къалдым, — деп джевап бере.

Балтадан сорай, балта кестирип:

— Бильмейим, — деп джевап къайтара.

Аждерха йылан оларнынъ бильмегенлерине ачувлана, энъ сонъу кезевден:

— Шорбаджыларынъ къайда кеттилер, корьмединъми? — деп сорай.

Кезев:

— Ал мени козлеп ат, мен къайда тюшсем, онынъ балалары о ердедир,—дей. Аждерха йылан кезевнинъ бу айткъанларына къувана. Аман кезевни ала, козьлеп ата, кезев, балалар олгъан ерге барып тюше. Аждерха йылан лескер алып, шу ерни къазмагъа башлай. Балалар энди озьлерининъ оледжеклерини дуялар. Бири-бирлеринен савлыкълашалар. Аждерха йылан оларны певренктен бирер-бирер къазып чыкъара: — А... а... сиз мында экенсинъиз де, — дей. Балалар къоркъушалар. Башта, аждерха йылан оларны ашамакъ къарарына келе, амма бакъа коре, балаларнынъ экиси де айнынъ он дёртю киби дюльбер экенлер. О оларны бойле дюльбер олгъанлары ичюн ашамай, догъру озь эвине алып келе. Эвине кеткенде, ёлда бир ерде токътайлар.

Аждерха йылан къызгъа:

— Сен отур да, меним башымны бакъ, — дей.

Къыз ерге отура ве онынъ башыны бакъа. Бу арада аждерха йылан юкълап къала. Олар шу ерден кечеяткъан бир атчыкъны корип, онъа:

— Атчыкъ, бизни аркъанъа ал да, шу аждерха йыланнынъ элинден къуртар, — дейлер.

Атчыкъ оларгъа:

— Кель мининъиз аркъама, кетейик, — дей. Огъланчыкънен къызчыкъ аждерха йыландан гизли оларакъ атчыкънынъ аркъасына барып мине, чаптыра берип кетелер.

Атчыкъ балаларгъа:

— Мен сизни тап эвинъизге алып кетерим, — дей. Шай дер экеч аждерха йылан тоз-думан къопарып балаларнынъ артындан ете де:

— Мен сизни бунынъ ичюн алып кельдимми? — дей. Сонъ аткъа айланып:

— Я, айван, сен де оларны неге алып къачтынъ? — деп багъыра ве атнынъ богъазына япышып, атны тирилей ашамагъа башлай.

Балалар къоркъалар. Аждерха йылан атны ашап битирген сонъ:

— Джуринъиз, эгер бир даа къачсанъыз, сизни де бойле ашарым, — дей.

Балалар къоркъкъанларындан:

— Ёкъ, бизлер артыкъ ич де къачмамыз, — дейлер. Аждерха йылан балаларны алып, кене де озь къобасы олгъан тарафкъа кете. Бир талай вакъыттан сонъ балаларгъа:

— Биз бу ерде токътайыкъ, азачыкъ джал этейик, — дей.

Къызгъа:

— Сен къызым, меним башымны бакъ, — дей.

Къыз онынъ башыны бакъа. Аждерха йылан къызнынъ къаныны эме-эме юкълап къала.

Балалар кене къачмакъны тюшюнелер. Шу ерден бир къатыр кечип кете экен. Огъланчыкъ онынъ огюне чыкъып:

— Къатырчыгъым, бизни аркъанъа ал да, аждерха йыландан къуртар, — дей.

Къатыр буюк бир сайгъынен:

— Кель мининъиз, аркъама! — дей.

Балалар къоркъа-къоркъа къатырнынъ аркъасына минелер. Аждерха йылан юкъудан уяна. Бакъса, не корьсин: балалар кене де къачкъанлар. Кене де оларнынъ пешинден чапа. Чокъ кечмеден, оларнынъ артындан еткени киби огълангъа атыла да:

— Къачмакъ меселесини сен чыкъаргъандырсынъ, мен башта къатырны, сонъ сени ашайджагъым, — дей. Къатыргъа айланып:

— Сен оларны къачыраджакъ олдынъмы? Яхшы, къысметим бир эди, эки олды, — дей де, шу ерде тирилей къатырны ашай.

Балачыкълар бу сефер даа пек къоркъушалар. Не айтаджакъларыны бильмейлер. Аждерха йылан:

— Мен сизлерни бу сефер къалдырмаз эдим, амма токъум, айды тюшюнъиз огюме, — дей. Балалар кене де эсир тюшелер ве не япаджакъларыны бильмейлер. Бир чокъ вакъыт ёл джурген сонъ, аждерха йылан кене де токъталып къызгъа:

— Отур ерге де, меним башымны бакъ, — дей.

Къызчыкъ къоркъа-къоркъа ерге отура, аждерха йыланнынъ башыны бакъмагъа башлай. Аждерха йылан кене де къызчыкънынъ къаныны сувура-сувура юкълап къала.

Балачыкълар бир даа къачаджакъ олалар, амма къоркъалар. Шай этип, агълашып тургъанда, узакътан бир бугъанынъ келеяткъаныны корелер. Оны къуванчнен къаршылайлар. Бугъа аждерханы корьгенинен:

— А... а... меним еди йылдан берли къыдыргъан душманым мында

экен де, — деп шу ерде токътай. Балалар бугъанынъ шай дегенине шашалар. Бугъа сёзюни девам этип:

— Эм озю де юкълай, барем мен онынъ ишини битире къояйым, — дей.

Балалар онъа ялварып:

— Ёкъ, бугъа агъам, сиз оны шимди тийменъыз, бизни алып къачынъыз, сонъ онынънен тена-тена куреширсинъиз. Ондан гъайры, о шимди уяныр эм сизни, эм де бизни ашар, — дейлер.

Бугъа:

— Сиз ондан къоркъманъыз, о бир шей япалмаз, — деп джевап бере.

Балалар кене де бугъагъа ялварып:

— Екъ, бугъа агъам, бизим янымызда онъа тийменъиз, сиз тек ондан бизни къуртарынъыз, — дейлер.

Бугъа:

— Яхшы, мен сизинъ дегенинъизнен разы олам, лякин онынъ эджели меним къолумда, — дей.

Балалар къуванлар. Огъланчыкъ:

— О бизни кене келип тутар, биз эки дане айваннен къачаджакъ олдыкъ. О бизни тутты, айванларны ашады. Шимди де тутса, не япармыз? — дей.

Бугъа онъа:

— Огълум, сен меним сагъ къулагъымдан кир, сол къулагъымдан чыкъ. Анда бир таракъ оладжакъ, оны ал да, керекkенде ерге ташларсынъ, чыкъылмаз бир тав олур. Аждерха йылан онынъ ичинден къолай-къолай чыкъып оламаз. Къызым, сен исе, сол къулагъымдан кир, сагъ къулагъымдан чыкъ, анда бир кузгю оладжакъ. Сен о кузгюни ал, керекkенде ерге ташласанъ, денъиз олур. Аждерха йылан денъизнинъ ичинден ич де чыкъып оламаз. Биз о вакъыткъа къадар эвге барып чыкъармыз, — дей. Балалар бунъа къуваналар.

Огъланчыкъ онынъ сагъ къулагъындан кире де, сол къулагъындан бир таракъ алып чыкъа. Къызчыкъ исе, сол къулагъындан кирип кузгюни ала ве сагъ къулагъындан чыкъа.

Аждерха йылан бир талай вакъыт юкълагъан сонъ, юкъудан уяна. Бакъса, не корьсин: балалар кене де джоюлгъанлар. О:

— Бу сефер мен оларны ашарым, — дей де кельген ёлундан арткъа къайта. Кете, кете, ич де бир шей коралмай. Бираз вакъыт кечкен сонъ, балаларны коре, балалар да оны корелер. Огъланчыкъ оны корьгени киби, таракъны ташлай. Аждерха йылан тавлыкъ ичинде къала. Кечмекнинъ чаресини тапалмай, чокъ чекише. О кечильмез тавны чыкъкъангъа къадар, балалар эвлерине якъынлашалар.

Не де исе, аждерха йылан тавдан чыкъа ве аман къувмагъа башлай. Балаларнынъ артындан етейим, дегенде, бугъа:

— Къызым, кузгюни ташла, — дей.

Къызчыкъ кузгюни ташлай. Аждерха йылан денъиз ичинде къала. Чекише, чекише денъизден чыкъалмай. Балалар эвлерине келелер. Къувангъанларындан бугъанынъ юзюнден-козюнден опелер. Бугъанынъ озю де оларны къуртаргъанына къувана. Бугъа шай этип, оларны къуртаргъан сонъ:

— Сиз мени союнъыз, — дей.

Балалар:

— Сиз не айтасынъыз, бизге о къадар ярдым эткен айванны соймакъ мумкюнми? — деп тааджипке къалалар.

Бугъа исе, кене де:

— Сиз мени союнъыз, манъа ондан ич де зарар кельмез. Эгер де мени соймасанъыз, меним сизге джаным агъыраджакъ, — деп ялвара.

Балалар агълашалар. Бугъа, кене де сёзюнден къайтмай:

— Эгер мени соймасанъыз, сиз аждерха йыландан къуртылмазсынъыз, о сизни илле тапып ашар. Мени союнъыз да, диварнынъ дёрт кошесине дёрт аягъымны илинъиз, — дей. Балалар бугъанынъ айткъанына разы олалар. Соймаздан эвель онынъ ненсагълыкълашалар. Къызчыкъ козьлерини джума. Огълан да агълай-агълай бугъаны соя. Бугъанынъ айткъаны киби, дёрт аягъыны диварнынъ дёрт кошесине илелер.

Акъшам ола. Балалар яталар. Саба туралар, бир даа бакъса, не корьсинлер, бугъанынъ дёрт аягъындан бири арслан, бириси къаплан, бириси тюфек, бириси де къылычкъа чевирильген. Балалар башта къоркъушалар, лякин сонъундан джесаретленелер. Насыл олса-олсун, бу силяларнен озьлерини къорчаламакъ мумкюн оладжагъыны анълайлар.

Бир кунь къыз денъизге баргъанда, бириси:

— Акъыз, джибер сачларынъны, сачларынъа сарылып чыкъайым, — деп ялвара. Къыз исе, оны эриштире, лякин сачларыны узатмай, эвлерине къайтып келе. О айны шу ялварувны чокъ керелер даа эшите, лякин онъа къулакъ асмай. Бир кунь саба, кене де денъизге бара. Аждерха йылан бу сефер онъа бир дюльбер йигит олып корюне ве:

— Акъыз, узат сачларынъны, мен де сенинънен бир олайым, мен севем сени, эгер мындан чыкъсам, сени озюме алырым, — деп оны алдатмагъа башлай. Къыз бунъа инана, узун сачларыны сувгъа джибере, аждерха йылан онъа сарылып ялыгъа чыкъа, къызны къучакълай, севе, опе. Къыз да аждерха йыланны зияде севип башлай.

Аждерха къызгъа:

— Эгер менимнен яшамакъ истесенъ, агъанъны къыркъ къапылы дегирменден ун кетирмеге ёлла, — дей.

Къыз эвге келип агъасына:

— Ах, меним бир дане агъам, мен пек хастам, сен мени сагъылтмакъ ичюн къыркъ къапылы дегирменден ун кетирсе эдинъ, — дей.

Агъасы онъа:

— Кетирейим, къардашым, тек арув ол, сен меним малдан, джандан да татлы бир къардашымсынъ, — деп джевап бере. Аман шу ерде киийне, тюфегини, къылычыны, арсланнен къапланны да алып догъру къыркъ къапылы дегирменге кете, лякин: «озюм кельгендже, къардашым олер», деп къоркъа. Къардашы исе, о къапыдан чыкъарчыкъмаз, аякъ устюне турып, пенджереден бакъа. Шу арада аждерха йылан келе де къызнен корюше.

Къыз:

— Агъамны алдатып, къыркъ къапылы дегирменге ёлладым, — дей.

Аждерха йылан къувана да:

— Энди къайтып кельсе менден къуртылмаз, — дей де къызгъа, — агъанъны ольдюрген сонъ, мен сени алырым, экимиз берабер яшармыз, сенинъ ананъны, бабанъны да тапармыз, олар да бизнен берабер яшарлар. Бизден дюльбер-дюльбер балачыкълар догъаросер, буюрлер. Сонъ оларны эвлендирирмиз. Чокъ бахытлы олурмыз, — дей.

Къыз:

— Сен мени тойгъа кезмеге алып кетерсинъми? — деп сорай.

Аждерха къызгъа:

— Мен бир файтон тутарым, истеген еринъе кетерсинъ, — деп джевап бере.

Къыз бу сёзлернинъ эписине инана. Аждерха йылан ичюн къызны гъайып этмек ич бир шей дегиль, лякин огъланны гъайып этмек къыйын. О, огъланны гъайып этмек ичюн чекише.

Чокъ кечмеден, къызнынъ агъасы дегирменге бара, андаки ундан ун ала. Бу дегирмен тылсымлы экен. О, дегирменнинъ къапыларындан бирер-бирер чыкъмагъа башлай, отуз докъузынджы къапыгъа къадар эписини кечип чыкъа. Къыркъынджы къапыгъа кельгенде, огъланнынъ озю чыкъа, арсланнен къаплан къапыдан чыкъалмай, ичте басырылып къалалар.

Огълан, къапыны ачмакъ ичюн о къадар тырышып бакъа, амма ачып аламай. Унны алып догъру эвлерине келе. Бир даа бакъса, не бакъсын: къардашынен аждерха йылан онынъ кельгенини беклеп

отургъанларыны коре. Огълан шаша, не япаджагъыны бильмей. Эгер, арсланнен къаплан олгъан олса эди, о къоркъмаз эди, лякин ёкълар. Не де олса, къардашынынъ янына барып:

— Мына, санъа къыркъ къапылы дегирменден ун кетирдим, — дей, унны узата.

Аждерха йылан огълангъа:

— Сен азырлан, — дей.

Огълан:

— Неге азырланайым? — деп сорай. Къыз агъасына:

— Энди эджелинъ етти, агъам, азырлан! — дей. Огълан, Аждерха йыланны сувдан чыкъарылгъаныны анълай ве оларгъа чевирилип:

— Яхшы, мен сизнинъ истегинъизнен разым, лякин сиз манъа шу сельби терегининъ тёпесине чыкъмакъ ичюн, беш дакъкъа мулет беринъиз. Мен сонъгъулыкъкъа бу ерлерни сейир этип, дюньянен сагълыкълашайым, — дей.

Аждерха йылан:

— Айды яхшы, амма тез ол, — деп разылыкъ бере.

Огълан чабик-чабик терекке тырмаша. Сельбининъ чин тёпесине мине де, бутюн койни сейир эте ве яваш-яваш теректен тюше, эм тюшюне. Шу арада арслан ве къапландан алып къалгъан эки тель тюкчиги акъылына тюше. Оларны бири-бирине окъалай да, сельбиден ашагъы тюшмени девам эте. О да аягъыны ерге баса, арсланнен къаплан етишип келелер. Огълан юреклене. Къыз ве Аждерха йылан буз-бузлайлар. Огълан арсланнен къаплангъа:

— Буларнынъ ишлерини тез вакъытта битиринъиз, — дей. Арсланнен къаплан шу арада къызнен аждерха йыланны парча-кесек этелер. Шай этип огълан, Аждерхадан ве агъасына хиянетлик япкъан къыз къардашындан къуртула.

ДЖАНЛЫ ОЗЕН

Э-эй, коюмизнинъ башына нелер кельмеди?! Буларны тильнен айтып, къалемнен язып битиралмазсынъ...

Мында душманлар олгъан вакъытта, бизим топрагъымыз аякъкъа котерильгенде, биз къартлар ве къартанайлар, эвлятларымызгъа:

— Кетинъиз, айды кетинъиз, бизим еримизнинъ юзюни денъиштиреджек адамларгъа барынъыз, оларгъа къошулынъыз ве ярдым этинъиз. Биз сизлерге ярдым этермиз, — дедик.

Бизим огъланларымыз дагъларгъа, орманларгъа чыкъып кеттилер. Орманлар шувулдай, дерсинъ агълай эдилер. Коюмизде душман тура эди. Куньлер агъыр эди...

Ябанджыларнынъ силя ве ашайтлары бар эди. Дагъларда гизленген бизим огъланларымызнынъ исе, не силясы, не де ашайтлары бар эди.

Биз къартлар, элимизден кельгени къадар огъулларымызгъа ярдым эте эдик. Олар орманларда бош отурмай чалыша, куреше эдилер. Ашайттан пек замет чекkende озенчикке къарай да:

— Сен, озенчик, пек шенъсинъ, коюмизнинъ янындан кечип кетесинъ. Сен бизимкилерге айт, бизде отьмек битти, — дейлер.

Озенчик оларгъа:

— Яхшы, айтырым, — деп, ашыгъы догъру акъып кете эди. О кой ичинден яваш-яваш акъып кеткенде:

— Къартлар, огъланларынъызнынъ отьмеги биткен, замет чекелер, — дей эди.

— Я биз оларгъа отьмекни насыл алып кетермиз, ёлларны душман къапатты да? — деп сорай эдик.

Озенчик:

— Сиз къартлар, къапуста япракъларыны алынъыз, оларнынъ устюне отьмек салынъыз, о якъыны мен озюм беджеририм, — дей. Биз да шай япамыз. Озенчик, устьлерине отьмек олгъан къапыста япракъларыны къыргъа къаршы алып кете. Мен буны озь козюмнен корьдим, сен кульме, озенчик бизим огъланларымызгъа ялынъыз отьмек дегиль, керек олгъан эр шейни ташыды. Куньлерден бир кунь озенчик бизге:

— Сиз къартлар, не къарап турасынъыз, огъулларынъызгъа силя керек, — деди.

Бизлер мадамки бизим огъулларымызгъа силя керек, бу силяны тапайыкъ да, огъулларымызгъа джиберейик, дедик. Дедик де, силяны озенчикке теслим эттик. Озенчик явашта силяларны юкъары догъру

акъызып алып кетти. Анда ялыгъа ташлады. Огъулларымыз силяланып, еримизнинъ юзюни денъиштиреджек адамларгъа къошулдылар. Къошулдылар да бирликте душманны айдап енъдилер. Иште, бойле этип огулларымыз топрагъымызнынъ озюни бир тамам темизледилер ве койге къайтып кельдилер. Бутюн къартларнынъ огъуллары къайтып кельди. Ялынъыз, меним огълум къайтып кельмеди. Мен озенчикке къарап:

— Я Асан, къайда? — дедим.

Озен индемей турды. Сонъ, яваштан манъа бир тери къалпакъ алып кельди. Къарасам, Асанчыгъымнынъ къалпагъы. Мен озенчикке:

— Озенчик, огълумны не кетирмейсинъ, оны кетирмек о къадар зормы? — дедим. Озенчик огълумны да кетирди... Акърын-акърын кетирди де тегиз бир ялыгъа къалдырды. Озю ёлунен акъып кетти.

Ялыгъа огълумнынъ аркъадашлары кельдилер. Асанны, огъулчыгъымны, чалгъынен комдилер. Дженазеге бутюн джемаат топланды.

Мен чокъ яндым, чокъ агъладым. Лякин не чаре? Эй, огълум! Сени эм орман, эм де озен, эм де бутюн яхшы адамлар хатырлайлар. Сен огълум, ич бир вакъыт ольмезсинъ, биз эпимиз сени хатырда тутамыз.

ДЖИГЕРДЖИ КЪАРТ

Эски заманларнынъ биринде пек зенгин, пек саран бир адам яшагъан. Бу адам пара топламакъ ве мал арттырмакъ эшкъына ашсувдан вазгечип, ялынъыз джигер ашамакънен кунь кечире экен. Шунынъ ичюн де онъа, Джигерджи къарт дегенлер.

Мына бу Джигерджи къарт бир кунь тюшюнджеге далгъан:

— Джигер манъа пек паалыгъа, эр бир окъкъасына тамам учь капик берем! Котериледжек масрафмы бу?! Къасапкъа барып бакъмакъ керек, бельки джигер бираз уджузгъа тюшер, деп ойлана.

Бойле бир къарааргъа кельген сонъ, Джигерджи къарт учь-дерт саат ёл юрип, къасапкъа бара ве къасапчыдан:

— Къардашым, джигер уджузмы, — деп сорай.

— Окъкъасы эки бучукъ капик, — деп, къасап джевап бере.

— Ой, анасыны, паалы экен де, — деп Джигерджи къарт теренден кокюс кечире. — Я бунынъ уджуз олгъан ери ёкъмы?

Джигерджи къартнынъ саранлыгъыны бильген къасап, оны къомшу койге йибере:

— Тез олунъыз, кечикменъиз, джигерсиз къалырсыз, — дей. Джигерджи къарт джан терине пишип, эки-учь саатлик ёлдан сонъ, къомшу кой къасабасына барып ете.

— Къардашым, джигер уджузмы? — деп сорай.

Къокъуп башлагъан джигерлерни тез-тез сатып йибермек къасеветинде олгъан къасап:

— Сизге окъкъасыны бир бучукъ капиктен саярым, — дей. Къач окъкъа чекейим? — деп сорай.

Джигерджи къарт джигернинъ уджузлыгъына къызып:

— Еди окъкъа чек, къардашым, — дей, — ёл узакъ, баре бир афта ашамалыкъ олсун.

Джигерджи къарт сасып башлагъан джигерлерни торбасына толдурып ёлгъа чыкъа. Азмы кете, чокъмы кете, бир даа бакъса, акъшам олгъан. «Я барып да огюме хырсызлар чыкъса, торбамны алсалар, мен не япарым? Он бучукъ капигим авагъа савурылып кетсинми? Ёкъ, алла косьтермесин, джигерсиз къалгъандже джанымны алсынлар», деп тюшюнип кете. О ёл кенарындаки къавеге барып кире.

— Алла мусафирини къабул этинъиз, — дей, — къавенъизде бир акъшам геджелемеге мусааде беринъиз!

Къаведжи:

— Буюрынъыз! — деп джеваплана ве къарткъа къапыны ача.

Джигерджи къарт гъарипликке урып:

— Къардашым, ятакъ парасы сорамасанъыз, мен тиленджи бир къартым, — дей.

Къаведжи бу къартнынъ ким олгъаныны бильсе де, индемей. «Мен санъа ким олгъанынъны бильдиририм», деп тюшюне де къартнен савлукълашып озь одасына кире.

Къавеханенинъ ичи пек къыйметли килимлер, макъатлар, атлас миндерлер ве алтын, кумюш савутларнен донатылгъан экен. Джигерджи къарт бу зенгинликке ачкозьликнен бакъып тургъан арада, ичери баштан-аякъ йипек кийген, башы ве къоллары алтыннен ялтырагъан дюльбер бир къадын келип кире, пуф тешёк тёшей, атлас ёргъан джая ве къарткъа:

— Гедженъиз хайырлы олсун! — деп, янаша одагъа чыкъып кете. Ергъунлыкътан ве юкъусызлыкътан меджалсыз къалгъан Джигерджи къарт аман тёшекке кире. Кире амма, джигер кене акъылына тюше: «Джигерни хырсызламазлармы? — деп тюшюне, — пуф тёшек тёшеп, мени юкълатмакъ истейлер, сонъ джигерлериме бир хиянетлик япаджакълар Екъ, джанымы беририм, джигерлеримни бермем. Шакъа дегиль, тамам он бучукъ капик тёледим», деп тюшюне ве козюне юкъу

кирмей. Джигерджи къарт джигер торбасыны пуф ястыкъ астына сокъып, башыны ястыкъкъа ясландыра. Лякин козюне юкъу кене де кирмей. «Ач хырсызлар ана кельдилер, мына келеджеклер, мени ольдюреджеклер, джигер торбасыны аладжакълар», деп ятсы маалине къадар козь юммай. Ятсы маалинде исе, янаша одадан эки кольге чыкъып арангъа кирелер.

Джигерджи къарт: «Бу да, насыл муджизе экен?» деп, яткъан еринден атылып тура, джигер торбасыны къолтугъы астына сыкъа ве кольгелернинъ пешинден кете. Бакъса, не корьсин: къаведжинен къадыны чокъмар таякъларнен ур-патласын аран ичиндеки топракъ обасыны котеклейлер. Таякъларыны котерип эндирген сайын:

— Мына санъа, мына санъа! Сагъ олгъанда аш ашамадынъ, джигер ашадынъ, ольген сонъ таякъ аша! — дейлер.

Джигерджи къарт: «Бу не алямет экен?» деп, сабагъадже тюшюнипташлынып чыкъа. Эртеси куню, къаведжи ичери киргенинен, джигерджи къарт ондан:

— Топракъ обасында ким бар, сиз оны не ичюн котеклединъиз? — деп сорай.

Джигерджи къарткъа джевабында къаведжи:

— О топракъ обасы дегиль де, къабирдир, бу къабирде котекке ляйыкъ бир адам ята. Биз оны эр гедже котеклеймиз, — дей.

Джигерджи къарт ольген сонъ котекленген мерумнынъ талийинен меракъланып:

— Я о не япкъан, не къабаат ишлеген? — деп сорай. Къаведжи:

— Динъленъиз, къартым, айтып берейим, — деп икяесини башлай. — Бу эв де, эвнинъ ичиндеки бу зийнет де, озен боюндаки багъчалар да, сизге тёшек тёшеген къадын да, къабирде чюрюп ятмакъта олгъан джинасирнинъ эди. Бай бир киши олгъаныны бакъмадан, ашамадыичмеди, озюни де, къадыныны да ач тутты, бутюн омюр байлыкъ топлады. Ач яшады, ачлыкътан еберип де кетти. Лякин оледжекте де ачкозлиги къалмады. Байлыгъыны о бир дюньягъа алып кетмек мумкюн олмагъаныны анълагъан сонъ: «Мезарымны азбарымда къазынъыз, къабиримни корип, мал-мулькиме токъунмагъа къоркъсынлар», деп васиет этти.

Байнынъ къадыны, эри ольген сонъ, чокъ агълап отурмады, манъа эрге чыкъмагъа разылыкъ берди. Мен де оны севе эдим. Биз эвлендик. Раат-раат, муаббет яшап башладыкъ. Лякин бизим бахытлы омюримизни кедерлеткен бир ал бар эди: геджелери, бу джинасир къарт къабиринден чыкъа, азбарны долана, сонъ отура-отура, къанлы джигер ашай эди.

Биз бу джинасирнинъ гъайып олып кетмесини тилеп, геджелернен дуа этип чыкътыкъ, амма дуамыз къабул олмады. Бир кунь къавеге бир дервиш келип къалды. Биз онынъnен акъыл данышттыкъ. Бу дервиш бизге шойле деди: «Мерум бу фани дюньяда пек саран бир адам олгъаны ичюн, бакъий дюньягъа баргъан сонъ дженнетке де, джеэннемге де къабул этильмеди. Ана яшамагъа ер тапамагъаны ичюн серсерийлик этип юре, сизге хиянетлик япмакъ истей. Оны котекленъиз, аджымадан котекленъиз. Эр акъшам ятсы маалллеринде къызылчыкъ таякълары алып къабирини баса-баса таякъланъыз ве таякъларынъызны котерип эндирген сайын, оны энъ яман сёзлернен сёгюнъиз».

Биз дервишнинъ айткъаны киби япа башладыкъ. Аллагъа шукюр, мерум бай шу куньден сонъ пейда олмады.

Джигерджи къарт, сес солукъ чыкъармадан, къаведжининъ икяесини динълей, сонъ аякъкъа турып, къаведжининъ къолуна беш кумюш пара туттура:

— Ал, къардашым, бу — ятакъ парасыдыр, — дей ве ёлгъа чыкъа. Къаведжи Джигерджи къартнынъ артындан кулюмсиреп:

— Эй къартым, джигер торбасыны унуттынъыз да, алынгъыз, — деп къычыра. Джигерджи къарт артына биле айланаnып бакъмадан: «Керекмей, копеклерге берирсинъиз», деп ёлуны девам эте. Дос-догъру базаргъа келип кире. Эт тюкянындан ярым къой ве бир къурсакъ май ала, баккъалдан бир къуту эльва, бир къопкъа бал ве бир метий де пенир ала, эвине джибере, сонъ араба тутып, арабаны пирнич, ун, шекер чувалларынен юклеп, эписини эвине джибере.

Джигерджининъ эвине бу малларнен хаммаллар кельгенде, онынъ къадыны неге огърагъаныны бильмей, шашып къала. Бир даа бакъса, чувалларнен юклю араба да келип токътай. Заваллы къадын текмиль шашмалагъанындан:

— Ёкъ-ёкъ, биз бойле шейлер ашамаймыз, биз ялынъыз джигер ашаймыз, — деп хаммалларны ве арабаны къайтармакъ истей. — Бу эв джигерджининъ эвидир, бу эвге джигерден башкъа шей кельмез, джигерни де Джигерджининъ озю алып келир, — дей.

Хаммаллар ве арабаджы:

— Бизни Джигерджининъ озю джиберди, — деп юклерини ташлап кетелер.

Джигерджининъ къадыны бу маллар янына бир озю къалгъан сонъ, корьгенлерим бельки тюшюмдедир, деп шубеленмеге башлай. Къана, пармагъымны тишлеп бакъайымчы дей де, тишлерини пармагъына батыра. Батыргъанынен вайылдап йибере. Бу арада Джигерджининъ

озю де келип къала. Келип къала амма, оны танымакънынъ чареси ёкъ; башында кирли явлукъ ерине каракуль къалпакъ, майлы джюббе ерине тери якъалы чекмен, аякъларында исе, хасыр чарыкъ дегиль де, йылым-йылым йыртыргъан потик!

Джигерджи азбар къапудан киргени киби:

— Эй апакъай, тез ол, чиберек пишир, къыйманы аджыма, чёюнни майгъа толдура-толдура пишир, къолум-къомшугъа етсин! — дей, багъыра. Къоджасынынъ худжур сёзлерине шашып къалгъан къадын:

— Акъай, санъа бир шей олмадымы, акъылынъны ойнатмадынъмы? — деп сорай.

— Ёкъ, апайчыгъым, мен акъылымны энди таптым, инсан малгъа дегиль де, мал инсангъа керек экен. Умют этем ки, бир кунь ола, олип къалсам сен севимлинънен келип, меним къабиримни котеклемезсинъ.

— Акъай, бу насыл лакъырдыдыр? Сен, гъалиба, акъылынъны чылдыргъансынъ. Барып моллакъайны чагъырайыммы?

Джигерджи къарт:

— Айды апакъай, давран, чибереклерни пишир, о якъны сонъ лаф этермиз, — дей де пычакъларны алып, къыйма чекмеге башлай.

АХМАКЪ КЪАШКЪЫР

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир ахмакъ къашкъыр бар экен. Бу ахмакъ къашкъыр койден узакъ буюк дагъларда джуре экен, кийик тапса эписини тутып ашай ве шай да яшай экен.

Куньлерден бир кунь, о пек хасталана. Хасталыгъынынъ себеби, дигер айванларны ынджыткъаным ичюндир, деп тюшюне де, озьозюне:

— Хасталыкътан турсам, ич бир айванны ынджытмам, — дей. Арасы чокъ кечмей, тюзеле. О хаста олгъанда берген сёзюни, бутюн айванларгъа бильдирмеге къарар бере. Кете-кете, дагъда бир алан ичинде отлап тургъан бузавгъа растkеле. Бузав ондан къоркъып, къачмагъа ынтылгъанда, къашкъыр онынъ огюне чыкъып:

— Къоркъма, достум, мен артыкъ сизни ынджытмамагъа сёз бердим, — дей.

Бузавнынъ бунъа чокъ инанаджагъы кельмей. Амма къашкъыр, гузельдже савлыкълашып кеткен сонъ, инана.

Къашкъыр бираз кеткен сонъ эки къочкъаргъа, сонъ бир аткъа растkеле. Оларгъа да, артыкъ оларны ынджытмайджагъына сёз берип, къайта.

Къашкъыр къобасына догъру келе. Баягъы ёл алгъан сонъ, о

озюнинъ зиядесинен такъаттан тюшкенини, чокъ ач олгъаныны, къурсагъынынъ гъырылдагъаныны дуя.

Не япсын, тюшюне:

— Бабам-дедем ойле яшап ольгенлер, мен не ичюн бу къадар мераметли олам я, — деп, къайтып атны ашамагъа къарар бере.

Къашкъыр артыкъ бир шейге къулакъ асмай, дос-догъру аткъа кете. Ат кене эвельки еринде отлай экен. О къашкъырны корьгенинен меселени анълай ве бир айнеджилик тюшюне.

Къашкъыр онынъ янына келип:

— Мен сени ашамагъа къарар бердим, — дей.

Ат къашкъыргъа:

— Ашасанъ аша, лякин арт аягъыма бир мых кирди, о мени чокъ раатсыз эте, башта оны чыкъарманъны риджа этем, — дей.

Къашкъыр бунъа разы ола. Атнынъ аягъындан мыхны чыкъармакъ ичюн онынъ арт аякъларына якълаша, шу арада ат къашгъыргъа яхшы бир тепме яндыра, ахмакъ къашкъыр юварланып кете. Ярым саат эсини топлап оламай ята. Бираз эси башына келе башлагъан сонъ, тентир-ментир еринден турып кете. Къочкъарларны растктеле де оларны ашамагъа къарар бере. Къочкъарлар экиси бири-биринен тюртюшип отура экенлер. Бир даа бакъсалар, къашкъырнынъ кельгенини корип меселени анълайлар, амма тюртюшмекни вазгечмейлер.

Къашкъыр догъру оларнынъ янына келип:

— Сизни ашамагъа къарар бердим, — дей.

Къочкъарларнынъ бириси:

— Гузель амма, сен башта бизни анълаштыр да, сонъ ашасанъ, аша. Мына бу бизим бабамыздан асабалыкъ къалгъан топракъ. Биз оны болюштирмек ичюн чекишемиз. Риджа этемиз болип беринъиз, — дей.

Къашкъыр разы ола ве топракъны больмек ичюн къочкъарларнынъ арасына кире, бундан файдаланып къочкъарлар экиси эки тарафтан озьлерининъ сиври бойнузларынен къашкъырны тюртип эсини ала ве озьлери къачып кетелер.

Къашкъырнынъ алы чокъ феналаша, о зайыфлай, сонъ дередже такъаттан тюше. Соньки ишанчы олгъан бузавгъа кете. Бузавгъа да барып оны ашайджагъыны айта.

Бузав:

— Бойнузымнынъ янында бир яра бар, башта оны къопар ташла да, сонъ ашасанъ аша, хасталанмазсынъ, — дей.

Къашкъыр разы олып, онынъ бойнузынынъ янындан къапайым дегенде, бузав артыкъ такъаты биткен къашкъырны тюртип йыкъа ве озю къачып кете.

БЕКИР МУСТАФА

Бир заманда султан Сулейман озь сарай адамларынен бир джума куню селямлыкъкъа[1] чыкъкъан. Сокъакъ бою толу сейирджи халкъ арасында устю-башы йыртыкъ бир саргъуш атылып чыкъып, султан минген атнынъ тизгининден тутып токътаткъан. Султаннынъ бекчилери аман башсыз эрифке уджюм этип, тутмакъ истейлер. Лякин султан бу адамнынъ джесаретли арекетине тааджип эте, элинен ишарет этип, оны сербест быракъмаларыны эмир эткен.

Султан Сулейман, аякъта зорнен тургъан саргъушкъа бакъып:

— Сёйле огълум, тилегинъ недир? — деп сорагъан. Саргъуш султангъа:

— Султаным, бу атны манъа сатса? — деген.

Султан дикъкъатнен бакъкъан да, къаршысындаки адамнынъ бутюн куньдогъушкъа озь саргъушлыгъынен, гъариплигинен мешур Бекир Мустафа олгъаныны корьген. Бекирнинъ бу чыкъышы султаннынъ о къадар хошына кеткен, атта шакъылдап кулип джиберген.

Сонъ Бекирге бакъып:

— Пек яхшы, Бекир, мен санъа бу атны сатайым. Лякин бу атны манъа минип кезмеге учь кунь даа мусааде эт, — деген.

Бекир де султангъа:

— Олур, олур, султаным. Менден санъа изин. Истесенъ, бар учь кунь даа минъ! Барсын алла санъа сагълыкъ берсинъ! Сен, султан Сулейман, манъа бир кереден айтса, бу маличикке не берейим? Лякин бакъ, султан достум, эгер менден зияде фият истейджек олсанъ, сонъ ишинъ фена олур! — деп, пармакъ саллагъан.

Султан кулькюден озюни туталмай:

— Къоркъма Бекир, узлашырмыз. Бу атчыкъ манъа беш юз лирагъа[2] мал олды. Санъа да о къыйметке беририм, — деген.

Зор-белянен аякъ устюнде тургъан Бекир, джеблерини къарыштырып, тюбюнде унутылып къалгъан учь гъурушына[3] чыкъарып султангъа узаткъан да:

— Ал пейинъни, — деген.

Бекир атнынъ тизгинини ташлап, озюни сейир эткен халкънынъ кулюши алтында гъурурланып, ёлуны девам эткен.

---

[1] селямлыкъ — Стамбулда султанларнынъ джума куньлери джамите танталы кетмесине дегенлер

[2] лира — тюрк парасы

[3] гъуруш — алтын паранен секиз капик

Беш адым кеткен сонъ, артына айланып, султангъа пармагъынен саллап:

— Бакъ, Сулейман, Бекир Мустафаны сакъын алдатайым деме, — деп къычыргъан.

Арадан учь кунь кечкен. Султан селямлыкъта Бекирнен олгъан вакъианы хатырлап озь хызметчилерини ёллап, оны сарайгъа чагъырткъан. Бекир сарайгъа киргенде, султан онъа:

— Айды, Бекир, энди вакъыт кельди. Сай параларны! — деген.

Саргъушлыкънен не япкъаныны бильмеген Бекир, ич бир шейден хабери олмагъан адам киби, козьлерини султангъа тикип, шашкъын, шашкъын бакъып къалгъан. Сонъ:

— Султаным, насыл алышвериш акъкъында айтасынъыз, я? — деп сорагъан.

Султан Бекирнинъ устюне багъырып:

— Меним киби буюк бир хакъаннен[1] эгленмеге санъа ким, акъ берди? — деген. — Сен дегильми эдинъ, кечкен селямлыкъта меним атымны беш юз алтынгъа базарлыкъ эткен? Эгер сен, шимди параларны саймасанъ, мен шу дакъкъа сени сюйрю къазыкъкъа отуртмаларыны эмир этерим, — деген.

Озюнинъ саргъушлыкънен япкъан арекети нетиджесинде къазыкъкъа отураджагъыны акъылы кескен, эр шейде, эр ерде азыр джевап олгъан, ич бир вакъыт агъыр вазиет къаршысында шашып къалмагъан Бекир, вакъыт къачырмай бу зорлукънынъ астындан чыкъмакъны да тюшюнген. Бекир элини кокюсине къойып:

— Эй айнылъларнынъ ве саргъушларнынъ буюк падишасы! Озюнъиз айтынъыз, Бекирнинъ мында не къабааты бардыр? Сизнинъ атынъызны — алла онъа узун омюрлер берсин, селямлыкъта базарлыкъ эткен мен дегиль де, шериатнынъ «шарабен таура[2]» деген тесирли кефсер[3] сувудыр, — деген.

Саргъуш Бекирнинъ бойледже шериаткъа, динге тиль узатувы султанны даа зияде ачувландыргъан. О къапы бекчилерине багъырып, бу динсиз эрифнинъ акъкъындан кельмелерини эмир эткен. Лякин Бекир, озюни ич де сыкъмагъан. Эль ишаретинен султанны токътатып:

— Сиз султаным, меним айткъанларымны ишнен косьтермеге изин беринъиз. Сиз, мына бу чагъырткъан бекчилеринъизге эмир этинъиз де, ёлдан энъ хор, энъ тынч, энъ чыплакъ сизнинъ подданларынъыздан учь дане адамны узурынъызгъа кетирсинлер. Буларнынъ бири аякъсыз,

[1] хакъан — хан, монарх
[2] таура — темиз, пак
[3] кефсер — диний китапларда дженнет чокърагъынынъ суву

бири кёр, учюнджиси де чыр-чыплакъ бир тиленджи олсун. Оларгъа бир софра къурсынлар, устюни энъ яхшы шарап, ракъыларнен донатсынлар. Сонъра, султаным, бу къудретли ичкининъ факъыр дервишлерни буюк падишагъа ве азаматлы падишаларны да ахмакъ эшекке чевиргенининъ озюнъиз шааты олурсынъыз.

Султан Сулейман Бекирнинъ бу джесюрлигине тааджип эте. Оньнъ сёзлерининъ не дередже акъикъат олгъаныны денъемек ичюн Бекирнинъ айткъанларыны тезден ерине кетирмелерини бекчилерине эмир эткен.

Арадан бир саат кечер-кечмез, сарайгъа учъ дане факъыр тапып келелер. Бирининъ эки козю де кёр, экинджиси чыр-чыплакъ тиленджи, учюнджиси де эки аягъы олмагъан киши экен. Бекир оларны къаршылап алып, учюни де падиша софрасы киби къыйметли шараплар, ракъылар, къавалтыларнен донатылгъан софра башына отурткъан. Оларны бири-бири пешинден, тюшлеринде биле корьмеген татлы шарапларнен къаделерини толдурып сыйлагъан. Султан исе, бу ишлерни перде артындан сейир эте экен.

Тезден, буларнынъ учюнинъ де тиллери чезиле, дамарлары ичинде уюшкъан къанлары къуветли акъмагъа башлагъан. Башта энъ джансыз олгъан аякъсыз джанлангъан. О огюндеки шарап шишесини къолуна алып, саллагъан ве юксек сеснен:

— Эй, мельун зеэр! Сен шише ичинде тургъанда не къадар да тынчсынъ. Амма адамнынъ ичине кирдинъми, атеш кесилесинъ. Сени тюшюнип чыкъаргъан адам элиме тюшсе, истесе султан Сулейманнынъ озю олсун, мына бу кевдемнен, валлаи, таптар гебертир эдим! — деген.

О бир тарафтан кёр адам аякъсызга:

— Олан, аякъсыз кяфир, сен анда не зырылдап турасынъ? Мен сенинъ делиргенинъни корем! Ич, серсем эриф, амма сесинъ чыкъмасын! Ёкъса, санъа ойле бир ерлештиририм, истесенъ султан Сулейман ол, эки козюнъ бирден ерге акъар тюшер! — деп багъыргъан.

Ракъыдан джошкъан чыплакъ тиленджи де султанны урмакъ лакъырдысыны эшиткени киби, элиндеки шишесини бар къуветинен саллап кёргъа:

— Ур, кёр огълан, сакъын козюне бакъма! Ур, къалын ченгели пезевенкни! Ур, балабан къурсагъынынъ ягълары акъсын! Геберсе етмиш эки алтынны джебтен чекерим!

Бу лафлардан сонъ, Бекир Мустафа перде артындан динълеген султангъа якъынлашып:

— Эй, ер юзнинъ халифеси! Шимди, султаным, селямлыкъкъа чыкъкъанда атны сатып алгъан мен дегиль де, фани дюньянынъ энъ акъыр, энъ хор, инсанларны, энъ джесюр, энъ азаматлы инсанлар алына чевирген шарап олгъанына инандынъызмы? — деген.

Султан Сулейман Бекирге бир тюрлю джевап тапалмагъан. О, яры тири, яры олю алда озь подданларындан энъ хор, энъ акъыр адамларнынъ не къадар къоркъу ёллагъаныны гизленген перде артындан динълей экен. Озь мемлекетинде булар кибилернинъ бинълернен олгъаныны хатырлап, арслан киби джесюр, дюньяны титреткен падиша, сувукъ терлер ичинде къалып интикъам алмакъ истегенини де унутып, заваллларны сагъ-селямет сарайындан джиберген. Инсанларнынъ бутюн исьяны, разылыкъсызлыгъы бу шарапны ичкенлеринден себеп, деген къараргъа кельген.

Султан козьлерини кокке тикип:

— *Ляиляи илялла*! Бу зеэрни ичмекни инсанларгъа арам эткен пейгъамберге шукюрлер олсун! — деп алласына дуа эткен.

ЭФСАНЕЛЕР

АРЗЫ КЪЫЗ

Къырымнынъ ялы бою турк султаннынъ къолунда олгъанда, Мисхор коюнде Абий агъа адында пек тынч бир къартчыкъ бар экен. Абий агъа койнинъ ашагъы мааллесинде, денъизге якъын бир ерде, эски бир дам эвчикте омюр эте, озь багъчыгъында ишлеп кечине экен.

Абий агъа бай бир киши олмаса да, акъыллы, намуслы, чалышкъыр, догъру бир эмекчи оларакъ танылгъан. Бунынъ ичюн койдешлери арасында буюк сайгъы ве итибар къазангъан экен.

Абий агъа озь бостаныны, багъыны, къапысы огюндеки кучюк багъчачыгъыны буюк бир севгинен бакъа, къыйметли мулькюни эм эки аякълы, эм чокъ аякълы душманлардан къорчалагъан. О эр кестен эйи джынс мейва етиштирмектен зевкъ ала экен. Эр шейден де зияде Абий агъа къара козьлю къызы Арзысыны пек севе, оны мукъайтлыкънен осьтюре, козь бебегинден зияде сакълай экен.

Абий агъа озюнинъ догърулыгъынен, ишкузарлыгъынен озь койдешлери, атта къомшу койлер арасында шурет къазангъан. Къызы Арзынынъ дюльберлиги, чеберлиги Абий агъанынъ шуретини бир къат даа арттыра экен.

Гузель Арзынынъ бою узун, бели индже, къашлары къара, чатма экен. Онынъ комюр киби къара, ири козьлери, вишне тюсю киби дудакълары, асылгъан нар киби къырмызы дюльбер янакълары чокъ къальблернинъ ягъыны ириткен.

Койдеки къомшу къартанайчыкълар Арзынынъ янакъларыны сыйпамай, къартбабайлар да Абий агъанынъ азбары янындан кеч-

кенде тютюн чубукъларыны даа дияде думанлатмай, Абий агъагъа озьлерининъ рагъбет ве сайгъыларыны косьтермей кечмей экенлер.

Эр кестен зияде Арзынынъ артындан гизленип юрьген, онынъ эр адымыны сынагъан ве койге чокъ келип кеткен, айнеджи къарт турк Али баба олгъан. О гузель Арзыны биринджи кере ялыдаки чешмеден бакъыр гюгюмнен сув алгъан вакъытта корьген. Али баба, Анадолы ялыларындан Мисхоргъа алыш-вериш ичюн сыкъ-сыкъ келип кеткен, елькенли гемининъ саиби экен. Озюнинъ айнеджилигинен, яланджылыгъынен ве доландырыджылыгъынен мешур бир базиргян олгъан.

Къарт Али бабаны кимсе севмей, эр кес ондан сакъынып кезе экен. Онынъ акъкъында, ялы бою койлеринден дюльбер къызларны хырсызлап, Тюркиеге паша сарайларына кетирип сата, деген лафлар да айтыла экен.

Али бабанынъ чокътан-чокъ кескин бакъышлары Арзыны титрете, къоркъуза экен. Гузель Арзы къарт айдутны, ялыдаки чешме башында сыкъ-сыкъ ресткетире башлай. Али бабанынъ тайфасы[1] да, Арзынынъ не ерге кеткенини, къайдан кельгенини бакъа, эр адым алышыны огренмекнен огъраша, анги саатлерде, кимлернен кезгенине баргъандже тешкере экенлер.

Куньлер кечкен сайын, Арзы дюльберлешкен. Баба юртунда, анасынынъ янында, о ойнап-кулип ящагъан. Онынъ шенъ кулюши — багъда, бостанда, чешме башында — эр ерде эшитильген. Озюнинъ шенъ тюркюлерини йырлап, ялыдаки чешмесине келип, о чешит тюстеки ташчыкъларнынъ ойнакълыгъыны узун-узады сейир этмекни пек севе экен.

Арзыгъа Мисхорнынъ намлы йигитлеринден бир чокъ къудалар кельселер де, Абий агъа «къызым даа яштыр» деп, оларны кулерюзьнен къайтара экен.

Ырызлы Арзы къудалардан сакъланып юре экен. Даа якъында, ялыдаки чешме янында ресткетирген кескин бакъышлы, арслан къияфетли Гъаспралы Эмир-Асан адлы йигитни, бир кере корьсе де, асла хатырындан чыкъармагъан. Асла, онынъ ялы кенарына чыкъып, денъизнинъ далгъаларына бакъып, далгъын-далгъын сейир этмесининъ себеби де шу экен. Гузель Арзынынъ къальбинде яш йигитке ашкъ, муаббет гуллери ачылгъан.

Куньлерден бир кунь, Эмир-Асан Абий агъанынъ къызына къуда донатып йиберген, Абий агъа бирден-бир эвлядыны узакъ койге берип, асретлик чекеджегини тюшюнип, теренден кокюс кечирген. Лякин

---

[1] тайфасы — денъизджилери манасында

бири-бирине муаббет беслеген эки яш къальбини бир-биринден айырмакъ олурмы? Абий агъа, сакъалыны къашыта-къашыта, севимли бир данесининъ гонъюлини къырмамакъ ичюн, разылыкъ берген.

Гузель Арзыны нышанлагъанлар. Нышан дуасы ве дост къызлары джыйылышып, нышан джыйыныт япылгъан. Къыш кечкен. Шенъ баарь кельген. Абий агъанынъ багъчасындаки тереклер къыз киби, чешит тюсте чечеклернен доналгъан. Дюльбер Арзынынъ янакълары баарь гуллери киби аллангъанлар.

Къурбан байрамы якъынлаша. Тойлар-дюгюнлер сыкълашып башлайлар. Бутюн кой шенъликлер ичинде гъаркъ ола. Арзынынъ тоюны да, байрамнынъ дёртюнджи куню япмагъа къарар бергенлер. Той якъынлашкъан сайын, Арзы ялыдаки чешмесинден, тувгъанларындан, багъчасындан, догъып-оськен коюнден айырыладжагъыны хатырлап, къасеветлене экен.

О йылы, кучюк Мисхор койчиги учь байрамны бир кереден япкъан: къурбан байрамы, баарь байрамы, бир де гузель Арзынынъ дюгюни. Ярашыкълы койнинъ шенъ яшлары ве къызлары дам тёпелеринде къоран тепип, «Ай варирач, варирач» тюркюсини йырлай, дамдан-дама манелер айтышып, явлукъ алып берише экенлер. Энъ шенъ, энъ къалабалыкъ маалле, Абий агъанынъ яшагъан мааллеси экен. Мисхор коюнинъ севимли чечеги олгъан Арзы къызнынъ дамлы эвинде, аман-аман бутюн кой халкъы топлангъан. Узакъ койлерден, та Дерекой, Айвасылдан биле, сайгъылы Абий агъанынъ япкъан дюгюнине, пек чокъ мусафирлер оны севип-сайып кельгенлер. Ёллар, сокъакълар халкънен толгъан.

Бугуньки шенълик, шамата чокъ олса да, Арзынынъ дайма шенъ гонълю, бир тюрлю бу шенъликни дуймагъан. Онынъ къальби сыкъынтылар ичинде эзильген. Не ичюн олгъаныны, неден кельгенини Арзынынъ озю де бильмей экен.

Акъшам олгъан, орталыкъны къаранлыкъ баскъан. Азаматлы Ай-Петри къаясы юкъугъа далгъан, къара чаршафкъа бурюнген,

Къой ве туварларны айдап кельген чобан къавалынынъ азиз сеси, акъшамнынъ тынчлыгъыны бозгъан. Денъизнинъ куньдюзги мавы юзю къараргъан.

Ал шали антерини кийген Арзы, отургъан миндеринден турып, келин одасындан чыкъкъан. Сонъ кере оларакъ, озюнинъ къыйметли чешмеси ве денъизнинъ ялысынен савлукълашмакъ ичюн, элине бахшыш гогюмини алып, фырлантысыны башына орьтип кеткен. Денъизнинъ кенарына ерлешип, далгъаларнынъ чарпынмасыны, чешме сувунынъ шарылтысыны динълеген. Бу ерлерде кечирген татлы

балалыкъ девирини хатырлап, хаялгъа далгъан. Бу ерлерден, къызлыкъ аятындан, баба юртундан айырыладжагъыны тюшюнгенде, заваллы Арзынынъ козьлеринден сыджакъ яшлар тёкюльген. Лякин бу вакъыт, озюнинъ пешинден, онынъ эр бир адымыны, эр бир арекетини излеп тургъанларындан ич де хабери олмагъан. Заваллы къыз, геджнинъ къаранлыгъында хырсызланырым деп, ич де шубеленмеген. Амма чалылар тюбю, оны къаравуллагъан, бир чокъ душманларнен толу экен. Озюни душманлар сарып алгъаныны, денъиз хырсызларнынъ атаманы, оны чешме артында беклегенини дуймагъан.

Арзы чешмеге келип, гюгюмини чешме тюбюне ерлештирген. Чешменинъ суву шенъ тюркюлеринен гюгюмнинъ ичине акъа экен.

Бирден, онынъ башы устюнде бир шей къыбырдагъан. Бириси, мышыкъ киби онынъ огюне сычрап тюшкен. Эки къуветли къол, бахытсыз къызчыкънынъ, индже белине сарылгъан. Аджы бир сес чыкъаргъан, лякин шу саат агъызыны эки къол къапаткъан, башына чувал саргъанлар. Заваллы къычырмакъ дегиль, нефесини биле зорнен алгъан.

Хаин хырсызлар къыйметли авларыны омузларына атып, догъру гемилерине ёллангъанлар. Оларнынъ ёлбашчысы Али баба экен. О энъ сонъу, султаннынъ сарайыны ярашгъыра биледжек, озюне де буюк байлыкъ ве нам къазандыраджакъ киби, бир авнынъ эльге тюшкенине, пек севинген.

Бойле дюльбер бир къызны чалмакъ, онынъ тоймагъа бильмеген, нефисхор къальбининъ энъ буюк бир эмели, умютсиз келип тюшкен.

Къызнынъ бир кере чыкъкъан адджы сесини эшиткен Абий къарт, бутюн дюгюн халкъынен бирликте ялыгъа чапышып кельгенлер. Лякин кеч къалгъанлар.

Али бабанынъ елькенли гемиси, артыкъ денъиз далгъалары устюнде чалкъана ве Арзыны узакъ Стамбулгъа алып кете.

Бутюн кой шенъликлерден вазгечип, къаралар кийип, бульбуль киби сёйленген къызчыкънынъ къарасыны туткъанлар. Эвельден шенъ тюркюлер сёйлеп акъкъан бол сувлу чешмеси де, бойле бир къоркъунчлы джинаеттен сонъ, яваш-яваш сувуны эксильтмеге ве энъ сонъу, козьяшлары киби тамчы-тамчы акъмагъа башлагъан.

Ялынъыз, ялыда бир кере дюльбер Арзынынъ чалынмасына тамам бир йыл толгъанда, кене шу баарь акъшамында, ялыдаки чешменинъ суву бол-бол акъмагъа башлай экен. Тамам шу саатте, Къара денъизнинъ далгъалары арасындан бир денъиз анасы кучагъындаки баласынен ялыгъа чыкъкъан. Ялыдаки чешмеге якъынлашып, сувдан янгъан адам киби, чешменинъ сумегине дудакъларыны япыштырып

ичкен сонъ, эллерини, юзюни ювгъан. Беяз эллеринен чешменинъ ташларыны муаббетнен сыйпап, ялы кенарына ерлешип отургъан. Денъизнинъ коклернен бирлешкен кениш юзюне бакъып, терен тюшюнджеге далгъан. Койге догъру дюльбер юзюни чевирип, ичини чекип, терен бир «ах» чеккен сонъ, текрар денъизнинъ далгъалары арасында гъайып олып кеткен.

Арадан бир къач йыл кечкен, Абий агъа къаариндан ольген. Эслилер къартлангъанлар, яшлар эслилер сырасына кечкенлер.

Мисхор койлюлери эр йыл денъиз анасынынъ къучагъында балачыгъынен ялыгъа чыкъкъаныны, чешмеден къана-къана сув ичкенини корип, пек къоркъуша экенлер.

Амма, онынъ ким экенини, не ерден кельгенини бильмей экенлер.

Куньлерден бир кунь, Стамбулдан кельген базиргянлар, о денъиз анасынынъ ким олгъаныны бойле анълаткъанлар.

Мисхорда, денъиз ялысындаки чешме янындан хырсызлангъан бахытсыз Арзы къызны, денъиз хырсызы Али баба Стамбулгъа кетирген ве оны догъру эсирлер базарына алып кеткен. Бу базардан, Тюркиенинъ паша ве бейлери гаремлерини яраштырмакъ ичюн, дюньянынъ эр тарафындан хырсызланып, зорнен кетирильген къызларны буюк паралар берип ала экенлер.

Бу базарны, ара-сыра султаннынъ, озь гарем агъалары да ёкълай экенлер. Бахытсыз Арзыны базаргъа кетирген вакъытта, султаннынъ гарем агъасы къызны корип, бегенген. Оны падиша сарайыны яраштырмагъа, танърынынъ эр халифеси[1], пейгъамбер векили, султаннынъ ятагъыны зийнетлендирмеге ляйыкъ таныпп, агъырлыгъы къадар алтын берип, алгъанлар.

Къызны падиша узурына кетиргенде, пек макъбул корьгенлер, онынъ ичюн, Али бабагъа хазинеден буюк бахшышлар берильген. Арзынынъ озюне де, бакъувджы ханым тайин олунгъан.

Алтынлар, йипеклер, ниметлер[2] ичинде гъаркъ олгъан ве султаннынъ озь муаббетине наиль олгъан дюльбер Арзыны ич бир шей къуvандырмагъан. Бахытсыз Арзы ватанына, ана ве бабасына, Эмир-Асанына, ялы чешмесине олгъан асретинден сарарып-солгъан. Оны ич бир шей севиндирмеген, бир шей онынъ гонълюни алмагъан. Гаремде эр шейден эрек, эр кестен чет отура экен. Бир йыл ичинде олгъан балачыгъы биле, онынъ къырыкъ гонълюни шенълендирмей экен.

Севимли Къырымнынъ ялысындан чалынгъан кунюне, тамам

---

[1] халифе — ярдымджы

[2] нимет — ашайт байлыгъы

бир йыл толгъанда, Арзы баласынен султан сарайынынъ денъизге бакъкъан къуллеси устюне чыкъып, озюни денъизге аткъан. Стамбул богъазынынъ кумюш тюс далгъалары арасында гъайып олып кеткен. Иште, о акъшам да, Арзы денъиз анасы олып, кучагъындаки балачыгъынен Мисхор ялысындаки чешмеге биринджи кере чыкъкъан экен.

АЮВ ДАГЪ

Пек эски вакъытларда Къырымнынъ ялы боюнда, дюньяда даа инсанлар яратылмагъан бир заманда джын тайфасы, деген бир тайфа яшай экен.

Кийик, дагълы мемлекетте оларнынъ яшайышы пек агъыр, емеклери заметли, котерильмейджек киби кучь экен. Булар алланынъ эмирлерине пек садыкъ, итаалы къальблерини нурландырмакъ ичюн ёллангъан шериатны тута экенлер. Алла — пейгъам-берлеримиз бизим мушкюль яшайышымызны енгиллештирир, деген умютнен яшай экенлер.

Бирликте ёрулмай чалышувы саесинде, джын тайфасы кесильмез дагъларны къырып багъчагъа чевирген, топракъларны суवармакъ ичюн арыкълар къазгъан, берекетли багъ, бостанлар етиштиргенлер. Бойле чалышып, олар яшайышларыны тюзете ве йыл-йылдан байлыкъларыны арттыра экенлер.

Олар не къадар чокъ чалышсалар, о къадар да ёкълукъ ве итияджны енъгенлер. Раат омюр кечирмек, анджакъ озь эмеклерине, чалышувларына багълы олгъаныны яхшы анълагъанлар. Эгер чалышып отьмек къазанмасанъ, алланынъ бир тюрлю ярдым этмейджегини акъыллары кесе башлагъан.

Бу джын тайфасы, риваетке коре, инсанлардан да акъыллы экен. Вакъыт кечкен сайын, оларнынъ юреклеринде алланынъ бирлигине, шериатнынъ догърулыгъына шубе уянгъан. Кеттикче, олар алланынъ бинасына аз къатнамагъа, эксик ибадет этмеге башлагъанлар. Йыл-йылдан алла ёлуна берген фитир ве къурбанларыны эксильткенлер.

Аллагъа исьян эткени ичюн, дженнеттен къувулгъан иблис шайтан исе, буны беклеп, тапамай экен. Аллагъа, итааттан чыкъа башлагъан джын тайфасыны даа зияде ёлдан чыкъармакъ ичюн фурсат беклеп тура экен. Иблис энъ сонъунда озюни джын: тайфасына пейгъамбер

оларакъ таныттыргъан. Олар артыкъ алланы терк этип, онынъ энъ буюк душманы олгъан иблиске седжде эте, ондан ярдым къыдыра башлагъанлар.

Иблис озюни дженнеттен къувгъан алласына чокътан берли кин беслеп, онъа эр фурсаттан файдаланып, бир яманлыкъ япмагъа тырыша ве онынъ къулларыны итааттан чыкъармакънынъ ёлунда кезе экен. Алланынъ энъ догъру къуллары олгъан ве онъа инанып кельген, джын тайфасыны ёлдан чыкъаргъанына пек къувана экен. Иблис янъы халкъны джесюр олмагъа, шенълик ве зевкъ ичинде яшамагъа чагъыргъан. Оларгъа юзюмлеринден шарап сыкъып ичмеге, къарыларына ачыкъ кезмеге изин берген.

Аллау таля, иблиске бакъып, догъру ёлдан чыкъкъан тайфасына, оларны итааткъа кетирмек ичюн бир пейгъамбер ёллагъан. Пейгъамбер оларны янълыш ёлдан вазгечтирмек, алланынъ бирлигини танытмакъ ичюн чокъ вааз, насиат этсе де, бир шей файда бермеген. О итааттан чыкъкъанларны ахретте джеэннем азабынен къоркъутса да, иблиснинъ шериатындан вазгечтирип оламагъан. Джынлар оны пейгъамбер деп танымай, онынъ насиатларыны мыскъылгъа ала, оны гевезе къартчыкъ деп, эриштире экенлер. Иблиснинъ огреткен шенъ-зевкълы ёлундан кеткен джын тайфасы, пейгъамберни озь мемлекетлеринден къува, эны аштан, сувдан мухрум этип, кезген ёлуна таш ата экенлер.

Алланынъ ёллагъан пейгъамбери душман иблис тайфасынынъ элинден гизленип, зорнен къуртулып, дагъларгъа къачкъан.

Къыйналмакътан джаны янгъан пейгъамбер, юксек бир дагънынъ тёпесине чыкъып, аллагъа шикяет этмеге башлагъан. Пейгъамбер къыркъ кунь, къыркъ гедже намазлыгъындан тюшмей, алладан озюни къувгъан, динден чыкъкъан джын тайфасына къатты джеза, узерине бинъ бир тюрлю беля ёллап, ер юзюнден оларнынъ тамырыны джоймасыны истеген:

— Я рабби, сен оларгъа ойле бир беля бер ки, динден чыкъкъан къулларынъа бир ибрет олсун! — деп, дуа эткен.

Башкъа тарафтаки къулларынен огърашкъан алла, пейгъамбернинъ бу дуа ве ялварышларыны эшитмеген. Ниает, къыркъ биринджи куню пейгъамбернинъ гурь давушыны эшитип, джын тайфасына не сой къуветли джезалар бермек керек олгъаныны тюшюнмеге башлагъан.

Алланынъ, догъру ёлдан чыкъкъан къулларыны джезаламакъ, ичюн, эбедий бузларнен къаплы, зынджырларнен багълы бир Буюк Аювы бар экен. Алла буны къаплангъан бузларындан азат этип, зынджырларыны чезип, шериатны унуткъан джын тайфасынынъ, узерине юрмекни эмир эткен.

Буздан, зынджырлардан азат олгъан, алланынъ интикъамджысы,

бу Буюк Аюв дерья-деньизлерни кечип, джын тайфасынынъ яшагъан Къырым ялы боюна кельген. Джын тайфасынынъ, куньбатыдан биринджи кою олгъан Форос янындаки Сарыч бурунына кельгенде, Буюк Аюв денизден чыкъып, къарагъа аякъ басъкан. Онынъ дагъ киби балабан кевдеси пек къоркъунчлы ве агъыр экен. Устюндеки тюкю де сыкъ чамлыкъкъа бенъзей экен.

Буюк Аюв деньизден чыкъкъанда, ойле далгъалар, фуртуналар къопкъан, атта ялыдаки бир чокъ койлерни деньизге ювып алып кеткен. Алланынъ белясы-интикъамджысы Буюк Аюв къарагъа аякъ басып, ялынен юрмеге башлагъан. О, озь агъырлыгъынен ялыда расткетиргенини ура, йыкъа, дагъларны дарма-дагъын эте, кескин, сюйрю тырнакъларынен топрагъыны къопарып аткъан ерлерде, балабан дерелер мейдангъа кетире экен. Аювнынъ азаматлы кевдеси алтында ялы бою топракълары деньизге тайып кете, эти ашанып, тек къабургъалары къалгъан огюз киби олып къала. Таш къаялар да, бу юкнинъ астында даяналмай парча-парча олып, гурьлеп йыкъыла, заваллы джын тайфасынынъ койлерини озю тюбюне комип ташлай экен.

Ялы бою бу азаматлы кевденинъ агъырлыгъы алтында инълей, къалтырай, койлер, шеэрлер йыкъыла, дагъыла. Дагълар ерлерини авуштыра, эр ер тюрлене. Тегиз ерлерде учурумлар, сарп къаялар пейда олалар. Топракълар аджайип къатлар алында бурюше, майыша экен. Бу къиямет ичинде, джын тайфасынынъ буюги-кичиги гъайып олгъан. Алланынъ шериатыны унутып, иблиске табынгъан тайфанынъ меркезлери олгъан ерлерни, алланынъ дешетли белясы Буюк Аюв тырнакъларынен парчалагъан.

Ернинъ теренликлериндеки къайыкъларны къазып чыкъарып, дарма-дагъын этип, балабан таш йыгъынлары мейдангъа кетирген. Бойлеликнен Ореандада, Алупкада, Симеизде, Кучюк койде Аювнынъ демир тырнакълары астында балабан къая йыгъынлары мейдангъа кельгенлер.

Не аналарнынъ, не балаларнынъ козь яшлары, не де бутюн джын тайфасынынъ баш эгип ялваргъанлары — ич бир шей, интикъамджы Буюк Аювны токътатып оламагъан. О не къадар йыкъса, даа зияде йыкъмакъ истей, интикъам дуйгъусы даа зияде алевлене экен. Шимди Ялта олгъан ерде, асый джын тайфасынынъ энъ буюк ибадет ханелери бар экен. Энъ буюк папазлар анда иблиснинъ алтын суретине ибадет эте экенлер.

Бу ерге кельгенде Буюк Аювнынъ ачувы даа зияде атешленмеге башлагъан. Интикъам дуйгъусы артыкъча арткъан. Аллагъа инанмагъанларнынъ ятагъыны тюбю-темелинден йыкъмагъа къаст

эткен. Аюв, о ернинъ ташыны, топрагъыны силип-сипирип аткъан. Лякин, о ернинъ тюсюни денъиштирейим деп, ортасына терен бир чукъур ачкъан.

Къудретли янбашларыны дагънынъ эки тарафына тиреп, ойле бир итеген ки, къоджа дагълар ялыдан беш вёрст узакъкъа чекильгенлер.

Бир вакъытта юксек дагълар олгъан ерлерде терен джарлар, учан сувлар мейдангъа кельгенлер. Бутюн дюньягъа нам берген иблиснинъ азаматлы ибадетханелеринден эсер биле къалмагъан.

Бойледже, эбедий бузлар арасында тоныл тургъан, сувларгъа алышкъан Буюк Аювнынъ мазалы тени ер юзюнде буюк бир зорлукъларнен аякъларыны алып юре экен. Иблис халкъынынъ ибадетханелери йыкъылгъан, ернен ексан этильген сонъ, Буюк Аювнынъ ачувы бираз тынчлангъан. Ялыларны эшип, йыкъып кетмекни Аюв девам эттирген.

Кете, кете Буюк Аювнынъ къаршысына чечеклернен донатылгъан Партенит тюзлиги расткельген. Бу тюзлюктеки дюльбер тёпечиклер, зенгин, ярашыкълы орманлар, шенъликнен шувулдап акъкъан озенчиклер, кербар киби йылтырагъан юзюм багълары, зумрут киби ешиль чайырлар, Аювнынъ биле къатты мермер юрегини йымшаткъан. Интикъамджы Аювнынъ кельгенини корип якъынлашкъан олюм къаршысында титреген Партенит тюзлюги халкълары, онынъ къаршысында эгилип, агълап-сызлап къаршылагъанлар. Оны мерхаметке кетирмек ичюн, онынъ огюне аналар озь балаларыны узата, яшлар исе, къоркъудан титреген нишанлыларыны гизлей, олюм джезаларыны беклей экенлер. Интикъамджынынъ къан ичиджи юреги бу корюнишнинъ къаршысында йымшагъан, джын тайфасыны гъайып этмек ичюн алла ёлунда баягъы огърашкъаныны хатырына кетирип токътагъан. Буюк Аюв озюнинъ ялы бою эппейи ёл юрип ёрулгъаныны ве ёргъунлыкътан къуругъан богъазыны слатмакъ истеген. Буюк Аюв юзюни денъизге догъру чевирип, ог аякъларынен сувукъ денъиз сувуна кирген. Озь алласына эгилип еди кере седжде эткен. Къоркъунчлы башыны денъизге батырып, чокъ вакъыт сув ичкен. Денъиз, онынъ агъызы тюбюнде шапыра, копюре, богъазындан селлер киби сувлар ичине акъа экен. Аюв о къадар сувсагъан экен, йылларнен ичсе де тоймагъа бильмеген. Асый джын тайфасына олгъан ачувы даа къанмагъан алла, Буюк Аювнынъ сувдан чыкъып, ёлуны девам этмесини, Партенит тюзлюгиндеки койлерни йыкъып, халкъны да гъайып этмесини эмир эткен. Буюк Аюв алланынъ бу эмирине къулакъ асмай, сув ичмекни девам эттирген. Мукъаддес эмирни ерине кетирмеге аджелелик этмеген Аювгъа алла лянет эткен:

— Сен меним буюк бир интикъамджым эдинъ. Шимди меним энъ буюк асый къулум ол! Келеджеклерге бир ибрет олмакъ ичюн, тургъан еринъде къатып къал! — деген.

Алланынъ лянети Буюк Аювнынъ мазалы тенини таш кестирип, къуветли янбашларыны да учурымларгъа чевирген. Онынъ юксек аркъасы кениш бир тёпе алыны алгъан, денъиз ичиндеки балабан башы кескин учурумларгъа чевирильген, сыкъ юню де кесильмез эмен агъач дальына кельген. Буюк Аюв, Аювдагъ олгъан ве эбедий къатып къалгъан. Аювнынъ кенъиш агъызы къаршысында анджакъ Къара Денъиз шувулдай. Шимди биле, ойле келе ки, санки о кене сув иче. Онынъ ичюн денъизджилер бунынъ агъызы якъынларындан аля бугунъ биле кечмеге къоркъалар, о ерден сакъына-сакъына айланып кечелер.

Арадан чокътан-чокъ юз йыллар кечкен сонъ, Буюк Аювнынъ, пек къоркъунчлы келишинден артыкъ ялы бою тынчлангъан, раатлангъан. Дагълар оськен, чешит айванлар догъгъан, инсанлар пейда олгъанлар. Аюв дагънынъ этрафларында: Гурзуф, Къызылташ, Куркъулет, Дерменкой, Партенит койлери де къурулгъан. Бир вакъытлар Аювдагъ устюнде яшамакъ истегенлер олгъан. Олар, онынъ устюнде буюк кильсе ве бир де къале къурып ер-лештиреджек олгъанлар. Лякин, анълашыла, ишлери фена олгъан. Аювдагънынъ устюнде кимсе яшап оламагъан. Чюнки онъа алла лянет эткен.

АЛТЫН БЕШИК

Пек эски заманларда ер юзюнде, дженнеттен къувулгъан Адем даа яратылмагъан бир вакъытта, Къырымда инсан десенъ, инсан дегиль, рух десенъ, рух дегиль, джын тайфасы адында нелердир яшай экен.

Джын тайфасы бир къач джыныс экен. Бир къысмы ерлернен коклерни яраткъан аллагъа ибадет эте, онынъ бирлигине инана. Бир къысмы да онынъ бирлигине иман этмеген джын тайфасы экен.

Къырым дагъларынынъ бир тарафында ялы бойларында аллагъа къуллыкъ эткен алла джынлары яшай экен. Олар алланынъ эмирлерини тута, пейгъамберлерининъ суннетлерини иджра эте, беш вакъыт намаз къылып, рабби талянынъ бергенине шукюр эте экен.

Къырым дагъларынынъ о бир тарафында да джынлар яшай экен. Олар алланынъ бирлигине иман этмей, эмирлерини тутмай, алланынъ

душманы олгъан иблиснинъ ёлундан кете, онынъ эмирлерини тута экенлер. Иблис озюни оларгъа алла деп таныткъан, о тайфаны ах ёлундан саптыргъан.

Алла джынлары багълар, багъчалар етиштирип, тары сача, кетен токъуй экенлер. Иблиске инангъан джынлар кийик дагъларда яшай, къой асрай, къараджа авлап кечине экенлер. Бу эки джын тайфасынынъ эр экисининъ де ханлары бар экен. Булар озь арасында ичте узлашмай, сыкъ-сыкъ дженк эте. Бири-бирлерининъ топракъларыны тутып ала, туварларыны айдап кетелер. Чёль ишлерине кедер кетире экенлер. Бундан себеп, араларында пек къанлы дженклер олыш, бири-бирлерининъ койлерини, шеэрлерини якъа, багъ-багъчаларыны харап эте экенлер. Бир чокъларыны ольдюрип, бир къысмыны да эсир ала. Мемлекетлерине кетирип мерхаметсиздже ишлете экенлер. Алла джынлары иблиснинъ джынларына нефрет эте. Иблис джынлары да алла джынларыны бир къашыкъ сувгъа богъмагъа ашыкъа экенлер. Бу тайфаларнынъ ханлары да озьара душман экенлер. Бири-бирини къангъа богъмакъ, интикъам алмакъ ичюн фурсат беклей экенлер.

Арада олгъан дженклерде чокъусы иблис джынлары енъе экен. Чюнки, олар дагъларда яшагъанларындан даа джесюр, даа атик, чыдамлы айдамакъ экенлер. Олар авджылыкъта алланынъ джынларындан даа уста экенлер. Алла джынлары исе, топракъта чалышып кельген халкъ олгъанындан, силя къулланмагъа алышмагъан, эвлеринден чыкъмагъа къоркъкъан, дженк айнеджиликлерини бильмеген яваш, тынч бир тайфа экенлер.

Иблис тайфасынынъ пек дюльбер, джесюр, кескин яш бир огълу бар экен. О, даа севги не олгъаныны бильмей экен. Чюнки онынъ мемлекетинде, онынъ яш къальбинде севги атеши якъа биледжек дюльбер, онъа ляйыкъ бир къыз даа етишмеген. О эджнебий мемлекеттеки гузеллер акъкъында сёйленген масалларны севе ве джан къулакънен динълей экен.

Бу хан огълунынъ, алла джынларындан олгъан ханнынъ сарайында буюген бир эсири бар экен. Оны дагъда къызылчыкъ джыйгъанда хырсызлагъан экенлер. О пек акъыллы, намуслы, билиджи олгъанындан, къартайгъан сонъ, хан огълуны тербие этмекни эманет эткен. О ханнынъ огълуна чешит тюрлю усталыкълар, окъ атмакъны, юксек ерден атламакъны, аткъа минмекни, тез чапмакъны огреткен.

Бу къарт эсир, тербиелеген баласыны пек севе. Онъа башкъа джынларнынъ яшайышлары, дюльбер къызлар акъкъында эр акъшам масаллар айта экен. Къарт эксери вакъыт, эсирликте олгъан башкъа ватандашларынен гизлидже корюше, олардан озь мемлекети

акъкъында тазе хаберлер ала экен. О, хан огълуна озь мемлекети ханынынъ дюльбер бир къызы олгъаныны айта. Мемлекетнинъ бульбуллери дал-далдан учып, онынъ дюньяда мисли олмагъан дюльберлигини макътап йырлай экенлер.

Хан огълу, душман эсирлеринден хан къызыны корьгенлерни эвине топлап, олардан онынъ гульге бенъзеген янакълары, къалем киби индже къара къашлары, йылдызлар киби парылдагъан сия козьлери, кираз киби къырмызы дудакълары, толкъун киби яйылгъан гурь сачлары акъкъында сорай экен.

Хан къызынынъ дюльберлиги акъкъында эшиткен сёзлери вастасынен, онынъ акърансыз гузеллигини козь огюне кетире ве юреги севги атешинен алевлене экен. О, хан къызыны бир керечик корьмек, онынъ агъызындан бир лафчыкъ эшитмек ве онъа Къырымда сизинъ киби дюльбер ёкъ, деп айтмакъ авесинен яна эди. Онынъ бутюн акълыны, фикирини анджа о къомшу дюльбери сарып алгъан, анджа бир онынъ хаялынен эглене экен. Оны не къураджакъ авы, не де учып тургъан къушларгъа нишан алув ярышлары, не де кийик джюйрюк атлар узеринде атешли-къошувлары, не де къылычнен дженк оюнлары, не де шенъли къонушмалар, чалгъы-чагъаналар, не де эски дженкчилернинъ айткъан масаллары, не де къарт анасынынъ хан огъуллары акъкъында масаллары — ич бири онынъ ашкъ толгъан къальбини къувандырмай экен.

Хан огълунынъ чырайыны сия булутлар къаплап алгъан, кимсенен лаф этмей, эр даим тюшюнджели, аштан-сувдан вазгечкен, ялынъыз бир озю ашкъынынъ атешинде янып къавурыла экен. Озь бабасынынъ энъ нефретли душманынынъ къызыны севгенини, бир кимсеге айтмагъа джесарет этмеген. Хан огълуны, бу онъалмаз дерт сарарткъан-солдургъан. О аякъта бир кольге киби кезе экен. Гизли севда, оны ишге, бу алгъа кетирген.

Къарт хан, огълунынъ бу алыны корип, абдырагъан. О огълундан бу денъишмелернинъ себеплерини сорап анъламагъа не къадар тырышса да, бундан бир шей чыкъмагъан. Огълан бу соравларны, мезар киби сессиз, джевапсыз къалдыргъан. Хан мемлекетнинъ энъ уста ырымджыларыны топлап, йылдызнамеге бакътыргъан, чешит тюрлю ырымлар яптыргъан, козь назардан сакълап бир чокъ адамларнынъ тюслерини алып тютетселер де, ич бир тюрлю чаре огъланнынъ дердине буламагъанлар.

Хан озь мемлекетининъ энъ гузель оюнджы къызларынынъ кямиль оюнларынен, джуджелернинъ чакъаларынен давул-зурна, чешит тюрлю чалгъы-чагъананен эглендирмек истесе де булар огъланга

ич бир тесир этмеген. О кене эскиджесине чырайы сыткъ, гъамлы бир алда кезе экен. Хан баба, огълунынъ гизли сырыны, бир тюрлю анълямакънынъ ёлуны буламагъан. Энъ сонъ, озь янына энъ буюк хызметчисини чагъырып, огълундаки гъам, кедернинъ себеплерини мутлакъа бильмек ишини авале эткен. О, хан огълунынъ эр бир адымыны, лафыны излеп кезсе де, онынъ дердинден бир шей анълап оламагъан. Энъ сонъу, бир акъшам юкъугъа далгъан огъланнынъ янына барып, къулагъыны онынъ агъызына якъын тутып динълеген вакъытта, бир чокъ тюрлю севги сёзлерини ве «ах, Зера, Зера!» деген адны эшиткен.

Буюк хызметчинен, хан чокъ вакъыт бу аднынъ кимге аит экенини тюшюнселер де, бир тюрлю фаркъына бармагъанлар. Бутюн мемлекетни соратып чыкъкъанлар. Лякин, ич бир дане «Зера» адлы къыз тапылмагъан. Хан намлы фалджыларны топлап, фал ачтыргъан.

Къарт фалджынынъ бириси, Зера адлы къызнынъ буюк денъизнинъ ялысында яшагъаныны тапып айткъан. Алланынъ джынларындан, эсирлерден сорап, онынъ энъ осал душманы олгъан ханнынъ къызы олгъаныны анълагъанлар. Къарт ханнынъ къоркъусы, артыкъ ачувгъа чевирильген. Огълунынъ бу севгисинде озюнинъ таджына, тахтына, мемлекетине алласы иблиске къаршы бир хиянетлик корьген. Хан огълуна о къызнынъ адыны анъмакъ дегиль, затен онынъ акъкъында тюшюнмекни биле ясакъ эткен. Эгер ондан вазгечмесе, лянет этеджегини, атта къаранлыкъ зиндангъа атаджагъыны сёйлеген.

Лякин огълунынъ юреги, ойле къоркъутувлардан севгилисининъ ашкъындан вазгечеджек юреклерден дегиль экен. Бабасынынъ ачувы сакинлешмегенини корьген огълу, къатты суретте, гизлидже баба юртундан къачмакъны къарарлаштыргъан. О ашкъ олгъан хан къызыны дюнья козюнен бир корип, хаста юрегини сагъылтмакъ фикирине тюшкен. Лякин къаравул къоюлгъан бекчилерни насыл алдатаджагъыны чокъ тюшюнген. Онынъ бу тюшюнджелерини ерине кетиреджек садыкъ къарт даясындан башкъа кимсе ёкъ экен. Къарт дая оны озь баласы киби севе, онынъ эр бир истегини япмагъа азыр тура экен. Къарт эсир, бир чобан урбасыны тапып кетире. Зифт къаранлыкъ, ягъмурлы бир гедженде хан огълунынъ ятагъына бир баш ясап къоя, къыяфетлерини денъиштирип, бир усулнен къаравлагъан бекчилернинъ янындан кечип кетелер. Бир чокъ кёр сокъакълардан кечип, шеэрнинъ къале диварына келелер. Ялынъыз онъа белли олгъан ер асты, гизли ёлнен дагъ ичине чыкъа ве бир къобагъа келелер. Мында чыкъкъан сонъ, къачакълар бир дакъкъа токътап, бир нефес алалар. Сонъ кене де къоркъунчлы, сарп ёллардан ялынъыз кийик

эчкилернинъ, къараджаларнынъ авджыдан къоркъмай сербест юре биледжек, ёлджу аягъы басмагъан сыкъ дагълардан кечип, ёлсыз-иссиз къаялардан атлап, тырмашып юрьгенлер.

Бойледже, олар бутюн гедже дагънынъ тёпесине тырмашып, саба ачылгъанда яйлянынъ устюне чыкъкъанлар. Эки ханлыкънынъ сынъыры олгъан ер бом-бош экен. Мында эр эки ханлыкътан да кимсе корюнмеге къоркъа экен. Бойле олса да, къачакълар куньдюз юрьмектен къоркъып, акъшамгъа къадар къаранлыкъ бир къоба ичинде беклеп тургъанлар. Къаранлыкъ баскъанынен олар, гизлиликнен, яйлядан тюшелер. Алла джынларынынъ бекчи постларыны, авджы чалашлары, чобан хошлары арасындан гизленип кечерек, чобан копеклерининъ уджюмындан сакъынъш, сабагъа якъын, ялы бою койлерине тюшкенлер.

Баба юртундан, озь ватанындан къачмакъ къолай кельмеген. Дуюлмай, изсиз дагълардан кечип, душман мемлектине кирмек де къолай бир иш дегиль экен. Лякин пек чокъ бекчилернен сарылгъан хан сарайына кирмек, онынъ дюльбер къызыны корьмек даа да зор экен. Хан огълу сарайгъа кирмек ичюн бинъ-бир тюрлю чарелер араса да, ич бири файда бермеген. Бекчилер оны къува, бекчи копеклер заваллынынъ устю-башыны йырта. Юксек диварлар, демир къапылар онынъ ёлуна сед чеке экенлер.

Яш огълан къаарьлене, севгилисининъ юзюни корип оламагъанына пек зияде окюне экен. Къарт даясынен экиси, мытлакъа сарайгъа кирмек, эмелини ерине кетирмек ичюн бир айнеджилик тюшюнелер. О вакъыткъа къадар эшитильмеген иляилер, къасиделер эзберлемеге башлагъанлар. Чокъ вакъыткъадже бу тюркюлерни эзберлеген сонъ, дервиш къияфетине кирип, эр кунь саба хан сарайынынъ къапысына бара, алланынъ буюклигини ве ер юзю къалифеси — ханнынъ девлетини макътап, гурь сесинен иляилер йырлай экен. Яш дервишнинъ дюльбер, яныкълы сеси, тюркюсиндеки риджа ве эзгилери энъ сонъ хан къызынынъ къулагъына барып ете. О эр кунь белли вакъытларда сарай къапысына якъын келип, гизлиликнен дервишлернинъ яныкълы, дюльбер иляилерини динълеп къайта экен.

Бир кунь гузель Зера бабасы-хангъа ялварaракъ, дервишлерге сарай джамисине келип гузель иляилерини йырламалары ичюн изин истеген.

Дервишлернинъ иляилери ханнынъ да юрегине келишкенинден, къызынынъ хатирини къырмай, сарай джамисине кирмелерине изин берген.

Иште мында геджелернен юкъусыз къалып, хаяллангъан севгилисини дюнья козюнен биринджи кере корьген. Шашкъанындан

озюни джоя башлагъан. Къаршысында тургъан мелек, эр тюрлю тюшюндженинъ тышында, гузелликте мисли олмагъан, хаял этkенинден къат-къат арткъач бир дюнья дюльбери экен.

Хан къызы, Зера да иляилерини динълеген яш дервишнинъ дюльбер, гурь сесинден башкъа, ямавлы факъыр урбанен сарылгъан ярашыкълы, индже белини, ай киби юзюни, шаин бакъышыны, атик козьлерини, джесюр турушыны эслеген.

Арадан бир къач вакъыт кечкен. Дервишлер эр кунь сарай джамисинде иляи сёйлемек ичюн келе кете экенлер. Яш дервиш сарай азбарында ялынъыз бир иляи сёйлемекнен къалмай. О окъ атув, нишан алув, куреш, къошув ярышларына да къатыла, эр ерде, эр вакъыт бириндживикни ала экен.

О мемлектнинъ батырларындан, ич бири къуветлиликте, атикликте, нишанджылыкъда бу яш дервишке акъран кельмей экенлер.

Хан ве къызы Зера, бу дервиш къыяфетининъ астында озь мемлекетини ташлагъан бир асылзаде бардыр деп, шубеленмеге башлагъанлар.

Арадан бир къач айлар кечкен сонъ, бир кунь экиси корюшип, бири-бирлерине юреклерини ачкъанлар. Къарт падиша буларнынъ риджаларыны ред этмеге ёл тапмай, эвленмелерине разылыкъ берген. Хан огълу, хан къызынынъ динини къабул этип, дервиш урбасыны алып, асылзаде къыяфетинде нишанлысынынъ узурына кельсе де, асыл неслини, къайдан кельгенини гизлеген.

Бир йыл дегенде, ханнынъ къызы Зера алтын сачлы бир балачыкъ багъышлагъан. Буны корьген къарт хан, озюни пек бахытлы къуллардан эсап эткен. Къальби севинчнен толгъан хан, торунына баба-эдждаттан асабалыкъ къалма алтын бешикни багъышлагъан. Онынъ союндан кельген бутюн ханлар балалыгъында бу бешик ичинде асралгъанындан, о мукъаддес таныла экен.

Бу бешик темиз алтындан ясалгъан, филь тишинен, къыйметли эльмаз, зуберджет, зумрут ташларнен пек усталыкънен сырмалангъан экен. Бешик саллангъанда, озьлюгинден шырныкълы бир сеснен «Айненни» тюркисини йырлай экен. Дюльбер Зера озь баласыны бу бешик ичинде юкълатмагъа башлагъан.

Кель вакъыт, кеч вакъыт хан къызынынъ ислям динини къабул эткен бир хан огълуна никялангъан хабери, иблис джын тайфасы ханлыгъына да барып етишкен.

Хан чокътан берли гъайып олгъан огълуны къыдырса да, изини тапмай экен. Бекчилерни асып-кессе де, бир чокъ фалджыларгъа фал ачтырса да, огълунынъ къайда олгъаныны бир тюрлю огренип

оламагъан. Энъ сонъу хан, огълунынъ дагъларда олип къалгъанына къарар берген. Огълунынъ, душман олгъан ханнынъ къызына эвленмектен исе, бойле олюмнен ольмеси даа да хайырлыдыр деп, озь гонълюни ала экен.

Душман ханнынъ сарайында олгъан никяны, къызындан бала догъгъаныны эшиткенде, ханнынъ къарт юреги шубе атешлери ичинде янмагъа башлагъан. О, душман мемлекетине гизли адамлар ёллап, ханнынъ къызына эвленген яшнынъ ким экенини огренип кельмелерини эмир эткен. Кеткенлер, керчектен де душман динини къабул этип, душман сырасына кирген ханнынъ гъайып сайылгъан огълу олгъаныны анълап кельгенлер.

Буны эшиткен ханнынъ, бабасына, ватанына, динине хиянет этип, къачып кеткен огълуна нисбетен ачувы буюген ве алевленген. Душман ханнынъ къызына эвленип, ондан сары йылан етиштирген, иблиснинъ дининден дёнген огълуна къаршы олгъан ачувы кеттикче атешленген. О, огълуны догъру ёлдан сарптыргъан бу алланынъ джын тайфасынынъ ювасыны, кокюнден, тамырындан сёкюп атмагъа, хаин огълуны да талгъа асып ольдюрмеге къатты къарар берген.

Хан бутюн улемасыны чагъырып диван къургъан. Оларнынъ югюне озь макъсадыны къоягакъ, душман мемлекетини къангъа богъмакъ, огълунынъ динге, ватангъа япкъан хиянетлигининъ интикъамыны алмакъ истегенини сёйлеген. Улемаларнынъ, бу иште онъа ярдым этмелерини сорагъан. Олар бунынъ уджунда ягълы къуйрукъ олгъаныны дуйгъанларынен, ханнынъ ачувыны даа зияде арттырып, озь аскерлерини бермеге ишандыргъанлар.

Иблиске тапынгъан ханнынъ ордусы дагълар ичинде топланып, чадырлар къургъанлар. Джын улемалары тарафындан къандырылгъан, къутуртылгъан ханнынъ атешли сёзлеринен алевлендирильген аскерлер, душман топрагъына апансыздан уджюм япкъанлар. Еди яз, еди къыш дженк эткенлер. Къан, озен киби акъкъан. Атларнынъ аякълары алтында ер инълей, дагъдан тюшкен душман, джанаварлар киби уджюм этип койлерни, шеэрлерни йыкъа экенлер.

Алланынъ джынлары исе, озь ватанларыны, бала-чагъаларыны, къартларны къорчалавда, озьлерининъ бирер батыр олгъанларыны косьтере экенлер. Къарт душманнен куреште, хан озь аскерлерининъ башында турып, чарпышкъан. Джесюр йигит киеви де, айры бир орду башына турып, озюнинъ янъы ватаны, озь къадыны, баласы огърунда душман ордусынен къарамандже дженклеше, эр вакъыт аскерлернинъ огюнде, биринджи сырада, энъ къоркъулы ерлерде уруша экен. Дюньки достлары олгъан, душман аскерлерининъ устюне арслан киби атыла экен.

Язык ки, олюмден къоркъмаз, атештен сакъынмаз адам, онынъ ордусында ялынъыз бир дане экен. О эр ерде булунамай, эр ерге имдаткъа етишип оламай экен. О бир ерде енъсе, башкъа бир ерде айдут дагъылыларнынъ къутургъан копек киби уджюмлерине даяналмай, сыра бозула, аскерлер кери чекиле экенлер.

О арслан киби, бир болюк аскернен душманнынъ чадырыны уджюм этип, ичерсине далгъан бир вакъытта, янындаки аскер болюклери даяналмай кери къачмагъа юзь туткъанлар. Бундан файдалангъан душман, оны къолайсыз бир дере ичинде сыкъыштыргъан. Душманнынъ битмек-тюкенмек бильмеген аскери, турмай келе экен. Юксек къаялардан бинълернен окъ, таш парчалары, ягъмур киби ягъгъан. Бир даа, бу ташлардан бир данеси, о буюк къараманнынъ манълайына тийип, оны бир нефесте ерге серип къойгъан. Бу таш, хаин, залым бабасынынъ элинен атылгъан таш экен.

Севгили ёлбашчысыны гъайып эткен орду, душманнынъ уджюмине даяналмай, бозулгъан ве бутюнлей ёкъ этильген. Ольдюрильген хан огълу янына, онынъ садыкъ даясы, сырдашы, къарт да серильген. Бутюн джынлар арасына дешетли бир къоркъу тюшкен.

Артыкъ къаршы турмакънынъ дегиль, анджа къачып къуртулмакъны тюшюнгенлер. Кинлери къабаргъан джын аскерлери, ярдымсыз къалгъан мемлекетнинъ ичине сель киби акъып, койлерни, шеэрлерни йыкъкъан ташлагъанлар. Къаршыларына расткельгенлерни аскъан, кескен, догърагъанлар. Таш устюнде таш къалдырмагъанлар. Чечек киби донангъан ялы боюны къаранлыкъ, иссиз бир сахрагъа чевиргенлер. Эсирликке алынгъанлар озьлерини бахтлы сая экенлер, чюнки оларнынъ ич олмаса, джанлары сагъ къалгъан. Къалгъанларыны, бала-чагъагъа баргъандже, къыргъанлар.

Бичаре джынлар къайда къачып къуртулсынлар? Башкъа мемлекетке къачып къуртулмакъ ичюн, денъизде гемилери де ёкъ экен. Дагълардаки къалелери душман элине кечкен. Бутюн ёллар, душман мемлекетлерине барып чыкъа экен. Кимсе ичюн къуртулмагъа ёл, имкян къалмагъан. Джынларнынъ ханы, къызы ве торуны къалып, бугунги Алупка олгъан ерде, сонъ къуветини сарф этип, арслан киби курешкен. Чокъ вакъытлар, душман аскерлери оны эльге кечирмекнинъ чаресини къыдыргъанлар. Энъ сонъ, оны темелинден йыкъмакъ ичюн, бир чаре тапкъанлар. Ай-Петри яйлясынынъ тёпесине чыкъып, ондан пек балабан къаяларны къопарып, ашагъа юварлатып, хан сарайыны дарма-дагъын эткенлер. Душман аскери сарайнынъ устюне о къадар чокъ таш юварлаткъан, атта ер юзюнде сарайдан эсер биле къалмагъан. Онынъ ерине, бугуньки «хаос» деп

адландырылгъан, балабан таш йыгъымлары мейдангъа кельген. Ай-Петриден биринджи къаялар тюшкенде, сарайнынъ артыкъ йыкъыладжагъыны корьген къарт хан къааринден яна-йыкъыла, гизли ер асты ёлунен исар къаясындаки къалеге авушкъан. Бичаре хан, озюнен берабер къанлы козьяшларыны тёккен къызы Зеранен торуныны да алгъан. Битмез-тюкенмез байлыкъларындан, ялынъыз энъ къыйметли, баба тюсю олгъан, алтын бешикни алгъанлар. Заваллылар, пек буюк замет ве мешакъатнен, ер тюбю ёлунен къалеге догъру юрьгенлер. Бу ёл, тёпеде гизли бир къобагъа чыкъа экен. Ер тюбю ёлунен къапыгъа якъынлашкъанда, бир вакъытлар душмангъа къоркъу берген къалесини, Ай-Петриден юварлаткъан ташларнен ер-ексан этильгенини корьген хан, къааринден янгъан-якъылгъан.

Залым душманлар оларны бу гизли ерде корьмейджек, оль-дюрмейджек, эсирликке алып оламайджакъ, лякин о бичарелер ичюн гизли къоба, къуртулыш оладжакъмы я?

Бутюн ерлерни харабе алына чевирген, эр ер олюлернен толгъан, кимсе къобанынъ агъызыны ачып, оларны къуртарып оламайджакъ. Ич бир ярдымсыз къалгъан бахытсызлар, бу къобанынъ ичинде ачлыкътан джан чекишип ольгенлер. Оледжекте, къарт хан алтын бешикнинъ узерине ойле бир ырым япкъан, бешик инсан козюне корюнмез бир алгъа кельген.

Риваетке коре, шу алтын бешик бу куньге къадар къобада сакълы тура экен. Анджа, базыда бир къуветли фуртуна эскенде, ель къобанынъ ичине кире де, бешикни тепрете ве бешик яваштан агъыр эзгинен, агълатыджы бир сеснен айненни тюркюсини йырлай экен. Чокъ адам исар къобасына кирип, ичиндеки алтын бешикни эльге кечирмеге чалышкъан, лякин оны кимсе тапып оламагъан. Бу адамларнынъ базылары, исардан ашагъы йыкъылып, парча-парча олгъан. Базы бирлери, сагъ къайтсалар да оларны джын чарпкъан. Олар, я омюрлик къыйыш агъыз къалгъанлар, я эллери, аякълары топлангъан, я да делиргенлер.

Къарт хан бешикни пек къатты ырымлагъан. Бешикнинъ тылсымыны бильмеген, оны алып оламаз. Бу тылсым, озь бабасынынъ элинден ольген ханзаденинъ арслан къальбиндеки севги киби, сёнмек бильмеген, къоркъу бильмеген, сынъыры олмагъан муаббет атешинен янгъан, бир къальбке малик олгъан адамгъа ачыладжакътыр.

АЙДАМАКЪЛАР КЪОБАСЫ

(Къызыл-Таш эфсанеси)

Узун къыш акъшамлары баджадан ель сызгъыргъанда, къутургъан денъиз киби окюргенде, татарлар оджакъ башында отурып, Къырымнынъ сонъки йигити акъкъында, къартларнынъ икяесини динълемеге пек севелер. Ич бир вакъыт эзильгенлерининъ ве ёкъсулларнынъ джаныны агъыртмагъан Алим ичюн, Къырымнынъ дагълары биле гъурурлангъанлар. Байлар Алимден, яшындан къоркъан киби, къоркъкъанлар. Бутюн губернияда Алимнен корюшмек истеп, оны ялынъыз бир адам араштыргъан. О Къарасувбазарнынъ эски кяясы экен. Айткъанларына коре, онынъ юмругъы теразе фунтлукъларындан да агъыр экен. Онынъ кескин бакъышындан ер тюбюне сакъланып биле, къуртулмакъ мумкюн дегиль экен.

Къырым токътамадан о акъта, ялынъыз Алим акъкъында еди йыл лаф эткен. Бу йыллар ичинде, Алим еди кере къаравуллар къолуна тюшкен ве еди кере бугъавларны къопараракъ, Таракъ-таш дагъларына, ногъай чёллерине къачкъан. Бутюн яшлыкъ Алимге дост экен. Халкъ гедже-куньдюз алланынъ адыны анъып, Алимни белядан сакъламасыны истеп, намаз къылгъанлар. Лякин, Алимнинъ башы устюнде къара булутлар асылы тура экенлер. Акъ сакъаллы къартлар тынып турсалар да, буны биле экенлер.

Шу йылы, Къырымда корюльмеген сувукъ олгъан. Факъырлар чекишкен, лякин зенгинлерге де арув олмагъан, чюнки ёллар бою, Алимнинъ баскъынларындан ич биреви аман корьмегенлер.

Алимни чешит ерлерде коре экенлер. О шеэрлерде пейда ола ве атта Къарасувбазар кяясына барып, Алимни эльге бермек ичюн, озь ярдымыны биле теклиф эткен. Бу вакъыт кяя Алимге: «Алим меним элимде олса, санъа юз онълукъ», — деген. Алим оны кулерек: «Мына, Алим сенинъ къолунъа озю кельди, лякин сен оны тутып оламадынъ» — дей ве аман пенджереден сычраяракъ, атына минип, шеэрден чыкъып кеткен. Артындан атлылар къувгъан, еталмагъанлар.

Алимнинъ беяз атына учь танав олып, о токътамадан учь кунь, учь гедже чапа биле экен.

Алим Таракъташ дагъларында да яшагъан. Бу вакъыт учь тарафтан къаравуллар чыкъып, бутюн Таракъташ дагъларыны сарып алгъанлар, лякин Алимни тапамагъанлар. Отуз къаведжиси, вакъытында Алимге хабер этип етиштирген, Алим Къызыл-Ташкъа авушкъан. Анда, топракъ тюбюнден кирильген... айдамакълар сакълангъан, дымлы

бир къоба бар экен. Анда, Алимнинъ итияджы — шейлери топракъ тюбюнде тура экен. Бу къобанынъ ичинде, шифалы сувнен яраларны сагъылткъан ве инсанларнынъ къуветлерини арттыргъан дигер бир къоба даа бар экен.

Мында, Къызыл-Ташта, Алим баягъы бир вакъытлар сусып тургъан. Оны, ялынъыз Отуз къаведжиси ве Алимнинъ эльчиси Баттал биле экен. Батталгъа озь тилини ютмакъ, Алимни эльге бермектен къолай экен. Алим, Батталнынъ оксюзчиги Шашнени севе ве бабасынен онъа, кимерде тюрк феси, кимерде панлы фес, кимерде де алтын купелер джибере экен. Шашне, озь достларына янъы бахшышларны косьтерип, къопая тургъан экен. Балабан олса, Алим онъа эвленеджегини, бутюн Къызыл-Таш хазинесини онъа береджегини, айтып юре экен.

Доманака урумнынъ къызы буны эшитип, бабасына барып айта. Бабасы Алимден къоркъа ве оны севмей экен, чюнки къоркъсанъ, эр заман севмейсинъ. Ондан да гъайры, оларнынъ арасында къан душманлыгъы бар экен: баскъын вакътында, Алим Доманаканынъ тувгъаныны ольдюрген. О вакъыт Отузда кяя пейда олгъан, джемаатны топлагъан. О татарларгъа къыргъый киби бакъып: «Алим меним элимде олмагъангъа къадар, койден кенаргъа тавукъ, къафестеки гогерджин биле чыкъып къанат салламасын!» — деген. Шу геджеси, койде ич бир кимсе юкъламагъан. Сокъакъта авазлы шейтан той ойнап, багъчалардаки тереклерни сын-дыргъан, къоркъакъларнынъ къапысы тыкъ-тыкъ къакъан ве кечкенлернинъ устюне сазагъанлы ягъмур киби атылгъан. Тав къоркъунчлы-къоркъунчлы нефес алгъан, булутлы коктен гурюльдеп ягъмур, сель олып Къызыл-Таш дересине бинълердже сув ташкъынлары мейдангъа кетирген.

Бу гедже, айдамакълар ич кимсени беклемегенлер, айдамакълар къобасы ичинде янып битеяткъан къорлу атешнинъ башында, чекменлерине сарылып юкълагъанлар.

Алим пек сакът юкълай экен. Санки, эр кунь япкъаны киби, бу гедже де, шифалы сувны ичеджеги кельген, лякин къоба ичиндеки чокъракълардан сув ерине, къан фышкъыра экен. Джапларнынъ юкъарсындан къара йыланлар къалачланып, саркъып тура экенлер. Мына олардан бириси, тайгъалакъ ве сувукъ сою, Алимнинъ богъазына сарылып тююмленген.

Бу агъырлыкъкъа даяналмагъан Алим, пек яман багъыргъан, козьлерини ачып бакъкъанда, янында озюнинъ кокюсинден басып, богъазыны сыкъып тургъан, буюктен-буюк бир адамны корьген. Алим багъыргъан, лякин юрегининъ астындан къопкъан адджы агъры, онынъ эсини алгъан. Алим бир даа козьлерини ачкъанда, энди

озюнинъ ве достларынынъ багълы олгъанларыны корьген. «Селям алейкум, Алим, сен манъа мусафирликке кельген эдинъ, амма шимди, коресинъми, мен санъа мусафирликке кельдим», — деп, кимдир онынъ энъсеси устюнден сёйленген.

Алимнинъ козьлери огюне бир даа къаранлыкъ чёккен, эси кеткен. Экинджи сефер эси башына кельгенде, энди саба ачылгъан ве оны самара устюне кой сокъагъы бою алып кете экенлер. Санки бутюн кой олю, койде ич бир джан корюнмей экен. Эр кес, кяянынъ бакъышындан сакълана экенлер. Кяя, Алимнинъ юзюне бакъып, индемеген, санки бир шей сорагъандай олгъан, Алим де бакъышнен джевап берген: «Билем, артыкъ Къырымда йигитлер олмаз!»

Энди уйле вакътында, кой правлениесининъ янында, арабалар устюнде багълангъан айдамакълар ята экен. Алим де, демир зынджырларнен кишенленген. Онынъ янында къаведжи Баттал ята экен. Ёлны девам этмек ичюн эр шей азыр олгъанда, Батталнынъ къызы Шашне чапып келе ве козьяшлар тёкип, ынджынып агълай. Кяя къызчыкъкъа: «Агълама, тезден бабанъ къайтар», — дей. Сонъ, Алимге бакъаракъ: «Аз къалды унута яздым, мен санъа борджлум. Хатырлайсынъмы, Алим меним элимде олгъан вакъытта, санъа юз энлукъ бермеге ишандыргъан эдим? Шимди Алим меним элимде, пара сенинъдир», — дей Алим.: «Оларны шунъа бер», — деп къызчыкъны косьтере.

Арабалар яваштан еринден коче ве бойледже Алимни дагълардан омюрлик алып кетелер.

(Н. Маркснынъ «Крымские мотивы»
адлы китабындан къырымтатарджагъа
чевирген Амет Усеин)

ЛЯТИФЕЛЕР

НАСРЕДДИН ОДЖА АКЪКЪЫНДА

МЕН ДЕ ОНЫ ТЮШЮНЕМ

Насреддин оджа бир кунь, бостан хырсызлыгъына барып чувалыны къавун-къарпызгъа толдургъан арада, бостаннынъ саиби оны якъалай: — Меним бостанымда не ишинъ бар? — дей о.

— Бугунь бир кучьлю боран къопты ве мени мында котерип атты, — дей оджа.

— Я къавун-къарпызларны ким джыйды?

— Ана шу боранда, къолума не раст кельсе, оны къопарып алдым.

— Я о, къавун-къарпызларны чувалгъа ким толдурды?

— Мен де, оны тюшюнем даа, — дей Насреддин оджа.

МЕН БАЗАРДА ОЛМАЙ ДЕДИМ

Насреддин оджа бир кунъ ёлда кеткенде, къаршысындан бир адам йипнен багълы копегини алып кельгенини коре.

— Копекни къайда алып кетесинъ? —деп сорай Насреддин оджа.

— Базаргъа, сатмагъа алып кетем, — дей адам.

— Мусульмангъа базарда копек сатмагъа олмай да. Бу динге келишкен шей дегильдир.

— Шай олса, копекни сиз ал да кетинъиз, мен оны бир даа эвге .алып къайтмам, — деп, адам копегини Насреддин оджагъа туттура.

Оджа копекни алып кете. Къаршысына расткельген бир адам:

— Оджам, копегинъизни сатмайсынъызмы? — дей.

— Ал, сатам, — дей де, Насреддин оджа бедава алгъан копегини сата. Шу арада къайдандыр, копегини берген адам чыкъып къала да:

— Я сиз мусульмангъа копек сатмагъа олмай дединъиз де, озюнъиз исе, бедава алгъан копегинъизни парагъа сатасынъыз.

— Мен базарда олмай дедим, — деп джеваплана Насреддин оджа.

АЛЛА КЪЫСМЕТ ЭТСЕ

Насреддин оджа къомшусындан борджгъа 100 рубле пара сорай ве беш куньден къайтарып беририм, дей. Къомшусы 100 рубле бермеге разы ола ве дей:

— Алла къысмет этсе, иншалла беш куньден къайтарып берирсиз.

— Эльбетте, алла къысмет этсе, беш куньден къайтарып кетиририм, — дей оджа ве параны алып кете.

Беш кунь кече, алты кунь кече, он кече, оджа параны алып кельмей. Ниает къомшусы оджанынъ эвине келип:

— Косьтерген муддетинъиз чокътан кечти, алгъан паранъызны къайтармайсыз, — дей.

Оджа:

— Алла къысмет эткен олса, кетиреджек эдим, амма къысмет этмеди, — деген.

НАСРЕДДИН ОДЖА ВЕ ПАДИША

Яш падишанынъ бири илян бере: « Ким де мени, ялан айтып алдатып олса, онъа 40 къопкъа алтын беририм», — дей.

Бу илянны эшиткен яланджынынъ бири падишагъа келип шойле дей:

— Бу йыл бостанымда бир къарпыз осьти, кескенде пычагъым онынъ ичине тюшип кетти. Мен аткъа минип, бир кунь къарпызнынъ ичинде доландым, амма пычагъымны тапалмадым.

Падиша бунынъ ялан олгъаныны бильсе де:

— Э-э... олуджыдыр, — деп джеваплана. Яланджылардан бири даа бостанында 40 аршын боюнда, 40 аршын энинде бир хияр осьтюрип, ондан копюр япкъаныны айта. Падиша бунъа да:

— Олуджы шейдир, — деп джеваплана.

Бу иляныны Насреддин оджанынъ апайы эшиткен.

— Эр кес сени азырджевап, акъыллы сая. Къана бакъайым, бар падишаны алдат да, 40 къопкъа алтын къазаныл кель, — дей акъайына.

— Эй апай, ойле яланларгъа инанмагъан ахмакъкъа, даа насыл ялан айтмакъ мумкюн?

Лякин апайы, онынъ якъасыны бошамай. Насреддин оджа бираз тюшюнген сонъ:

— Яхшы, 40 къопкъа олмаса да, эки къопкъа алтын алып келирим, — дей де эки дане бош къопкъаны алып, падишанынъ сарайына бара.

— Не кельдинъ, ялан айтмагъамы? — деп сорай падиша ондан.

— Ёкъ, падишам, — дей оджа, — раметли бабанъыз былтыр менден борджгъа, мына бу къопкъаларнен эки къопкъа алтын алгъан эди. Эгер мумкюн олса, бабанъызнынъ борджуны бермез экенсинъизми?

Яш падиша эгер оджанынъ айткъанына ялан десе, 40 къопкъа алтын бермек керек оладжагъыны тюшюнип «олуджыдыр» дей де; эки къопкъа алтын берип, Насреддин оджаны сарайдан озгъара.

БОСТАН ХЫРСЫЗЫ

Насреддин оджа бир кунь бостан хырсызлыгъына кетеджек олып, эшегини кетирип къодалагъына еке. Айдап кетеджекте оны къомшусы корип:

— Къаякъкъа огъурлар? — деп сорай.

— Дженнетке кетемен, — деп джевап къайтара.

Бостангъа барып, къодалагъына къавун-къарпыз юклеп чыкъкъанда, оны къаравул коре. Къодалагъыны бошаттыра да, кочерини чыкъарып, Насреддинни котеклей.

Эшеги де, къодалагъы да къала, озю зорнен къачып къуртула.

Саба тургъанда, оны къомшусы корип шойле дей:

— Дженнетте сени пек сыкъкъанлар, гьалиба. Баш-козюнъ яралангъан.

— Дженнеттен къайткъанда, джеэннемге де кирдим. Башым анда яраланды, — дей Насреддин оджа.

— Насыл этип, бир кереден эмдженнетке, эм джеэннемге бардынъ?

— Дженнет дегени, къавун-къарпыз ашы экен, джеэннем дегени, джарты кочер башы экен.

КЪАВГЪА ЁРГЪАН УСТЮНДЕ

Насреддин оджа бир кунь зияде ёрулгъанындан, акъшам ашындан сонъ тёшегинде ятып раатлана.

Шу арада бир шамата эшите. Аман башына ёргъаныны япа да, къавгъанынъ себебини анъламакъ ичюн, къаранлыкъта адамлар арасында къарыша.

Не ола-не олмай, Насреддин оджанынъ башындан ёргъаныны чекип алалар. Оджа не япмагъа бильмей, ымпыс-тымпыс эвге къайтмагъа меджбур ола. Онынъ яваштан эвге киргенини корьген апайы:

— Не олгъан шунда? Насыл къавгъа экен? — деп сорай.

— Къавгъа бизим ёргъан устюнде экен, — дей оджа. — Ергъан кетти, къавгъа да битти.

ПАПУЧЛАР

Насреддин оджа бир кунь талебелеринен кете эди. Талебелери онынъ папучларыны алып сакъламакъ ичюн, бир айнеджилик тюшюнип тапалар. Талебелерден бири, Насреддин оджаны къызыштыра:

— Бу терекке ич кимсе чыкъып оламаз!

Насреддин оджа аман папучларыны чыкъарып къойнуна къоя да, терекке тырмашмагъа башлай. Бу алны корьген талебелер:

— Эфендим, папучларынъызны не ичюн къойнунъызгъа къоясыз? — деп сорайлар.

Насреддин оджа оларгъа джевап бере:

— Терек тёпесине чыкъкъан сонъ, бельки башкъа ёл тапылыр.

САAT САТА

Насреддин оджа бир кунь эвине косьтекли саат такъып келе. Къадынына косьтере.

— Вай!.. Оны къайдан алдынъ? — деп сорай къадыны.

— Хырсызладым, — дей оджа. Ваай!.. Айыплар олсун.

— Айып менде дегиль, о кишиде. Керек олса, ачыкъагъыз олмасын.

— Хырсызлыкъ шейни эвде тутма. Ярын базаргъа алып кетип сат.

Оджа форсаланып базарда юре. Адамлар корьсинлер деп, саат косьтергенини джеп тышына саркъыткъан. Абур-чубурнынъ фиятыны сорай. «Саатны сатсам къадынгъа шал, озюме штан алырым», тасавурынен саатчилер сырасына кире. Энди муштериге теклиф этмек макъсадынен саатыны къолуна алмакъ истей. Истей амма, джепте саат ёкъ. Хырсызлагъанлар. Ана ачыкъагъызлыкъ къайда.

Оджа эвге тавсыз къайтып келе. Къадыны ондан:

— Саатны къачкъа бердинъ, — деп сорай.

— Алгъан фиятыма бердим, — дей оджа.

БАЛТА

Насреддин оджа бир кунь чокътан-чокъ одун парлай. Акъшам ёрулып киргенде, одун парлагъан ерде балтасыны унутып къалдыра.

— Орталыкъ аманлыкъ. Бир шей олмаз, — деп юкъламагъа ята.

Оджа саба тургъанынен кене одун парламакъ истей. Амма балтасыны тапып оламай. Къыдырмагъан тешиги къалмай. Дерсинъ, къанатланып учкъан, ёкъ! Оджа озюни сыкъмай. Эки къолуны джебине сокъып, кой ичине чыкъа. Кой джемаатынынъ чокъусы тюкян къарчыгъасына топлашкъанлар. Оджа оларнынъ янына келе. Селям-келямдан сонъ, озь дердини айта башлай:

— Мал дегенде, бабамдан къалма бир балтам бар эди. Бу гедже оны да хырсызлагъанлар.

— Яландыр.

Яланын-маланын анъламам, ким алгъан олса да, балтаны ерине кетирип къойсын. Мен къоркъузмакъ истемейим. Лякин талап этем. Балта еринде олсун. Балта тапылмагъаны такъдирде фикиримде бир къурназлыкъ бар, оны япарым, эпинъизге къыйын олур. Сонъ, манъа джанынъыз агъырмасын, — дей. Шай дей де, адамларнынъ юрегине мых сокъып, эвине къайта.

Адамлар абдырашалар. Не япаджакъларыны бильмейлер. Оджанынъ фикириндеки хурназлыкътан къоркъалар. Койге — «Оджанынъ балтасыны ким де хырсызлагъан олса, къайтарсын! Сонъу ярамайджакъ», деген деллял къакъыла. Шу геджеси джемат раатсыз юкълай.

Экинджи куню адамлар сабадан, кене тюкян къарчыгъасына топлангъанлар. Не олды экен? Балта тапылдымы экен? — давасы чезильген арада, куле-куле Насреддин оджа келип къала.

Эр кес бирден:

— Балтанъ тапылдымы, оджа? — деп сорайлар.

— Тапылды, — дей оджа.

— Шукюр, белядан къуртулдыкъ.

— О даа насыл беля?

— Балта тапылмагъаны такъдирде, акълынъда олгъан къурназлыкънен къоркъузгъан эдинъ де?! Догърусыны айт, оджа, акълынъда не ярамазлыкъ бар эди?

— Балтам тапылмагъан олса... янъысыны яптыраджакъ эдим. Ярамазлыкъ шундан ибарет эди.

АХМЕТ АХАЙ АКЪКЪЫНДА

ТЮПСИЗ ЧАПЧАКЪ

Яз ягъмурсыз, къургъакъ кече. Озенбашта берекет олмай. Ахмет ахай тюшюне: багъ-багъчаларны суармакъ керек, лякин адамлар сувны юксекликке ташымагъа къыйналалар. Не япмакъ керек?

О чокъ тюшюне ве онынъ чаресини тапа. Ахмет ахайнынъ бир бекмез чапчагъы бар эди. О чапчакъынынъ тюбюни тешип, озюнинъ багъчасына къоя. Онынъ багъчасы исе, Озенбашта эр кеснинъкинден юксекте экен. Ахмет ахай минаренинъ тёпесине чыкъып, койнинъ бутюн халкъына мураджаат эте:

— Джемаат, мени динъленьиз! Мен багъчамда юкълай эдим. Ойле бир сес эшиттим ки, онъа итаат этмемеге чарем ёкъ.

О сес манъа шойле деди:

— Огълум, бекмез чапчагъынъны багъчанынъ ортасына къой, Озенбаш адамларына айт кельсинлер, оны сувнен толдурсынлар.

Оларнынъ эмеклерини такъдирлемек ичюн исе, огълум, санъа айтам, чапчакъкъа сонъки бир къопкъа сувны ким тёксе, багъчанынъ ярасыны онъа бер!

Ахмет ахайнынъ багъчасы кучюк олса да, бир къопкъа бедава сув ичюн багъчанынъ ярысыны алмагъа истемеген адам тапылмай. Эр кес къолуна къопкъа алып, сувгъа чапа, Ахмет ахайнынъ багъчасындаки чапчакъкъа сув ташымагъа башлай. Эр бир адам чапчакъны биринджи оларакъ толдурмакъ истей. Олар ашагъыдан юкъарыгъа, юкъарыдан ашагъы чапалар.

Баягъы вакъыт кечкен сонъ, базы биревлери:

— Бу насыл шей я, Ахмет ахай, арыкътаки сув энди битип отура, сенинъ чапчагъынъ исе, аля даа толмай, — деп къычыршалар.

— Сабурнынъ тюбю сары алтындыр, учер кере даа барып кельсенъиз, сонъ толар, — дей Ахмет ахай.

Олар учер кере дегиль, алтышар кере даа къатнайлар, арыкътаки сувны ташып битирелер, лякин Ахмет ахайнынъ чапчагъы толмай. Ахыр-сонъу, олар чапчакънынъ тюбсиз олгъаныны анълайлар ве Ахмет ахайгъа дарылып башлайлар.

Ахмет ахай оларгъа бакъып кулюмсирей де:

— Нафиле ерде ачувланманъыз, джемаат, башларынъызны котер де бир бакъынъыз, ташыгъан сувынъыз къайда акъа, — дей.

Чапчакънынъ тюбюнден токътамадан, озьлерининъ багъчаларына догъру акъкъан сувны корьген джемаат пек хошнут ола, Ахмет ахайны алгъышлайлар.

КЪАРГЪА ВЕ АХМЕТ АХАЙ

Бир кунь, Ахмет ахай Озенбаш озенине барып урбасыны юва. Шу арада бир къаргъа учып келип, онынъ бир топач сабуныны алып кете.

Ахмет ахай еринден атылып тура, амма... Къаргъаны тапсанъ ал. О къаргъанынъ сим-сия къанатларына бакъып:

— Онынъ къанатлары меним урбаларымдан да кирли, къара экен. Ювунсын, арынсын, — дей.

ОШАТАМ, АММА АЙТМАМ

Къурбан байрамы арфесинде, Ахмет ахай бир къой сатын ала ве арангъа къапай. Чайырда ойнакълап юрмеге алышкъан бу къой, башкъаларындан айырылып мында кельген сонъ, бутюн гедже къычырып, шорбаджысына юкъу бермей экен. Ахмет ахай ахыр-сонъу даяныпп оламай. Ачувланып арангъа кире де:

— Не ичюн багъырып, орталыхны йыхайсынъ, домуз! — дей. Ахмет ахайнынъ бойле дегенини эшиткен къадыны:

— Эв, мусульман, сен дегенинъден хаберинъ бармы? Хойгъа домуз дединъ, энди о хурбанлыхха кечмез. Буны Мухаммед азретлери ясах эткен.

Ахмет ахай эртеси куню къойны аджеле сата ве онынъ ерине башкъасыны кетирип арангъа къапай. Озю исе, юкъламагъа ята. Лякин, бу къой да озюнинъ къурбан чалынаджагъыны дуйгъаны киби къычырмагъа башлай. Ахмет ахайгъа раатлыкъ бермей.

Ахмет ахай ачувлангъанындан ашыкъып тюб урбасынен чапып чыкъа да, араннынъ къапусындан бакъып, яваштан:

— Ах, сени де анавыгъа ошатам, амма адыны айтмам, — дей.

ТИЛЬКИНИНЪ КЪУЙРУГЪЫ

Рахмет челеби яланджылар ярышындан умюдини узьмей ве бир икяе даа башлай.

— Бугунь орманда бир тильки корьдим. Онынъ къуйругъы энъ аздан алты аршын эди. Эгер ялан олса, къуран опейим!

Ахмет ахай онынъ яланыны тюзете:

— Тилькининъ алты аршын къуйругъы оламы? Энди сен аллахтан эр бир аршин ичюн бирер таях ашайджанъ.

— Яхшы, — дей Рахмет челеби, — мен керчектен де бираз къабартып айттым, алты дегиль, дёрт аршын эди, къуран опейим!

— Адамлар сенинъ айтханынъ киби, узун хуйрухлы тилькини бир заман корьмегенлер. Мына санъа, эки аршын ичюн эки таях даа, — деп Ахмет ахай Рахмет челебининъ аякъларына ура.

— Догъру айтасынъ, дёрт дегиль, эки аршын эди. Инанмасанъ, къуран опейим!

— Бу да ялан, мына санъа эки таях даа!

— Эки аршын эльбетте, чокъча, лякин эки суем бар эди. Инанмасанъ, къуран опейим!

— Энди мытлах шашырдынъ! — деп, Ахмет ахай бир даа ура.

— Ой сени, шейтан, не ичюн мени урасынъ? Не, тилькининъ къуйругъы олмаймы ёхса?

— Тилькининъ эки суемлик хуйругъы олмай. Мен сени онынъ хуйругъыны бираз узат, деп урам.

— Къайсы тарафкъа узатайым да, сенинъ истегенинъ киби олсун?

— Керчек олгъан тарафкъа узат, — дей Ахмет ахай.

УЧЬ НАСИАТ

Бир кунъ Ахмет ахай, молла бостанынынъ янындан кече. Молла исе, шу вакъыт кимден бедава файдаланмасыны, къабакъларны койге ёлламакъны тюшюнип тура экен. Шу ерден кечип кетеяткъан Ахмет ахайны чагъырып, шойле дей:

— Эй, азамат огълум, эгер сен бу хабах толу чувалны койге алып барсанъ, мен санъа учь насиат айтарым, олар санъа парадан да зияде керек олур.

Молланынъ ачкозьлюгини пек яхшы бильген Ахмет ахай, ондан пара чыкъмайджагъыны биле, лякин онынъ насиатынен меракълана. Хабах толу чувалны котерип, койге ёл ала. Онынъле ян-янаша молла да адымлай.

— Динъле бириндже насиатымны, — дей молла. — Эгер санъ бириси джаяв юрмек ат минмектен яхшы десе, инанма.

Буны эшиткен Ахмет ахай:

— Недай манасыз шей айтасынъ, бу да не маразнынъ насиаты, буны эр бир ахмах биле, — дей.

— Ашыхма, ашыхма, — дей молла. — Эгер сен экинджи огютимни ишитсенъ, бедава алып бармагъанынъны анъларсынъ.

— Айды шуны динълейим, — деп тюшюне Ахмет ахай, — бельки экинджи насиаты керек олур. — Хана, айт экинджисини.

Молла экинджисини айта:

— Эгер санъа, бекярлыкъ эвли олувдан эйидир, деселер, сен онъа да инанма.

— Тьфу! — деп согюне Ахмет ахай. — Сен молла мени алдатасынъ. Яхшысы параны бер. О, эльбетте, сенинъ ахмах насиатындан файдалыдыр.

— Ашыхма, ашыхма. Сен учюнджи насиатны динълемединъ, — дей къоркъкъанындан молла. — Эгер, эвельки эки насиат ойле пек хыйметли олмаса да, учюнджисини сен бир оба алтынгъа да денъишмезсинъ.

Ахмет ахай бираз юрген сонъ:

— Сени динълейим, молла, — дей. Молла учюнджи насиатыны да айта:

— Огълум, эгер санъа, фухарелик байлыхтан яхшы деселер, бунъа ич де инанма.

Шу вакъыт олар учурым янына келип къалалар.

— Ойле олса, менден де бир насиат динъле, — дей Ахмет ахай ве омузындаки къабакъ толу чувалны учурымдан ашагъы ата да, — эгер санъа, хабахлар парланмады деселер, сен, молла ахай, ич де инанма! —дей.

СОНЪУНЫ СОРАМА

Ахмет ахай ич бир тюрлю ичкиге алышып оламагъан. Ичкен сонъ, эр вакъыт башы агъыра экен. Шу койде эр даим саргъуш юрген бир тиленджинен акъыл таныша:

— Ичкен сонъ башым агъыра, не япмалы?

— Даа ичмелисинъ, — дей тиленджи.

— Ичем, лякин кене агъыра.

— Бир даа ичмелисинъ.

— Ойле амма, сонъу не оладжакъ, — деп сорай Ахмет ахай.

— Сонъуны сорама, манъа бакъ, манъа! —дей тиленджи.

АХМЕТ АХАЙ ОРАЗАНЫ ЧАНАЛАТА

Озенбашлынынъ бири, маджарыны екип чёльге кетеджек ола. Апайы онъа дей:

— Эй, адам, сен кетесинъ амма, оразанынъ не вакъыт, хайсы куню башлайджагъыны чёльде хайдан биледжексинъ?

— Догъру айтасынъ, апай, мен барып оразанынъ не вакъыт келеджегини, Ахмет ахайдан сорап билейим, — дей.

Ахмет ахай шу куню Бойкада, чалашта озюне маджар ясай экен. Адам онынъ янына барып, ораза не вакъыт башлайджагъыны сорай.

Ахмет ахай джиддий бир меселе чезеджек адам киби, бираз тюшюнген сонъ, къыскъадан шойле анълата:

— Ярын — бизим «бугунимиз» сайылсын, лякин бугунь даа «ярын» дегиль, анълайсынъмы? Ёх, бир шей анъламайсынъ? Мен санъа

арабча бир кягъыт язып берейим. Не де язсам, бугунь охума, ярын оху. Чёльде олгъан вахтында бугуньки кунюнъни кечир де, ярынки кунни хыдыр. Тюневинки кунь кечкен сонъ, йылдызларгъа бахып, меним берген кягъытымны оху. Мына бундан сонъ, оразанынъ не вахыт башлайджагъыны билирсинъ.

Адам шу куню кягъыткъа бакъмай. Экинджи куню кене «бугунь» ола ве о кягъытны окъумакъны ярынгъа къалдыра. Бойлеликнен, гъарип озенбашлы бутюн ай девамында озь маджарынен кенъ-къулан чёллерде юрип, оразанынъ не вакъыт башлайджагъыны, бугунь дегиль, ярын къыдыра. Къыдыра, амма аслы тапып оламай. О Озенбашкъа кельгенде, ораза энди биткен экен.

— Бугунь арефе куню, — дей онъа апайы, ярын оразы бите. Энди хурбан байрамына бир хой хурбан чалмагъа азырланмакъ керек.

Бир ай оразаны чёльде къыдырып юрьген адам, арадан бираз вакъыт кечкен сонъ, Ахмет ахайны коре:

— Валлаи, санъа джаным агъырды, Ахмет ахай, бу хадаргъадже алдатмакъ олурмы адамны, — деп элем эте.

Ахмет ахай кулип, джевап бере:

— Не ичюн джанынъ агъырды, ёкъса бир ай ач юрдинъми?

КЪАЧАКЪ

Ахмет ахай Озенбаштаки ун сатыджыгъа борджлы экен. Ун сатыджы парасыны алмакъ ичюн, Ахмет ахайнынъ пешинден юрип башлай. Ахмет ахай исе, ондан гизленип юре. Куньлернинъ биринде, о Ахмет ахайны коре ве онынъ артындан чапа. Ахмет ахай къача, келип эвине кире ве къапуны ичертин мандаллай. Шу дакъкъада онынъ апайы чыкъып, ун сатыджыгъа дей:

— Ахмет ахай эвде ёх, о дагъгъа кетти.

— Кечкен сефер де, дагъгъа кеткен эди. Бу сефер де, кене дагъгъа кеттими? Бутюн вакъыт дагъда юре, анда не бар экен онъа?

— Хора япмакъ ичюн агъач кесе. Азбарны хоралайджакъ. Борджгъа пара бергенлер эвимизнинъ янына топланып, омузларынен хорагъа хашынсалар, оларнынъ юньлерининъ баягъысы хорагъа илинип халыр. О юньлерден мен чорап орерим. Ахмет ахай исе, оларны сатып борджларыны одер.

Ун сатыджы онъа бир шей айтмай, къайтып кете. Лякин куньлернинъ биринде, ун сатыджы Ахмет ахайны ёлда расткетире:

— Утанмайсынъмы, борджынъны бермейсинъ, озюнъ де хачып юресинъ?
— Санъа не къадар борджым бар?
— Юз алтын.
— Эгер мен эки куньден сонъ, санъа дохсан дохуз бучугъыны берсем, санъа не хадар даа борджым халаджакъ?
— Ярым капик.
— Алла, алла! Ярым капикке, о хадар шамата хопармакъ керекми шу, — дей Ахмет ахай, — утанмайсынъмы?

ОДЖАКЪ ШАКЪАСЫ

Бир кунь Багъчасарай ханы, къурназлыкъта Ахмет ахайны енъеджек ола ве онъа мураджаат этип шойле дей:
— Мен санъа бир вазифе беририм, эда этсенъ мукяфат алырсынъ, беджерип оламасанъ, башынъны кестиририм, анълаштыкъмы?
— Айтмасы сизден, япмасы менден, анълаштых. Шундан сонъ хан айта:
— Меним сарайымдан чыкъ ве къайтып меним янъыма кель, лякин ёл бою кимсеге токъунма, ич бир шейге элинъни тийдирме. Эгер биревге токъунсанъ, ненен тийген олсанъ, сени о шейден марум этерим.
Ахмет ахай сарайдан чыкъкъанынен, хан ёлгъа юз къаравул къоя. Бутюн ёлларны кеселер, адам дегиль, атта пире биле кечип оламайджакъ.
Я шакъаджы насыл этип ханнынъ янъына, сарайгъа кирген? Мына насыл! Яваштан мердивенни таяндырып, дамгъа чыкъа, баджадан эвге тюше ве ханнынъ огюнде пейда ола:
— Корьдинъизми, хан, хартлыкъ сизнинъ сачларынъызны чаларткъан, ахылынъызны тохаллаштыргъан. Манъа, Озенбашлы Ахылданеге, бойле вазифени чезмек хыйындыр, беллейсинъизми ёхса? — дей.

ЭКИ ЯВЛУКЪ ТОПРАКЪ

Хан Ахмет ахайгъа пек ачувлана ве:
— Бугуньден сонъ меним топрагъыма аякъ басма! — деп, оны айдап йибере. Я Ахмет ахай не япкъан?
Акъяргъа барып, эки явлукъ беяз киречли топракъ къазып ала. Топракъ толу бу явлукъларны чарыкъларынынъ астындан кечирип, сарып, багълай ве сарай огюнде, ханнынъ сельбилери арасында юре.

Хан, сарайнынъ софасындан Ахмет ахайны коре ве онъа багъыра:

— Эй, пезевенк, мен санъа бу ерде юрме деген эдим де! Къайда джеллят? Бу итаатсызнынъ, огъурсыз башыны кесип атсын!

Ахмет ахай ханнъа шойле джевап бере:

— Хан азретлери, меним аяхларым сизинъ топрагъынъызгъа басып юрмекни, ахылына биле кетирмейлер. Оларгъа бунынъ кереги де ёх.

— О не дегенинъ? — деп багъырыкълай океленген хан. — Сен утанмайып, меним озь козюмнен корип тургъан шейни, ред этеджек оласынъмы? Я да мени сокъурлангъан, беллейсинъми?

— Сокъурланмагъан олсанъыз, яхшы бакъынъыз меним чарыхларымнынъ тюбюндеки, Акъярдан алынгъан топракътыр.

Хан, Ахмет ахайнынъ чарыкълары, беяз киречли топракъ толу явлукъларнен багълангъаныны корьген сонъ, ойле ошланып кульген ки, аз къалгъан сыкъылмагъа.

МУДЖИЗЕ

Бир кунь Ахмет ахай ханнъа къавурылгъан къаз сатын ала, лякин ёлда кельгенде онъа сукъланып, бир аягъыны къопарып ашай. Кене яхшы, ханнынъ частына, базар сарайдан чокъ узакъ дегиль экен, къазнынъ тек бир аягъы кеткен.

Ахмет ахай оны кетирип шорбаджысына бергенде, хан къазнынъ бир аягъы олмагъаныны корип:

— Къазгъа не олды я? Экинджи аягъы къайда? — деп сорай.

— Хан эфенди, — дей Ахмет ахай, озюни ич бир къабаатсыз сайып, — бугуньден башлап, Багъчасарайнынъ бутюн хазлары бир аякълы олгъан. Инанмасанъыз, озюнъизнинъ козьяш чешменъиз янына барып бакъынъыз.

Къыш олгъанындан, ханнынъ ушюген къазлары бирер аякъларыны къарынларына басып, бирер аякъ устюне тура экенлер.

— Давул кетирип, оны чокъмарлап башланъыз, — дей хан. Давул сесинден къоркъкъан къазлар, о бир аякъларыны да тюшюрип, табана къувет къачалар.

— Сонъ насыл, — дей хан, — тутулдынъмы? Догърусыны айт, къазнынъ экинджи аягъы къайда?

— Падиша азретлери,—дей Ахмет ахай,—хорху муджизе догъура.

Сиз оларны хорхутып, оларда экинджи аях пейда эттинъиз. Эгер бу чохмарнен сизнинъ башынъызгъа урсалар, хорхханынъыздан, бу ерден эки аяхлап дегиль де, дёрт аяхлап хачар эдинъиз.

Хан Ахмет ахайнынъ азырджеваплыгъына шашып, куле ве онъа бу шакъасы ичюн бир кисе тютюн бере.

* * *

Яш эдебият авескяры, Ахмет ахайдан сорай:

— Айтынъыз я, иджадымны прозагъамы багъышлайым, ёкъса поэзиягъамы?

— Прозагъа.

— Ойлеми, демек, икяелеримни окъудынъыз ве бегендинъиз?

— Екъ, амма шиирлеринъизни окъудым, — деп джеваплана Ахмет акъай.

* * *

Къадынымнынъ догъгъан кунюне не багъышлайджагъымны тюшюнем, бир акъыл берсе, — деди Ахмет ахай бир аркъадашына.

— Озюнден сорамайсынъмы? — деди аркъадашы.

— Сорасам, парам етмез деп къоркъам, — деди Ахмет ахай.

АТАЛАР СЁЗЛЕРИ ВЕ АЙТЫМЛАР

Хызмет тюби — хазине.

Хайырлы ишнинъ кечи ёкъ.

Бугуньки ишни ярынгъа къалдырма.

Ерни кунеш ярашты рыр, инсанны — иш.

Чалышкъан адам ач къалмаз.

Арекетте — берекет.

Сабан туткъан ач къалмаз.

Ишлемеген тишлемез.

Бир ишни башлама,
Башлагъан сонъ ташлама.

Иш устасындан къоркъар.

Къачып кетсенъ, сачып кет.

Язда бош джургеннинъ къолуны кес,
Къышта джургеннинъ аягъыны.

Къалгъан ишке къар ягъар.

Багъны бакъсанъ багъ олур,
Бакъмасанъ дагъ олур.

Тырышкъан киши джол тапар,
Таш-темирге мых къакъар.

Эрте сюрген, эрте топлар.

Адамнынъ сёзюне дегиль, ишине бакъ.

Джемаат аткъан таш узакъ тюшер.

Джемаат кескен пармакътан къан чыкъмаз.

Халкъкъа къошулгъаннынъ гонълю токъ,
Халкътан айырылгъаннынъ юзю ёкъ.

Халкъ юрген ёлдан юр.

Халкънен яша, халкънен оль.

Бирлик олгъан ерде тирилик олур.

Кокке дегиль, копке бакъ.

Бирлешкен бинъни йыкъар.

Халкъ илине ярашыр, балыкъ — голюне.

Топлу къойдан, борю де къоркъар.

Халкъ уфюрсе — боран къопар.

Асыл киши алтын деп ольмез, халкъым деп олер.

Озюм ичюн тувгъанман, халкъым ичюн олермен.

Терек айры оссе де, тамыры бир.

Халкъ кечкен копюрден сен де кеч.

Халкъкъа хиянет — Ватангъа хиянет.

Халкъкъа хызмет — девлетке хызмет.

Джемаат сёзю — бирлик сёз.

Халкъны яманлагъан козьсиз къалыр.

Халкъкъа бирлик — къушкъа къанат.

Торгъай учса — топынен.

Халкънынъ тынчлыгъыны бозгъан аман къалмаз.

Достган айырылгъан бир йыл агълар,
Ватандан омюр бою.

Ватансыз инсан — тюркюсиз бульбуль.

Ватан ичюн откъа тюшсенъ, янмазсынъ.

Эр шейден Ватан татлы.

Байнынъ кейфи кельгендже, фукъаренинъ джаны
чыкъар

Ачкозь молла джавдан бетер.

Агъызы къыйыш олса да, бай сёйлесин.

Байнынъ иши ферманнен, ёкънынъ иши дерманнен.

Байнынъ къулы — молла.

Фукъаренинъ аты олса — пичени ёкъ,
Пичени олса — аты ёкъ.

Молланынъ айткъаныны яп — япкъаныны япма.

Имамгъа пара кельсин де, ким ольсе ольсин.

Олю козюнден яш — молла эвинден аш.

Байнынъ кучю джебинде.

Этме молланен базар, сонъуны дувагъа бозар.

Байда олса: —Хайырлы олсун!
Фукъареде олса: — Къайдан алдынъ?

Молланынъ сарыгъына къор тюшсе,
Имамнынъ этеги туташыр.

Къызы барнынъ назы бар.

Къыз бешикте, джиези сандыкъта.

Къыз баланынъ къысмети къыркъ ерде.

Ашыкъкъан къыз эрге бармаз,
Барса да кунь корьмез.

Къызынъ олса эль эвинде ятмасын,
Огълунъ олса базар ашына татмасын.

Огълан къанатлы ат олса,
Къыз къанатлы къуштыр.

Къыз тапкъангъа ай тувар,
Ул тапкъангъа кунь тувар.

Келинни кельгенде корелер.

Киев къайнана топрагъындандыр.

Чокъ сёзнинъ азы яхшы,
Къыз баланынъ назы яхшы.

Аналы къыз — къыналы къыз.

Киеви яхшы олса, къайнана огъуллы ола,
Киеви яман олса, къайнана къызсыз къала.

Киевинъ яман олса, къызынъдан корь,
Келининъ яман олса, огълунъдан корь.

Севги бир олса, эки юректе яшай.

Севги асретликнен сыналыр.

Ай ёлджынынъ ёлдашы,
Ашыкъларнынъ сырдашы.

Зорнен гузеллик олмаз.

Эр кимнинъ озь Зореси бардыр.

Ашыкънынъ козю сокъур, къулагъы сагъыр.

Джан тартмаса, гонъюль севмез.

Богъдайнынъ яхшысы ерден,
Апайнынъ яхшысы эрден.

Яхшы къадын ишли олур,
Яман къадын тишли олур.

Яхшы къадын эв сабысы,
Яман къадын эль сабысы.

Эрсиз къадын, югенсиз ат.

Къызгъа келир юз киши,
Алып кетер бир киши.

Апрель кельсе буз турмаз,
Къуда кельсе къыз турмаз.

Корьмейиндже юзюни,
Айтмам генди сёзюмни.

Янъгъыз софрасыны озю джыяр.

Янъгъызлыкъкъа яр яхшы.

Бодененинъ эви ёкъ,
Къайда барса, сыйы ёкъ.

Достсыз башым — тузсыз ашым.

Дост башкъа бакъар, душман аякъкъа.

Эски дост душман олмаз.

Дост къара куньде белли олур.

Агъызынъ толу къан олса да,
Душманнынъ янында тюкюрме.

Эмектен дост артар,
Ошектен — душман.

Яхшы деп юрерсинъ,
Кунюнъ тюшсе, билерсинъ.

Эйилик яп да, дерьягъа быракъ,
Балыкъ бильмесе, халкъ билир.

Бир яманнынъ еди маалледе зарары бар.

Къазма чукъур, озюнъ тюшерсинъ.

Яхшы ат торбасыны арттырыр,
Яман ат — къамчысыны.

Яхшыдан унер ал,
Ямандан ибрет ал.

Яхшыдан нам къалыр,
Ямандан къан къалыр.

Яхшы ниет — яры девлет.

Яхшынынъ ичинде яманлыкъ турмаз.

Яланджынынъ шаады янында олур.

Йымырта косьтерип, бор туттурыр.

Яшлыкъ башкъа бир келир.

Иш яшта дегиль, баштадыр.

Къарт къойнында къалач,
Къармаласанъ — комеч.

Акъыл яшта дегиль, башта.

Бир яшлыкъта, бир къартлыкъта.

Къарт атнынъ тепмеси къатты олур.

Чыкъмагъан джанда умют бар.

Олюмнен базарлыкъ олмаз.

Ольген къой борюден къоркъмаз.

Ольгеннинъ артындан олюнмез.

Башкъа тюшкенни козь корер.

Къуш ювада корьгенини кутер.

Ана сютюнен кирмеген,

Тана сыртынен кирмез.

Къапы ачыкъ олса да, сорап кир.

Эманетке хиянет япма.

Акъыллыгъа айттым — анълады, бильди,
Акъылсызгъа айттым — шакъылдады кульди.

Делиден догъру джевап.

Акъыл акъылдан устюн.

Къалпакъ ал десенъ, баш алыр.

Эв ясагъан балта тышта къалыр.

Кимсенинъ акъкъы кимседе къалмаз.

Бегенмеген къонушмасын.

Дагъ дагъгъа булунмаз,
Инсан инсангъа булуныр.

Инсан къадрини инсан билир.

Арслан изинден, йигит сёзюнден къайтмаз.

Йигит адынен анъылыр.

Йигитнинъ башына нелер кельмез.

Ташны тутса сувыны чыкъарыр.

Батыр бир олер, къоркъакъ — юз.

Башынъа тюшсе башмакъчы олурсынъ.

Алмакънынъ бермеси де бар.

Ит де олса — ырызы бар.

Ёлдан тапсанъ, сайып ал.

Адынъ чыкъкъандже, джанынъ чыкъсын.

Дагъ устюне къар олур,
Намуслыда ар олур.

Мусафирине коре сыйы.

Сорап бергенже, сокъып бер.

Ашынъ олгъандже, къашынъ олсун.

Чагъырылгъан ернинъ узагъы ёкъ.

Сыйлагъан сыйланыр.

Къапымыз ачыкъ тёрюмиз бош.

Кельгенге къапы, кеткенге ёл ачыкътыр.

Ракъы кирер, акъыл чыкъар.

Саргъушлангъан дост душман олур.

Саргъуштан дели къачкъан.

Ичсенъ, акъылынъны ичме.

Къаденинъ бири ярар,
Экиси къарар,
Учюнджиси зарар.

Сабырнынъ тюбю сары алтын.

Сув корьмезден папуч чыкъарма.

Хыяргъа коре, турупкъа шукюр.

Сыр сырны ачар, сыр да дертни.

От тюшкен ерни якъар.

Мераметтен дерт асыл олур.

Кеч олсун, хайырлы олсун.

Озю тояр, козю тоймаз.

Бир къолтукъкъа эки къарпыз сыгъмаз.

Эчки — джан дердинде, къасап — мал дердинде.

Коктен не ягъгъан да, ер къабул этмеген.

Чокъкъа чапкъан, аздан къуру къалыр.

Аз берген джандан,
Чокъ берген малдан.

Эр ким илине, папий голюне.

Пахыл тоймаз, хырсыз онъмаз.

Сувгъа барып, сувсыз къайтыр.

Эльге къую къазгъан, озю тюшер.

Усттен ялтрай, ичтен къалтырай.

Ернинъ де къулагъы бар.

Копекке талангъандже чалыны долан.

Бою кесат, ичи фесат.

Бу ягъда бир къыл бар.

Атына кучю етмеген, арышыны тепелер.

Къазангъаны безенгенине етмей.

Шашкъан папий къуйрукътан далар.

Балыкъ баштан сасыр.

Къатыгъым къара деген олмаз.

Юз берсенъ, элли даа истер.

Къаведен къалгъаныма янмайым,
Сырадан къалгъаныма янам.

Ашы эльден, суву гольден.

Къыш къыштыгъыны этмесе,
Яз язлыгъыны этмез.

Хораз чагъырмай, танъ атмаз.

Март къапыдан бакътырыр,
Къазма-курек якътырыр.

Апрельнинъ онуна,
Тувар минер ёлуна.

Тавукъ тюшюне тары корер.

Баш чалышкъанда, тиль раатланыр.

Бала сенинъ, амма баш сенинъ дегиль.

Бир тери ичинде къой эм азар, эм семирир.

Бир башсызнынъ он мааллеге зарары бар.

Ине юткъан итдай.

Йип богъазына.

Къарда джюрген джавкъындай.

Азыргъа дуваджы.

Эки якъасы бир кельмей.

Атешнен шакъа олмаз.

Арпа къылчыкъсыз олмаз.

Ёкъ — шейтандыр.

Я сырагъа, я невбетке.

Бильгенинъни сёйле, бильмегенинъни динъле.

Зенаатнынъ яманы олмаз.

Илим саиби ач къалмаз.

Илимсиз адам — мейвасыз теректир.

Окъув ичюн ёкъ бир къарар,
Зиядеси бермез зарар.

Дюньягъа тоюлмаз.

Оджагъа, ана-бабагъа этkенинъ киби урьмет эт.

БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЫНДАН НУМЮНЕЛЕР

САЙЫЛАР

Эвелеме, девелеме,
Деве къушны къувалама.
Аппул, уппул,
Чыкъ да къуртул.

(Топлагъан И. Майджы)

Ине, ине, изет ине,
Бекир ине,
Шама-шара, кумюштен пара,
Стамбулдан къыз кельген,
Бурумчыкънен туз кельген,
Орул-ёрул,
Уч да къуртул.
Элеме-белеме,
Хатьме-хутьме,
Даре-дукку,
Араба къапу,
Зембелеге мин де, пыс!

Эльден, бельден
Бельбаш ичюн,
Сюйрю сенек,

Ёлдаш ичюн,
Тавукъ тепти,
Хораз опти,
Хан къызы селям этти, чыкъмая.

(Топлагъан Э. Османов)

ИНЕ

Ине-ине,
Изет ине,
Бекбав ине,
Бекир ине,
Шашкъайым,
Шатыргъайым,
Чыкъсын тилим.

ТЫРЫМТАЙ

Эбабилим,
Эбелем-тебелем,
Тельден эки,
Фырылдавукъ,
Бурма таякъ.
Таякъ деген,
Талгъы огюз.
Огюз деген —
Орьме къайыш.
Къара джоргъа.
Къайыш деген —
Джоргъа деген —
Джорум тай,
Джувурып чыкъты
Тырымтай.

МАМАЙ БЕРСЕ

Элиф, бе, те, се,
Джум, Дал, Косе,
Анам мамайчыкъ
Берсе...

Къарнынъ ачса,
Къыргъа къач,
Къырдан санъа
Къыркъ къалач.
Отуз докъузын аша,
Бирин манъа ал къач!

ОН АЛТЫДЫР

Эки секиз
бир докъуз.
Эм йигирми,
Эм отуз.
Бешке болип,
Бир къошсанъ..
Он алтыдыр —
Инансанъ.
Инанмасанъ —
Сай да бакъ,
Он алтыдыр,
О мытлакъ.

(Топлагъан Ф.З. Джеппарова)

Элемеки, белемеки
Темир теки
Сексен эки бызылдавукъ,
Бозма таякъ
Акъ къуш, кок къуш,
Бош авуз тилинъни къыс.

(Топлагъан Ф. Мустафаева)

Давул такътым бойнума,
Чыкътым деве ёлуна.
Деве ёлу бит базар,
Бит базарда аю бар.

Аю мени къоркъызды
Къулагъымны чынълатты.

(Топлагъан А. Эмиралиев)

Эннан-меннан
Таштан джонгъан,
Обачыкъ тепечик
Къара юз копечик.

ЭРИШТИРЮВЛЕР

Оймакъ агъыз, фындыкъ бурун,
Юзюм козь, къалем къаш,
Тахта манълай,
Къабакъ баш.
Чарыкъ агъыз, чокъмар бурун.
Патлакъ козь, чатма къаш,
Араба къапу,
Сенек сапу
Къолда ташы,
Эльде ашы,
Битли башы.
Тишсиз папу,
Араба къапу,
Гъыч-гъыч-гъыч.

ТЕЗАЙТУВЛАР

Эски ананънынъ токъмагъыны
топ-топ-топ,
Янгъы ананънынъ токъмагъыны
топ-топ-топ,

Бир далда эки къартал,
Бири къарт къартал,
Бири яш къартал.
Яш къартал
Дал къакъар,
Къарт къартал
Дал тартар.

Эр кес мархамаланды,
Мен мархамаланамадым.

Оджакъ башында къартанай
Чорап, шалгъа джун тарай.
Къара сыгъыр баласыны ялай,
Анам бабама чорап ямай.

Ашамалы, ичмели
Шашмаламамалы.

(Залан койлю, Анифе Умеровадан язып алынды)

Сарымсакъламалымы
Сарымсакъламамалымы?

Къарт бабам къаргъаны
Къорадан къувды,
Къоркъудан къарт къаргъа
Къанатын къырды.

Къарчыгъа къаршында
Корюнген кузь куню
Къарылгъач къанаты,
Кемал Керимни кичкене коюнден
Кетирип къарчыгъа къаршында
Къалдырып кеткен.

(Байдарлы, Фатма Абитовадан язып алынды)

Шу къаршыдаки дагъда эки тильки,
Бири эркек, бири диши.
Эркек кюркю йыртыкъ тилькининъ кюркюню,
Диши кюркю йыртыкъ тилькининъ кюркюнюми
ямамалы, (ёкъса)
Диши кюркю йыртыкъ тилькининъ кюркюню,
Эркек кюркю йыртыкъ тилькининъ кюркюнюми
ямамалы?

(Байбуртлы)

Бизим азбарда бир чокъ алабота осе,
Бу алаботаларны алаботалатаджакъсынъмы,
Екъса алаботаламайджакъсынъмы?
Алаботалатаджакъ олсанъ, алаботалат,
Алаботалатмайджакъ олсанъ, алаботалатма

(Меинов)

Къайдан (юкъарыдан) эки тамна тамнай,
Бири меним манълайыма тамнай,
Бири анамнынъ манълайына тамнай.

(Байбуртлы)

Ашамалы (емели), ичмели, амма
Сачмаламамалы (шашмаламамалы).

(Байбуртлы, Меинов)

♦

Учь тас къайсы хошафы.

(Байбуртлы)

♦

Арпачыкъ ашлагъан
Алиме апте
Агъзына аджыткъы,
Акъ арпа алгъан.

(Бекир Мемет огълундан язып алынды)

♦

Ашадан гелир топал чобан,
Ямап сатар чатал сабан.
Ничюн ясап сатар топал чобан
Чатал сабан?

♦

Къыркъ къулуплы къуп
Къулупы къыркъ къуп.

ТАПМАДЖАЛАР

I

Бир къуюм бар:
Эки тюрлю суву бар.
Бири сары, бири беяз,
Салласанъ да къарышмаз.

(Йымыртіа)

Сув ичинде къаясы,
Озюндедир маясы.
Онсыз емек ашалмаз,
Ашанъ, фена дейильмез.

(Туз)

Белин бувгъан,
Сувгъа далгъан.

(Макъарне)

Узун аралыкъ,
Ичи къаранлыкъ.

(Труба)

Алчачыкъ терек
Анама керек.

(Ине)

Бир эвде бир занбакъ,
Сен де бакъ, мен де бакъ.

(Кузьгю)

Эки сохта куреше,
Аякълары тиреше.

(Макъас)

Тёгерек аран,
Ичи боран.

(Элек)

II

Одаман орда,
Эки козю ёлда.

(Копек)

Устю пулчыкъ,
Ичи къылчыкъ.

(Балыкъ)

Аламан аякъ, алтын таякъ,
Джувурсанъ, етмезсинъ яланаякъ.

(Къоян)

Багъдан келир «оп-оп»,
Аякълары топ-топ.

(Балкъурт)

Пинди, пинди, пинди кетти,
Орталыкъкъа синъди кетти.
Шимди чыкъар корерсинъ,
Куле-куле олерсинъ.

(Кирпи)

Дагъда яшар дагъ киби,
Бойнузы пытакъ киби.
Эгилир сув ичмеге,
Багъырыр улакъ киби.

(Къараджа)

Зувул, зувул, зувул къушлар,
Койден узакъ тавда къышлар.
Озю ичюн азырлар,
Инсанларгъа багъышлар.

(Балкъурт)

III

Тишлери чокъ — тишлемей.

(Тырнавуч)

Аттан юксек,
Копектен алчакъ.

(Эгер)

Чапа, чапа, талмай,
Атнынъ пешинден къалмай.

(Араба)

Дагъгъа барса къутура,
Эвге кельсе отура.

(Балта)

Кетеяткъан филь,
Аркъасында тасма тиль,
Акъыльынъ олса, ойлян да биль.

(Сабан)

IV

Алчакътыр даллары,
Инджечиктир беллери,
Ал риван къан идер
Алам десенъ эллери.

(Къызылчыкъ)

Чегирдеги татлыджа,
Озю олур сарыджа,
Багъчасына баргъандже,
Козюнъ тоя егендже.

(Зердали)

Ешильдир пальтосы
Сарыдыр костюмы.
Къыркъ тешиги бар,
Ичинде бешиги бар.

(Бадем)

Бир кичкене филь таш,
Ерге тюшсе сынмаз,
Япыджылар япалмаз,
Анахтарнен ачылмаз.

(Фындыкъ)

Асты джары, устю джары,
Ортасында бинъ бир тары.

(Инджир)

Яваш-яваш дал олур,
Ешиль экеч ал олур,
Тутаджакъ олсанъ, сакът тут,
Эки элинъ къан олур.

(Къырмызы дут)

V

Башы ер астында,
Сачлары ер устюнде.

(Себзе)

Алчачыкъ бою бар,
Къадифеден тону бар.

(Мор патильджан)

Узунджа бою, ешильдир сою,
Акътыр къаны, сувдыр джаны.

(Хыяр)

Ер астында джирен ат,
Атнынъ териси еди къат,
Соярсынъ да ашарсынъ,
Ашагъанда агъларсынъ.

(Согъан)

Къат, къат къатламчыкъ,
Къатламадан ап-ачыкъ,
Терек десенъ – япракъ,
Яткъан ери топракъ.

(Къапыста)

Башы ешиль – емиш дегиль,
Устю къара – комюр дегиль,
Ичи беяз – пенир дегиль,
Къуйругъы бар – сычан дегиль.

(Къара турп)

VI

Акъшам олса корюнир,
Саба олса джоюлыр.

(Ай)

Бир топым бар,
Эльге сыгъмаз,
Бир ягъы къара,
Бир ягъы беяз.

(Дюнья)

Эв тепесинде бир элек фындыкъ.

(Йылдызлар)

Биз, биз, биз эдик,
Отуз эки къыз эдик.
Тахтачыкъкъа тизильдик,
Танъ аткъанда джоюлдыкъ.

(Йылдызлар)

Бир явурым бар:
Бутюн дюньяны къаплар,
Денъизни къапламаз.

(Къар)

Учь огюзим бар:
Бири ашар, тоймаз,
Бири кетер, кельмез,
Бири ятар, къакъмаз.

(Атеш, тютюн, куль)

Дагъдан келир,
Таштан келир,
Эгерленген Арслан келир.

(Сель)

VII

Анавы къырнынъ устюнде
Ильмек-чильпек отура,
Ильмек-чильпек астында
Къалем сызар отура.
Къалем сызар астында,
Джарыкъ йылдыз отура.
Джарыкъ йылдыз астында,
Булашыкъ токъул отура,
Булашыкъ токъул астында,
Джалмап-джутар отура.
Джалмап-джутар астында,
Сыйпап сары отура.
Сыйпап сары астында,
Тюпсиз къую отура.

(Сач, къаш, козь, бурун, агъыз, сакъал, къурсакъ)

Еди тешикли токъмакъ,
Оны бильмеген ахмакъ.

(Баш)

Эки улукътан сув акъар,
Беш атлы къаршына чапар.

(Бурун ве пармакълар)

Сапсыз къашыкъ
Диваргъа япышыкъ.

(Къулакъ)

Бир келиним бар,
Кель, кель, десенъ, кельмей,
Кельме, кельме, десенъ, келе.

(Дудакъ)

VIII

Къаядан аттым парланмады,
Сувгъа тюшти парланды.

(Кягъыт)

Агъач ичини ойгъанлар,
Ичине шейтан къойгъанлар.
Ялан айтса азгъана,
Къулачыгъыны бургъанлар.

(Кемане)

Эки тюрлю бир метий,
Увулдай да дувулдай,
Дувулдайгъа къарай да,
Зувулдай да зувулдай.
Зувулдайгъа къарай да,
Ырбанлай да тырбанлай.

(Давул ве ойнагъанлар)

Къат-къат къапыста,
Ичи толу къырмыскъа.

(Китап)

IX

Бир кичкене алаша,
Токътамайып чалыша.

(Саат)

Козьлери яман ялтырай,
Кендиси дыр-дыр къалтырай.

(Автомобиль)

Мында окюре, авлакъта тюкюре.

(Тюфек)

Узакътан келир выз-вызнен;
Еди бинъ йылдызнен.

(Сачма)

ЧЫНЪ ВЕ МАНЕЛЕР

ЧЫНЪ АКЪКЪЫНДА ЧЫНЪЛАР

Чынъ дегени недир о келиштирсенъ,
Чынъдан чекмен джабарман эриштирсенъ.

Къарткъа яшкъа чынълашмакъ дегиль айып,
Бир къач бейит айтайым хатринъ сайып.

Адджы берсенъ де ич мугъаймам,
Чюнки чынъман яшагъан чин ногъайман.

Чынъ яхшы шей, чынълавны бильмек керек,
Чынълашкъанда джыламамакъ, кульмек керек.

Чынъ бильмеген джыйындан эрте къачкъан,
Шайтип байгъуш озь сырын ачкъан.

Эвель яшлар чынъ айтып танъ аттыргъан,
Озьлерине эш-достны шай айттыргъан.

Чынъджы болсанъ, чынъны сувдай ичмек керек,
Тек, къардашым, башта ойлап-бичмек керек.

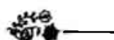

Чынъджыларнынъ токъалы, данеси бар,
Эр чынъджынынъ озь тизген манеси бар.

Чынълагъанда акълынъны джыйып чынъла,
Чевредеки достларынъны суюп чынъла.

Чынъ айткъанда агъызынъ бир данедир,
Эшиткенде къулакълар бинъ данедир.

(Топлагъан Ш. Селимов)

ДЖЫЙЫНЛАРДА, ТОЙЛАРДА ЧЫНЪЛАНЫП КЕЛИНГЕН УМУМИЙ ЧЫНЪЛАР

Айдынъыз, къызлар, чынълайыкъ, гурделенсин,
Душман козю кёр олсун, перделенсин.

Аякъ тарта, джан сюе кельмеймен десем,
Котериле гонълюм сени корьсем.

Ах, дегенде джурегим тек джарылмай,
Джан севгенден файда ёкъ, тен сарылмай.

Авдарылсам ах, диймен онъымдан солгъа,
Дунья меним дер эдим, сен тюшсен къолгъа.

Ай мубарек авада, шавлеси джерде,
Теним джуре тентиреп, джаным сенде.

Айдай манълай, джайдай къаш, чолпандай козь,
Оймачыкъдай авуздан шекердай сёз.

Айтчы, дюльбер, айтчы сен бир къонайым,
Огърынъ неге джонемей, бозторгъайым?

Айвалыкътан сув акъар мейвалыкъкъа,
Къатип тозып турайым севдалыкъкъа?

Авзынъ ачсанъ корюне пирнич тишинъ,
Къолай, къолай битирсе, туткъан ишинъ.

Айланаман къаралтынъ, саяман ташынъ,
Къысмет этсе, ашарман пиширген ашынъ.

Акъ десем къальп къарара, козь торлана,
Сен шай десенъ, гурь юрек орталана.

Ай мубарек авада, шавлеси джерде,
Къавушсайдыкъ биз сенмен тез куньлерде.

Айткъан сёзден ич дёнмем, къарардан къайтмам,
Ич адетим тувулдыр дост мугъайтмам.

Айткъан сёзюм элял эт эндиден сонъ,
Дердим кимге айтарман сен кеткен сонъ?

Акъ къафтанынъ этеги беден-беден,
Эльмаз бетинъ саргъайгъан элеминъ неден?

Айва терек яз къокъур, къыш бурленир,
Джигитке инам ич олмаз, къыркъ турленир.

Алем кечкен копюрден, халкъ джурген джолдан,
Насибинъе табылгъан, къачмасын къолдан.

Байлайыммы башынъны, бош турсынмы?
Екъсам сенинъ яш башынъ зевкъ сюрсинми?

Бойдан-бойгъа эв салгъан, тахтадан сачакъ,
Сизлермен сурген коп девран унутылмайджакъ.

Ботен айткъан онъмасын, бойны урулсын,
Онъ къурулгъан пердеси, сол бурулсын.

Тёбен къарап, къол сильтеп, джурюшинъ суйдим.
Бир корьгенде мен сени джандым, куйдим.

ЯШНЕН КЪЫЗНЫНЪ КЪАРШЫ-КЪАРШЫГЪА КЕЛИП АЙТКЪАН ЧЫНЪЛАРЫ

Яш:

Мына селям, мен де кельдим,
Атымнынъ башын аджымай, джибереbердим.

Къыз:

Алейкум селям, хош кельдинъ, ах бир данем,
Атымны къайда байляйым, къыдырлез лялем.

Яш:

Мына селям алейкум, къара козь дюльбер,
Эгер башынъ бош болса, джавлыгъынъ бер.

Къыз:

Хош кельдинъ, козюм джарыгъы, саргъайып солдым,
Адымны язып, джавлыгъым бергендай болдым.

Яш:

Акълы пасма къафтанынъ, сельби боюнъ,
Пешмансырап джуресинъ, недир оюнъ?

Къыз:

Пешмансырап, монъ тартып, джуремен далып,
Корьмегейдим джаныгъынъ, сонъгъа къалып.

Яш:

Къара кер атым эгерлеп, коюнъден кечтим,
Тюшюмде сенинъ элинъден бир къаде ичтим.

Къыз:

Къара кер атынъ устюнде коюмден кечтинъ,
Къаде ичмей къолумдан, ашыкълыкъ ичтинъ.

Яш:

Бир корьгенде мен сени джандан суйдим,
Дюльберим, сенинъ дердингъден джандым да куйдим.

Къыз:

Ятсам ястыкъ сувлайман, турсам джавлукъ,
Мурадынъа ирерсинъ, тиле савлыкъ.

Яш:

Кечемен къапынъ огюнден, аралыкътан,
Сен сарардынъ, мен солдым севдалыкътан.

Къыз:

Ашагъан ашым аш дегиль, яшагъан яшым,
Эр кунь къайгъы ичинде айлана башым.

Яш:

Ах, десем къатейим, дердим кучьлю,
Кетеджекмен дюньядан окюнчлю.

Къыз:

Ольсем, озюм олейим, ольмесин сёзюм,
Сенинъ къайдынъ чекемен, сейдане козюм.

Яш:

Отлар джана ичимде, орман-перман,
Тапылмай экен бу дертке ич бир дерман.

Къыз:

Ах, деймен де, джылайман кяде-кяде,
Мурадыма ирмедим бу дюньяде.

Яш:

Ай авелеп, къуш къонар, когем сайлап,
Бир къоначыкъ корьгейдим, башынъны байлап.

Къыз:

Байлы олса баш байлы, аякъ, къол бош,
Меним санъа хатирим бинъден бир хош.

Яш:

Къаралдыкъ къафес, къафес, къапынъ терс, уюнъ чёльде,
Халкълар корер къоначыкъ, джанынъыз менде.

Къыз:

Къаралдынъ къафес, къапынъ терс, тобаны талда,
Шимди итибар арувда, экинджи малда.

Яш:

Ай авелеп учайым, беджерген тутсын,
Шекер, шербет олайым, истеген джутсун.

* * *

Яш:

Бабанъ санъа фес алгъан борджгъа батып,
Чынъламасанъ не кельдинъ ер къапатып?

Къыз:

Базаргъа хабер джибердим ат патлатып,
Бир араба чынъларым келеятыр.

Яш:

Садефли курсю устюнде келямым бар,
Он эки алтын, бир пошу селямым бар.

Къыз:

Къаш къарагъа авесмен, козь элягъа,
Севмезим селям джиберген, бакъ белягъа!

Яш:

Айттырайым бабанъа, берсе алайым,
Джанынъ истеген ерлерге эв салайым.

Къыз:

Айттырсанъ бабам ич бермез, анам севмез,
Сендай эткен сойына киевим демез.

Яш:

Бабанъа барып ялвармам, ананъдан сормам,
Бунъа дерлер йигитлик, алырман зорман.

Къыз:

Денъиз четтен буланыр, ортадан тынар,
Пек юксектен учасынъ, къанатынъ сынар.

Яш:

Бай баласы дегилим, айлыгъым — элли,
Дегенин эткен йигитим, эр кеске белли.

Къыз:

Меним бабам бай киши, йигит сайлай,
Юз кумюшлик алашаны сачакъкъа байлай.

Яш:

Ай къатында бир йылдыз, айгъа тартыкъ,
Бай баласы болгъанчюн кимден артыкъ.

Къыз:

Ай тюбюнде бир йылдыз, ай баласы,
Алтын тастан сув ичкен бай баласы.

Яш:

Сенинъ эвинъ теренде, коралмайман,
Не къальбте джургенинъ билялмайман.

Къыз:

Акъшам ах, деп ятаман ай баткъандже,
Адынъны айтып джылайман танъ аткъандже.

Яш:

Сенинъ фесинъ сары алтын, сачынъ къундуз,
Агъызынъдан чыкъкъан джевабынъ къуйрыкълы йылдыз.

Къыз:

Оте-кете джуресинъ, къарамайсынъ,
Уйпалашкъан перчеминъ тарамайсынъ.

Яш:

Къарчыгъагъа чыкъарсынъ, минерсинъ ташкъа,
Кой ичинде джурюшинъ алемден башкъа.

Къыз:

Явлыкъ ал да, явлыкъ бер, пей болып къалсын,
Эшиткенлер ах десин, корьгенлер шашсын.

Яш:

Багъчаларда кестане дане-дане,
Аладжагъым дюньяда тек бир дане.

Къыз:

Еккен атынъ ал тору, тельбеви тельден,
Козюнъни ач, йигитим, кетерим эльден.

Яш:

Бир алманы болейик, эки этейик,
Эки гонюль бир олса, джур кетейик.

* * *

Ал къадифе джибердим, киермисинъ?
Агъамдан къуда джибердим келирмисинъ?

Ал къадифе олмаса, мору олыр,
Сенинъ агъанъ олмаса, башкъасы олыр.

Биз бир четте багъча эдик, маальсиз пиштик,
Айырылмаз къозу эдик, айры тюштик.

Базарларда сатылгъан топ-топ явлыкъ,
Мен эвими ясаттым, санъа савлыкъ.

Ягъмур ягъар, къар ягъар, буберликке,
Сизинъ киби бармы экен дюльберликте?

Кокте йылдыз пек сийрек, ай тёгерек,
Тийменъ меним яреме, озюме керек.

Мезарлыкъта къой бакътым, ызым къалды,
Шу маледе бир къызгъа козюм къалды.

Айланайым дер эдим, алдымда къыр бар,
Мен айланып кельгендже сени алырлар.

Аттым, урдум айваным, къозгъадым талман,
Сёйлечи, ярем, сёйлечи, сёзюнъе зарман.

Алейкум селям, ах, лялем, хош кельдинъ гулим,
Санъа яман айтмагъа бармай тилим.

Фесильген эктим къорагъа, къокъламагъа,
Ал торы атым, сав болсын ёкъламагъа.

Бир оркенде беш къавун багъар битин,
Ичимде меним от джана, чыкъмай тютюн.

Кой алдында чагъала сувгъа дала,
Шу бир койде бир къыз бар, акъылым ала.

Мавы шали антерим, ал явлыгъым,
Ятып, турып истерим джан савлыгъым.

Мына селям алейкум, гедженъиз хайыр,
Иште дёрт козь барабар суйгенинъ айыр.

Он эки тюрлю орнек бар ал явлукъта,
Ойнайыкъ да, кулейик джан савлукъта.

ЭСКИ ДЕВИР ЧЫНЪЛАРЫНДАН

Чалышмакъ бизге бедава, акъ демек айып,
Фукъареге яшайыш дюньяда гъайып.

Эвим бар деп кирмеге аякъ тартмай,
Тиленип байгъа бармагъа юзюм батмай.

Ичкен сувым быланыкъ, савутым бакъыр,
Отурмагъа ерим ёкъ, эвим такъыр.

Афталардан оджакъта от якъмайман,
Пиширмеге балларгъа аш тапмайман.

Чобан, ыргъат джуремиз мырзада, байда,
Не ярыкъ бар, не шавле кунеште, айда.

Ыргъатнынъ ашы шорба, я да умач,
Эки кунь бираз токъ болса, беш кунь о ач.

Абдырай меним аягъым, къалтырай теним,
Ашамагъа аш тапмай, ах дегеним!

Бай сарайда отурыр, фукъаре уйде,
Недайын зевкъ оладжакъ бундай койде.

Анам, олюм айдалды къуру сюекмен,
Келеджекте мен байгъа джурмейджекмен.

Чарыкъ бавым коселе, чарыгъым къайыш,
Бай дегенде ич олмаз хатыр сайыш.

Яткъан ерим къазарма, ичкеним борч,
Онъ къолымда тюфегим, солымда къылыч.

Падиша дейлер, бай дейлер, алдайлар бизни,
Бездик дженктен, анайлар, сагъындыкъ сизни.

ТАПМАДЖАЛЫ ЧЫНЪЛАР

Маналы чынъ айтайым, манасын тап,
Къарчыгъасын чыкъармай, тёпесин джап.
Ойланаман къалиптен, шайдыр деймен.
Къарчыгъасы чыкъмагъан къабирдир деймен.

Эки эгиз къочанай, эмди анасын,
Джайрап джаткъан чечекнинъ бер манасын?
Эки эгиз къочанай — геджемен куньдюз,
Джайрап джаткъан чечекнинъ манасы — йылдыз.

Алтмыш тору, юз сексен чал ат,
Мыхыман, налы къач этер, эсабын айт?
Учь юз бинъмен, бинъ бир юз мыхман налын,
Акъылынъынъ дерени, тилингънинъ балы.

Япракъсыз ешерир, джавунсыз осер,
Недир онынъ манасы куньдюз пишер?
Ченъгель фесинъ чекенъде, алтынынъ чюйде,
Джавунсыз, куньсюз къыз осер салкъын уйде.

Секиз джанлы, дёрт джансыз, эки айланма,
Шу бир чынъынынъ манасын коп ойланма,
Секиз джанлы огюздир, дёрт моюнса,
Эки айланма тёгеречик, таптын айса.

Бу кунь тувгъан бир бала, къыркъына джетмей
Ольген десенъ джаны бар, дюньядан кетмей?
Айдыр онынъ манасы бильгенлер айтар,
Къыркъына джетмей отузда даима къайтар.

НОГЪАЙ БЕЙИТЛЕРИ

А-а-ай!
Джылкъы ичинде сюер атым, ав,
Темир де коктир,
Джувурышын бильмеймен, ав,
Джорюши коптир.
Озюмни озюм макътайман, ав,
Кой ичинде,
Мени ал деп, джурген къызлар, ай йигитлер,
Яман да коптир, эй-эй!...

А-а-ай!
Джылкъы ичинде сюер атым, ав,
Джирен байтал,
Эй, эгечи, джылкъымны, ав,
Бу якъкъа къайтар.

Джаш келинмен дост болсанъ, ав,
Байына айтар,
Арув къызман дост болманъ, ай йигитлер,
Къарувынъ къайтар, эй-эй!...

А-а-ай!
Чыбыртма, джылкъым, чыбыртма!
Чыбыргъандан сонъ,
Шыбырткъымны ерге урып,
Шыпыргъандан сонъ.
Арувман деп макътанма сен,
Байнынъ къызы,
Къабыргъанъда эт къалдырмам
Сыдыргъандан сонъ,
Сенден арувын табарман, а-ай,
Къыдыргъандан сонъ, эй-эй!...

А-а-ай!
Бир айдай, эки айдай, ав,
Учь айдай,
Ногъайнынъ бир къызы бар
Тувгъан айдай!
Къашлары бар къайтандай, ав,
Къолу джайдай,
Сачлары орюльген, къылгъанлай,
Созып салгъан джыландай, ай-ай,
Кокреги къалкъыкъ, томалакъ,
Тостакъандай, эй-эй!...

МАНЕЛЕР

Кок гогерджин олайым,
Азбарынъа къонайым.
Айлыкъ дегиль, йыллыкъ дегиль,
Омюрлик ярень олайым.

Къая тюбюнде чокъракъ,
Сен гуль олсанъ, мен япракъ.
Кель экимиз сарылайыкъ,
Душман козюне топракъ.
Ай догъар — ай ашыгъы,
Кунь догъар — кунь ашыгъы.
Къаерлерде юресинъ,
Гонълюмнинъ яраштыгъы?

Ялыгъа бакъар къырлар,
Сувда ойнар балыкълар.
Эр кеске байрам, той,
Бизге мушкюль яныкълар.

Къаршыдан корьдим сени,
Ал гулюм сандым сени.
Къокъламагъа къыймадым,
Эллерге бердим сени.

Багъча боюн доландым,
Мен достумны ойландым.
Достумдан мектюп алгъан сонъ,
Пек зияде къувандым.

Десте-десте къамышлар,
Къызлар нагъыш нагъышлар.
Нагъышласа нагъышлар,
Севдигине багъышлар.

Мавыдыр юзюгим ташы,
Янды юрегим башы.
Якъты да мени яндырды,

Къарасувнынъ бир яшы.
Акъ антерим дёгмели,
Козьчиклери сюрмели.
Сенинъ чюрюк къальбинъни,
Кимден сорап бильмели.

Ал кягъыт, сары кягъыт,
Агъларым саат-саат.
Меним достум узакъ ерде,
Нидже олсун джаным раат.

Дерелер акъмакъ иле,
Джанынъны якъмакъ иле.
Чиркинлер гузель олмаз,
Чокъ алтын такъмакъ иле.

Мердивеним къыркъ аякъ,
Къыркъына урдум бир таякъ.
Ярем келе деселер,
Не эль тутар, не аякъ.

Сырма сачлар къарышыкъ,
Мен санъа олдым ашыкъ.
Сен хатриме тюшкенде,
Элимден тюшер къашыкъ.

Къаранфиль оюлырмы?
Атешке къоюлырмы?
Сенинъ киби гузельге,
Дюньяда тоюлырмы?

Къашларынъ къарасына,
Гуль къойдым арасына.
Кель бир мане сёйлейим,
Юрегинъ ярасына.
Чалдыгъым бир кемане,
Яздыгъым чокъусы мане.

Юз яшасанъ тоюлмайджакъ,
Зевкълыдыр бу земане.

Къая къаягъа бакъар,
Къаядан селлер акъар.
Окъумышлар тургъанда,
Джаиллерге ким бакъар.

Мане, мане, манелер,
Не бахытлы анелер.
Къызы эким, огълу оджа,
Малледе бир данелер.

АЛИМ АКЪКЪЫНДА РИВАЕТЛЕР

КЪАРАВУЛЛАР МЕЙДАНЫНДА

Къарасувбазарнынъ Къарагъачкъа таба тарафында «Къаравуллар мейданы» деген бир мейданлыкъ бар. Бу мейданлыкъкъа Алим эр заман келип-кете тургъан, лякин онынъ мында келип кеткенини ич кимсе бильмей экен. О Къарасувбазарда олгъан бутюн тойларгъа келе, яшларнен берабер отура, олардан тырнакъ къадар чекинмей экен.

Куньлернинъ биринде Алим Къарасувбазаргъа суннет тоюна тюшкен. О той саибининъ эвинде ятып къалгъан. Тойнынъ сабасына Бобович озюнинъ кяясы ве судьясы Аджы Селяметнен берабер Къарасувбазарда яшагъан зенгинлерни ве эсир койлюлерни топлап, Алимни тез куньлер ичинде тутмакъ акъкъында падишанынъ эмири чыкъкъаныны ве бу эмир боюнджа шимди эр кесни силяланып, Алимни къыдырмагъа чыкъмаларыны меджбур эткенлер. Бу хаберни шу саат Алимге етиштиргенлер.

Алим яткъан еринден турып:

— Айды, ойле олса, мен оларгъа озюм барайым! — деген.

Арасы чокъ кечмеден, Къарасувбазарда олгъан байлар, мырзалар тюфек, къылыч, къама, пыштав такъынып чыкъкъанлар. Эсир койлюлернинъ эллерине исе, не расткельсе, оны туттурып чыкъаргъанлар. «Къаравул мейданында» топлангъанларнынъ ич бирисининъ эли бош дегиль экен. Кимиси, демир сенек, кимиси балта ве пычакъ алгъанлар. Булар Алимни къыдырмагъа кетеджек

олып тургъан арада, Янъы Джами мааллесинден бир тоз-думан ве ат аякъларынынъ патырдысы къопа, тап ернинъ биле, титрегени дуюла экен. Мейданлыкъынынъ башында бир атлы пейда ола. Бу атлы халкъ уюрими олгъан ерге бир келиш келе амма, корьмелисинъ! Бу атлынынъ кельгенини корьген, Бобовичнинъ кяясы абдырап башлагъан. Халкъ экиге болюнген. Атлы догъру Аджы Селяметнинъ къаршысына келип:

— Огъурлар ола, Селямет агъам, меним эшиткениме коре, бугунь сиз Алимни якъаламагъа чыкъкъансыз! — дегенде, Аджы Селяметнинъ чырайы тюрленип башлагъан.

— Абдырама, Селямет агъам, абдырама! Мен сизни чокъ заметке къоймаджакъ олып, озюм кельдим. Къана, козь батыргъан союнъыз, тутунъ мени! Мен Алиммен! Бакъ, силя котерген союнъыз башсыз къалмасын! — деп Тозлу-Торугъа эки къамчы ургъан ве бир даа Алимни булсанъ ал!

Алимнинъ бу сёзлерини эшиткен зенгинлер, дерсинъ таш, демир кесильгенлер. Лякин Алим кеткен сонъ, «Къана, не атмадынъ? Сен не атмадынъ?» деп, бири-бирини сёге экенлер. Алим шу ерден, догъру Алмагъа баргъан. Анда къавеге кирип ашагъан, къара къаве ичкен ве кене атына минген де, Алманы кечкени киби, келеяткъан 40 керванны токътатып шейлерини тутып алгъан ве фукъарелер арасында даркъатып берген.

Куньлерден бир кунь, кене Алим Кефеге кеткен ёлда почтаны беклеген. Почта бираз кечикип кельген олса да, Алим почтанынъ келеджегини билип, анъдырып тургъан. Почта келеяткъанда, Алим бирден онынъ огюне чыкъкъан, амма помещик оны апансыздан аткъан ве бу ерде Алимнинъ аты ольген, озю исе, аякътан яралангъан. Алим кене къачып къуртулгъан. О дагълар ичинден, гизлене-гизлене догъру меним къартбабамнынъ чалашына кельген де:

— Умер агъа, мени бир помещик атты, лякин о да сагъ къалмаз, сиз Умер агъа, Аджы Мамуткъа барынъыз да айтынъыз онъа, келип меним аягъымдаки сачмаларны чыкъарсын, — деген.

Аджы Мамут, о вакъыт пек метинли экимлерден экен. Ана бу эким Алимге бир саанъ сыйлы аш да ясатып, догъру къартбабамнынъ чалашына кельген, Алимнинъ аягъындаки сачмаларны чыкъаргъан сонъ, къайткъан. Меним къартбабам Алимге чокъ ярдымлар эте экен. Бунынъ ичюн, оны суд этип, тюрьмеге биле къапагъанлар. Сонъундан къуртулгъан.

Бир кере даа шай олгъан. Багъча-элинини помещиги эр кунь Алимни къыдырмагъа адам джибере ве бутюн ёлларынынъ башына къаравуллар салдырыр экен. Бир кунь, Алимни къыдыргъанлардан бир къачы, къартбабам къаравуллыкъ эткен ерге келип:

— Алимни корьмединъизми, къартым? — деп сорагъанлар.

— Ёкъ, корьмедим! Я оны менден не сорайсынъыз, мен Алимни излеп джурмейим де гъалиба? — деген. Лякин шу вакъыт, Алим онынъ чалашы ичинде ята экен. Къартбабам эшиткенини Алимге келип айткъан. О:

— Къана не тарафкъа кеттилер, — деп ериндентургъан. Къартбабам Биели тарафыны косьтерген. Алим бир къач керелер сызгъыргъан сонъ къартбабама:

— Языкъ, къартым, шуларны нафиле къачыргъансынъ. Кетиргейдинъ чалашкъа, отурыштыр, лаф этер эдик. Бельки къайтарлар, не дейсинъиз?

— Ёкъ энди кельмезлер.

— Ойле олса, кетмек керек.

Къартбабам бир даа бакъса, чалашкъа догъру джелювнен кельген бир атны корьген. Бу ат Алимнинъ огюне келип токътагъаны киби, Алим онынъ аркъасына сычрап минген де:

— Айды, сагълыкънен къалынъыз, Умер агъа! Мен даа келирим! — деген.

Арасы чокъ кечмеден о оны араштырып джурген адамларнынъ пешинден еткен де:

— Огъурлар ола, ёлдашлар! Ёлунъыз къаякъкъа?

— Къайдадыр дейсинъ, къардашым, бизим помещигимиз чибинге девни юттуртаджакъ ола, бизге Алимни къыдырта. О Алим, биз киммиз, биз онынъ янында чибиндирмиз, бу ич оладжакъ шейми?

— Я сизлер ким оласынъыз?

— Эсир койлюлер.

— Ойле олса, мен сизни азат этем, сиз шимди догъру Смаил мырзанынъ сарайына етишинъиз де, айтынъыз, Алим онъа мусафирликке бараджакъ ола, бундан да гъайры, бугуньден сонь «Чешмели терек» янына келип токътап, раатлангъан койлюлернинъ озьлерине ве айванларына къылышмасын. Эгер бугуньден сонъ да токъунса, мына бу тобулгъы къамчымнен аркъасыны сындырырым, анъладынъызмы? Мына, мен Алимим! Айды, тез кетинъиз ве меним

айткъанларымны онъа илле айтынъыз! — деген. Эсир койлюлер Алимнинъ айткъанларыны, Смаил мырзагъа бильдиргенлер. Лякин Смаил мырзанынъ огълу Мемиш, «Чешмели терек»ке келип токътагъан койлюлерге къыйынмакъны эп девам эткен. Алим буны эшиткен. Бир кунь гедже, Алим Мемишнинъ эвине барып, онынъ аркъасыны къамчынен тилим-тилим тилип алгъан ве эгер кене къыйынмакъны девам эттирсе, бир даа кельгенде ольдюреджегини айткъан.

Шу ерден Алим Къарасувбазаргъа кельген, бираз отурып эгленген сонъ, экинджи куню бир даа келеджегини айтып, кеткен.

Бу хаберни, Бабаджангъа ве полициягъа кимдир бильдирген. Полиция кяясы бутюн зенгинлерни силяландырып, Алимнинъ келеджек ёлуны зынджырлап алдыргъан.

Алим Къарасувбазаргъа догъру кельгенде, бу алны сезген. Бираз вакъыт оларгъа индемеген, якъынлагъан вакъытта къолуна балкъ-балкъ этип, кумюш парылдагъан къылычыны ала ве:

— Достум олгъанлар бу тарафкъа, душман исе, къаршыма чыкъсынлар! — деп къылычыны оньлу-соллу сильтеп башлагъан да, душман алкъасы ичинден къачкъан. Алим кеткен сонъ, бираз вакъыт къоркъуларындан эслерини топлап оламагъан байлар, мырзалар бири-бирине:

— Сенинъ тюфегинъ аттымы? Я сенинъ тюфегинъ, пек къоркътынъмы, — деп сораша экенлер. Бу ерде зияде къоркъкъан бир зенгин янындаки дигер зенгинге:

— Озюм къоркъмадым, амма юрегим тырым-тырым ойнады, — деген.

(Къарасувбазарлы, 82 яшындаки
Эмир-Асан Сеитяя къарттан 1939 сенеси
язылып алынды)

АЛИМНИНЪ КЪАПАТЫЛМАСЫ

Алим Копюрлю койде догъгъан. О сабийлигинде, бабасындан оксюз къалгъан. Оны, Карасувлы Къурт Сеит деген киши, эвлятлыкъкъа ала. Алим бу адамнынъ элинде осе ве буюй.

Бу вакъытта, Къарасувда Абрам деген, зенгин бир караим да яшай экен. Бу караимнинъ буюк тюкяны бар экен. Бир кунь, о япкъан алыш-веришининъ келирини явлыкъкъа сарып, секиз-он яшында олгъан къызынен эвине ёллагъан, ёлда бу къызнынъ огюне хырсызлар чыкъып, элиндеки парасыны тутып алгъанлар ве озюни де къувлап джибергенлер. Абрамнынъ къызы агълай-агълай, эвлерине кельген ве ёлда огюне хырсызлар чыкъып, параларыны тонагъанларыны айткъан. Шу куню, саба Алим ишке кетеяткъанда ёлдан бир явлыкъ тапкъан.

Абрам параларыны тапмакъ ичюн чокъ чапкъалагъан, лякин бу ишни ким япкъаныны тапып оламагъан сонъ, полициягъа бильдирген. Лякин полиция да хырсызларны тапалмагъан.

Арасы бир къач вакъытлар кечкен. Куньлерден бир кунь саба, Алим Абрамнынъ тюкянына шей алмакъ ичюн кельген. Алим бу вакъыт, Къарасувда энъ зенгин караимлерден сайылгъан, Бабовичнинъ хызметкяры экен. О тюкяндан, Бабовичнинъ сымарлагъан бутюн шейлерини алгъан сонъ, ана шу ёлдан тапкъан явлыгъыны чыкъарып алгъан шейлерини саргъан вакъытта, тюкянджы Абрам бу явлыкъны корьгенинен Алимден:

Сен бу явлыкъны къайдан алдынъ? — деп сорагъан. Алим:

— Бир къач кунь эвельси ёлдан тапкъан эдим, — деп джевап берген.

Абрам бу ерде Алимнинъ якъасына япышып:

— Бакъ-бакъ, хынзырнынъ баласына, ёлдан тапкъан экен! Шимди мен санъа явлыкъны къайдан тапкъанынъны айтармаи! — деп, шу ерде Алимни полициягъа туттургъан. Алимни ботен ерде, полиция алып кетип тюрьмеге къапагъан.

Алим бу вакъыт 17—18 яшларында бир йигит экен. Алимни къапагъан ве сонъундан макеме этип Къырымдан тышкъа, арестантлар ротасына ёллагъанлар. О бираз вакъыт анда булунгъан сонъ, къачмакъ чарелерини корьген ве къачкъан. Кене Къырымгъа къайтып кельген. Дагъгъа кетмекни къарар эткен ве савлукълашып анасына:

— Мени ботен ерде хырсыз деп, джезаладылар. Мен озь къолларымнен оларнынъ акъларындан келеджекмен. Мында къалсам,

эп бир мени тутарлар, мен дагъгъа кетемен. Иште, бугуньден сонъ меним эвим-баркъым шу къаршыдан корюнген юксек дагълар оладжакътыр. Мени, сиз эр кунь шу дагъларнынъ ичинден була билирсинъиз. Мен сизни ич унутмам: келир-кетерим, — деп чыкъып кеткен. Анасы озь эвлядыны козьяш тёкип озгъаргъан.

Алим, кимерде, геджелейин шеэрге тюше, анасынен корюше ве кене дагъларгъа чыкъып кете экен. Бираз вакъытлар шай яшагъан сонъ, Алим озюне бир ат пейдаламакъны тюшюнген. Бу вакъыт, Къарасув орталарында яшагъан зенгинлерден бирисининъ джуйрюгини тутып алгъан ве озюни къорчалмакъ ичюн пыштав, къылыч, къама такъыштыргъан.

Алим озюне ат ве силя такъыштыргъан кунюнден башлап, озюнинъ душманлары олгъан помещик, базиргянларнынъ ёлуны кестирип башлагъан. Олардан алгъан параларны фукъарелерге дагъыткъан.

О Къарасувгъа тюшкен сайын, онъа хыянетлик эткен базиргян Абрамнынъ къапысыны пыштавнен атып, дельме-тешик эте экен.

Алим озь атыны джарларгъа тырмашмагъа, къоркъунчлы сырымлардан кечмеге, джардан ашагъы догъру атламагъа огрете, алыштыра экен. Алимнинъ аты озю киби пек атик, къоркъу бильмез олгъан.

Куньлернинъ биринде о, Мавлюш коюне якъын олгъан «Чегерлик Алан» деген ерде, юкълагъан ве атыны исе, кушенлеп отламагъа джиберген. Бу вакъыт зенгинлерден бириси, Алимнинъ юкълагъаныны корип, аман полициягъа хабер эте. Полиция бу haberни алгъаны киби, Алимни тутмакъ ичюн, атлы аскерлер джиберген. Атлы аскерлер бу аланнынъ этрафыны сарып алгъанлар. Алим, атынынъ зияде кишнегенинден абдырап уянгъан ве бакъса, не корьсин, озюнинъ этрафыны аскернен сарып алгъанларыны корьген. Лякин о, ич абдырамагъан. Яваш-яваш еринден тургъан, атынынъ кушенлерини чезген ве чар-чабик эгерлеп, аркъасына минген. Энди аланнынъ тёгерегини сарып алгъан аскерлер исе, алкъалап, Алимге таба эп якъынлаша экенлер. Озюне къаршы кельген аскерлерни корьген Алим, аман къылычыны чыкъарып:

— Чекилинъиз! Ёл беринъиз! — деп, къылычыны онълу-соллу саллап, тоз-думан къопарып, аскерлернинъ янындан кечип кеткен. Аскерлер оны тутаджакъ олып, чокъ къувалагъанлар. Амма Алимни булсанъ ал!

Бир къач вакъытлар кечкен сонъ, Алимни сытма хасталыгъы туткъан. Онынъ джурмеге биле, меджалы къалмагъанындан, куньлернинъ биринде, Джелял мырзанынъ къошуна барып, ятып къалгъан. Чобанлар

оны баягъы вакъыт бакъкъанлар. Бир кунь акъшам, чобанларгъа аш ташыгъан бала, къошта, бельгисиз бир адамнынъ хаста яткъаныны корип, Джелял мырзагъа келип айткъан. Джелял мырза бу бельгисиз адамны Алимдир деп, къарарлаштыргъан ве озюнен берабер полиция адамларыны алып, къошуна кеткен. Полиция адамлары къошны сарып алгъанлар. Олар къошкъа кельгенде, Алим пек хаста олгъанына бакъмадан, оларнен чатышкъан ве озюни туттурмамакъ ичюн чокъ тырышкъан. Лякин, оны бирден басып туткъан ве къолларыны, аякъларыны багълагъанлар. Джелял мырза онъа эки шамар ургъан. Бу вакъыт, Алим Джелял мырзагъа:

— Сен йигит дегиль экенсинъ! Эгер сен йигит олгъан олсанъ, мени эллеримни багъламаздан эвель урар эдинъ. Шимди мени, эллерим багълы олгъанда, уфачыкъ бир бала да ура биле, — деген. Бу ерден Алимни полициягъа алып кетелер ве сонъундан тюрьмеге къапайлар.

(Судакъ районы, Отуз коюнде яшагъан
К.Н. Добченкодан 1937 сенеси язылып алынды)

КЪУЛАКЪСЫЗ АЛИМ

Къарасув орталарында, Мамбетлан коюнде факъыр бир койлю бар экен. О бутюн омрю бою, помещиктен борджгъа ер, ашлыкъ алып, къапысында олгъан эки огюзчигинен сабанджылыкъ этип кечингенинден, эр сене помещикке борджлу къала экен. Йыл-йылдан, койлюнинъ помещикке олгъан ашлыкъ ве онлама борджлары арткъан. Койлю бу бордж одевни, помещикке чалышмакънен битиралмагъан. О помещикке чалышкъан сайын, борджлары да эп чокълаша экен.

Помещикке олгъан борджуны одемек ве факъырлыкъ себебинден къач сенеден берли эвлендирип оламагъан, нишанлы огълунынъ тоюны япмакъ ичюн, къапысында олгъан эки огюзчигини базаргъа кетирип, сатмагъа къарар берген. Шай да япкъан. Лякин бу факъыр, огюзлерини сатып, базардан коюне къайтаяткъанда, ёлда апансыздан, онынъ алдына бир атлы чыкъкъан да:

— Чыкъар параларынъны, мен Алиммен! — деп къартнынъ параларыны тутып алгъан. Нишлейджегини бильмеген къарт, агълай-агълай коюне догъру кеткен. Ёлда онъа бир атлы даа расткельген. Къартнынъ козьяш тёкип агълагъаныны корьген бу атлы, Алим экен. О:

— Не агълайсынъ я, къартым? — деп сорагъан.

— Насыл агъламайым, меним къапымда, малда-джанда эки огюзчигим бар эди. Мен, помещикке олгъан борджумны одемек, эм де нишанлы огълумнынъ тоюны этмек ичюн, огюзлеримни базардан сатып къайтаята эдим. Бу ерге кельгенде, ана шу Алим деген, динсиз ёлумны басып, параларымны тонап кетти, — деген Алим:

— Насыл Алим, сен шаштынъмы шу? Аты не дайын эди, къартым? Не тарафкъа кетти? — деген.

— Джирен къашкъа эди, алла бойнуны урсун! Шеэр бетке кетти, балам, — деп айткъан.

— Ойле олса, къартым, сен бу ерде мен кельгенджек отурып тур» — дей де, шу айдутнынъ пешинден къувып кете. Арасы чокъ кечмеден, Алим бу эрифни тутып кетирген ве къарткъа:

— Сенинъ параларынъны алгъан Алим бумы, къартым? — деп сорагъан.

Къарт айтмагъа къоркъа, къалтырай экен. Лякин Алим:

— Къоркъма сен, къартым, айт! — дегенде, къарт:

— Эбет, бу эди, балам, — деген.

Алим, къартнынъ параларыны алгъан айдутнынъ устюне, къузгун киби атылып:

— Чыкъар, къартнынъ параларыны, хынзыр эриф! — дегенинден, къартнынъ ёлуны баскъан хырсызнынъ козьлери, къоркъусындан патлап чыкъаязгъан.

Озюни Алим деп, адландыргъан бу хырсыз, аман джебинден къартнынъ параларыны чыкъаргъан. Алим онынъ къолундан параларыны алып, ёлджу къарткъа берген де:

— Сай да бакъ, къартым, параларынъ текмильми? — деген. Къарт параларны сайгъан сонъ:

— Текмиль, балам, текмиль, сагъ ол, сексен кумюш эди, — деген.

Алим бу вакъыт къарткъа:

— Алим керчектен де Алимдир, о бу дагъларнынъ огълу ве дагъ къарталларынынъ агъасыдыр. Алим хырсыз дегильдир. О ич бир

вакъыт, фукъарелернинъ джаныны агъыртмай. Оларгъа эйиликтен башкъа ич бир шей япмай. Иште, бунынъ ичюн, олар Алимни севе ве онынъ адыны намландыралар! Амма бу — копек. Оны атмакъ керек, къартым, чюнки о къутургъан!..

Сонъ, кене айдуткъа чевириле де, шойле дей:

— Эй, достум, биз Къырымда эки Алим олдыкъ, шимди бизни халкъ яхшы таныл оламаз. Шай олгъан ерде, бир де биримизде бир нишан олмакъ керек, — деп, аман къамасыны чыкъарып, къартнынъ козю огюнде, онынъ ёлуны баскъан хырсызнынъ къулагъыны кесип алгъан.

— Сен къулакъсыз Алим ол, мен де къулакълы Алим олайым! Бу вакъыт, халкъ да бизлерни, башкъа-башкъа Алимлер олгъанымызны анълар, — деген. Бу ерде, Алим бир даа къарткъа:

— Къартым, Алим мына менмен! О, хырсыз эрифнинъ бирисидир, — деп шу ерде къойнундан юз кумюш даа чыкъарып къарткъа берген. Къарт бу параларны да алып, къувана-къувана коюне къайткъан экен.

(Къарасувбазар районы, Копюрли койде яшагъан Джамай къарттан 1939 сенеси язылып алынгъан)

АЛИМНИНЪ ЭЗИЕТЛЕНМЕСИ

Алим, Джелял мырза Кипчакскийнинъ япкъан хиянетлигинен тутулгъан. О, озюнинъ Тёбен кой якъынларындаки къошунда Алимнинъ хаста яткъаныны эртеден анълап, полициягъа бильдирген. Полиция кяясы, бу хаберни алгъаны киби, озюнен берабер элли-алтмыш аскер алып, къошуны чевре-четтен сардыргъан. Алим бу вакъыт юкълай экен. Оны юкъу арасында апансыздан туткъан, эллерини, аякъларыны багълагъан ве арабагъа къойып Къарасувгъа кетиргенлер.

— Алим тутулды! — деген хабер, йылдырым чабиклигинен орталыкъкъа джайрагъан. Бу хаберни, Акъмесджит полициясы — Таврида губернаторына, Таврида губернаторы да, аман падишагъа етиштирген.

Падиша хаберни алгъаны киби, Алимни беш юз солдат арасындан кечирип, аркъасына учь бинъ чубукъ урулмасыны, эмир эткен.

Падишанынъ эмири, тез бир вакъыт ичинде, Къырымгъа еткен. Бу эмирни ерине кетирмек ичюн приказлар асылгъан. Алимни урмакъ ичюн, сагълам фышкъын чубукълары кетирилип азырлангъан.

Алимнинъ бойле бир агъыр вазиетке къалгъаныны анълагъан шу этрафнынъ койлери, онъа уруладжакъ бинъ чубукъны сатып алгъан ве башындаки къалпагъыны учь кере толдурып, селяметлик ёл парасы бергенлер.

Алимни чубукънен ураджакъта, устюндеки урбаларыны чыкъартып, бир талекенинъ устюне юзюкъоюн яткъызгъанлар. Онынъ эллерини ве аякъларыны яхшы этип бугъавлагъан сонъ, беш юз аскерни эки якълап тизген ве оларнынъ эллерине бирер чубукъ, туттургъанлар, Талекени, бу аскерлернинъ арасындан кечиргенде, аскер башлары оларнынъ артларында турыш, аскерлерге:

— Къуветли урунъыз! — деп, эмир эте экенлер.

Алимни урмакъ истемеген аскерлернинъ озюни, аскер башлары тобулгъы къамчыларнен ура экенлер.

Джеза пек агъыр экен. Алим, башта урулгъан чубукъларнынъ аджысына даянамагъанындан, аркъасына чубукъ урулгъан сайын, чапалана, ынъырана экен. Лякин, онынъ душмангъа нисбетен, кескин ачув бийлеген козьлеринде, бир тамчы яш биле корюнмеген.

Алимнинъ аркъасына урулгъан эр бир чубукънынъ астындан фышкъырып чыкъкъан къара къан, талекеден ерге чыбыргъан. Ахыр сонъу, Алимнинъ башындан эси кетип, байылып къалгъан. Бунъа бакъмадан, оны эп ургъанлар. Уруладжакъ чубукъларнынъ эписи урулып биткен сонъ, оны хастахането алып, аркъасынынъ къаныны джувгъанлар.

Алим хастаханеде учь ай яткъан. Хасталыкътан тургъаны киби оны махсус яптырылгъан, демир къафеске къапап, янына дёрт аскер къойгъанлар да, оны сюргюн эткенлер.

Алимни алып кеткенлернинъ огюне, ёлда ногъайлар чыкъалар. Аскерлерни ольдюргенлер, къафесни парлап, Алимни къуртаргъанлар. Арабагъа екильген огюзлерни исе, сойып ашагъанлар.

Бундан сонъ, Алим ногъайлыкъта къачакълыкъ этип, яшамагъа башлагъан. Мында, Алим айван яткъан магъазларда, тобан тюбюнде

гизленип джурьген. Алим бир даа, Къырымгъа къайтып кельген, амма артыкъ Къырымда яшамакъ мумкюн олмайджагъыны анълагъанындан, аркъадашларынынъ ярдымынен Тюркиеге къачкъан.

(Акъмесджит районы, Битакъ коюнде яшагъан Фатиме къартийден 1938 сенеси язылып алынды)

КЪАРАКЪУЛАКЪ

Къаракъулакъ деген адам, Къарасувбазарда тайфалар маалесинде яшай экен. Бу адам, Алимнен пек дост олгъан. Алим Къарасувбазар орталарында булунгъан вакъытларда, шеэрге де сыкъ-сыкъ тюше ве Къаракъулакънынъ эвинде геджелей экен. Бу адам, озю тайфалардан олып, пек яман мазаллы, сагълам, мераметли бир адам экен. Къаракъулакъ Алимге эльчилик эте, онъа чешит тюрлю янъы хаберлер бильдире экен.

Алим Къарасувбазаргъа тюшкен сайын, бир къач фукъареге ярдым эте ве Мемиш агъанынъ къапысыны пыштавнен атып, дельме-тешик этип къайта тургъан экен.

— Эй... эй...й... къардашым, биз не билемиз? Биз даа, Алимнинъ помещиклерге къылынувынынъ, фукъарелерге япкъан ярарлыкъларынынъ бинъде бирини бильмеймиз. Алим, къыркъ керван сакъчысыны тиз чёктюрген Алимдир, о! О, Алим демектен Алим олгъан. Эгер, о вакъыт Алимде 40—50 адам олгъайды, олар чокътан, помещиклерни денъизге богъар эдилер. О бир озю де, зенгинлернинъ, помещиклернинъ акъларындан кельген. Эгер, Кефеден чыкъкъан бизиргянлар, Алимнинъ Къарасувбазар, Эски Къырым дагълары бойлары джургенини эшитселер, артларына айланып къайта экенлер. Алимнинъ адыны эшиткенде, агъаларнынъ этлери-тенълери титрей экен.

Алим фукъарелерни пек аджый экен. Бир кере, геджeнинъ бир маалинде, о, Борулча беттен келип, Къарасувбазарда тайфалар яшагъан мааленинъ янындан кечип кете яткъанда, шеэрнинъ энъ кенарында олгъан яш бала сеслерини эшиткен. Гедженинъ бир вакъытында олгъан бу зий-чувнынъ себебини анъламакъ макъсадынен, Алим шу эвнинъ пенджереси тюбюне барып, бираз вакъыт динълеп тургъан. Эвдеки балаларнынъ аш истеп, агълагъанларыны анълагъан.

Бу гедже, тышта, къаранлыкъ, ай ёкъ, кок юзюнде къара булутлар долана экенлер. Эгер, бойле бир гедже де, пенджеренъни келип къакъсалар, инсангъа не къадар титис келе тургъан! Алим бунынъ фаркъына баргъандыр. Лякин, ичериде ачлыкътан инълеген балалар, Алимге пенджерени къакъмагъа меджбур эткенлер. О пенджерени тысырдатып, явашттан:

— Эмдже, ач къапынъны, мен алла мусафиримен, санъа айтаджакъ сёзюм бар, — дегенде, ичириден:

— Ким о, санъа не керек? — деген, абдыравукъ сес эшитильген. Эвнинъ ичини сюкюнет къаплагъан. Атта, отьмек истеп, агълашкъан балачыкълар биле агълавларыны токътаткъанлар. Арасы бир къач дакъкъалар кечкен сонъ, тайфа явашттан пысырдап:

— Ачайыкъмы? — деген.

Алим къапынынъ ачылмасыны баягъы беклеген сонъ бир даа:

— Эмдже ач, ач! Менден чекинме, мен Алиммен, санъа айтаджакъ шейим бар, — деген. Алимнинъ адыны эшиткен тайфа, аман къапыны ачкъан да:

— Хош кельдинъ, Алим агъа, буюр, буюр! — деген.

— Сав олунъыз, ичериге кирип отурмайджакъман, сиз чыкъынъыз азбаргъа, — деген. Бу тайфа азбаргъа чыкъкъаны киби Алим онъа:

— Мына эмдже, ал мынавы параларны да шимди догъру фурунджыгъа барып, ондан отьмек алып кель ве шу сабийлеринъни тойдур! Айды тез ол! Мен сен кельгендже бу ерде беклермен, — деген.

— Алла разы олсун, Алим агъа, лякин шимди фурунгъа бармам.Еписи бир, о фурунджы яткъан еринден турып, манъа отьмек бермез, мени къувып къайтарыр. О хиянетке акъшам чокъ ялвардым, борджгъа бир фунтчыкъ отьмек бермеди. Шимди барсам, сопалап къувалар.

— Айды-айды, бар кет, тез ол! О сени къуваламаз!

Тайфа шу ерден, догъру фурунджынынъ эвине догъру джурюш эткен. Арасы чокъ кечмеден, къаранлыкъ ичинде бир къаралты пейда олгъан. Алим къаршына кельген бу къаралтынынъ, ким олгъаныны бирден таныл оламагъанындан, эвнинъ талдасына чекильген, лякин отьмек алмагъа кеткен тайфанынъ бош къайткъаныны корьгени киби, талдадан чыкъып:

— Къана, не ичюн бош къайтасынъ? — деп сорагъан.

— Алим агъа, фурунджы къувды, кет пезевенк, шимди геджелейин

отьмек олмаз! Инсангъа аман-аралыкъ бермейсинъиз! Дюньядан джоюлып битмединъиз, хынзырлар! — деп сёгди,— дегенде, Алим:

— Айды ойле олса, тюш пешиме, берабер барайыкъ, — деген.

Алим тайфанынъ огюнде дев киби адымлай, тайфа исе, онынъ артындан джотакълай экен. Фурунджынынъ эви янына баргъанлар, амма бу ерде бир городовой пейда олгъаныны корьгенлер. Алим ондан асла да чекинмей. Оля, о арслан!... Арслан къоркъармы? Онъа сенинъ городовойынъ не оладжакъ?! Белинде къамасы, къылычы, элинде экишер-экишер пыштавы ве аркъасында буркъасыны япынгъан, козюнъ эйилик корьсин!

О апансыздан городовойнынъ устюне атылгъан:

— Сесинъ чыкъмасын, атарман! Эгер джанынъдан безген олсанъ, къычыр! Алиммен! Къана, смирна! Мукъайт ол, къыбырдама, къыбырдадынъ — ерге серермен! Меним мында бир дакъкъалыкъ ишим бар, шимди къайтаджакъман! — деген.

Городовой буз-бузлагъан. О, ерге мыхлангъан къазыкъ киби къатып, чырайы ап-акъ кесильген. Алим шу ерден догъру фурунджынынъ къапысына барып, къапыны къакъмагъа башлагъан. Ичериден фурунджы ачувлы-ачувлы:

— Ким о? — деп багъыргъан.

— Меним, мен!

— Санъа бу вакъытта не керек?

— Сесимден танымайсынъмы ёкъса, мен Алиммен! Тез ач къапынъны, ёкъса парлап кирермен, ишинъ яман олур, бейим! — деген.

Фурунджы не япсын, ачкъан. Алимге хош кельди айткъан ве тёрге кечмесини риджа эткенде, Алим:

— Ёкъ, бейим, тёрге башкъа сефер кельгенде кечермен! Сен шимди джевап бер! Сен бу факъырнынъ балаларынынъ ач экенлерини биле турып, не ичюн онъа къыйынасынъ? Не ичюн сен онъа отьмек бермединъ? Арам! Неге хынзырланасынъ? Бар бир чувал ал да кель, тез ол! Ичине отьмек толдур. Шимди оны сёгип къайтаргъанынъ ичюн, меним козюм огюнде онъа 100 кумюш береджексинъ! Къана чыкъар!

Алимнинъ эмирлерини алгъан фурунджы, маймун киби чевириле ве эр эмирини шу дакъкъасы ерине кетире. Фурунджы параларны сайып берген сонъ, Алим:

— Шимдилик савлыкънен къалып тур! Мен санъа мусафирликке

даа да келе билирмен, мукъайт ол! Эгер бу къарткъа яман сёз айтсанъ, башсыз къаладжагъынъны биль! — деп, къапыдан чыкъкъан. Алим сокъакъта, онынъ чыкъмасыны, беклеп тургъан городовойнынъ янына баргъан да:

— Сен меним дегенимни туткъанынъ ичюн, мен сени азат этемен. Бу гедже корьген шейинъни кимсеге айтма! Айды, тез ол джоюл, къоркъакъ тавшан! —деген.

Алим шу ерден тайфанынъ эви алдына келип, атына минген де, догъру Къаракъулакънынъ эвине баргъан. Бу сефер Алимге Къаракъулакъ, о вакъытлары Къарасувбазарда яшагъан Зумбиловнынъ «Мен Алимни корьсем, бакъып турмам, атарман!» дегенини айткъан. Алим бираз кулюмсиреп:

— Зарар ёкъ, невбет онъа да келир. Энди саба якъын олса керек, мен бир чырым алайым. Танъда мени уянтырсынъ, — деп эр заман озюнинъ ята тургъан одасына кирген. Къаракъулакъ да яткъан.

Танъда Къаракъулакъ оны уянткъаны киби, Алим пенджереге бакъаракъ:

· — Бираз чокъча юкълагъаным амма, зарары ёкъ. Мен кене ишиме вакътында башлар ве етиштире билирим, — деген.

Алим еринден турып кийингенге къадар, Къаракъулакънынъ къадыны энди онъа къара къаве пиширип азырлагъан. О къавесини ичип тышкъа чыкъкъанда, Къаракъулакъ Алимнинъ Тозла-Тору атыны эгерлей экен.

Даа саба ачылмай, лякин кунъдогъушны эр заман Тозла-Торунынъ сыртындан сейир эте экен. Асыл, узакътан къызарып аткъан танъ, онынъ гонълюне буюк бир тесир эте экен. Алим бу ерден Тозла-Торунынъ сыртына минип, Къаракъулакъкъа:

— Айды сагълыкънен къал, къардаш, корь, танъ къызарып башлады! Манъа иш башында булунмакъ керек. Мен Зумбиловгъа кетемен. Бакъайым, мени насыл атар экен. Саба эшитирсинъ! — деп бир даа кулюмсиреген.

Арасы чокъ кечмеден, Алим Зумбиловнынъ Бульбуль багъчасынынъ ичине кирген. Андан эки къалын чатал алып, янъы къурумагъа башлагъан пиченлерни бурып-бурып, чаталгъа къаршы багълагъан да озюне мердивен тарзында бир шей ясагъан. Алим энди Зумбиловнынъ яшагъан сарайына барып, озю ясагъан мердивенни диваргъа къаршы таягъан ве яваш-яваш мердивенден юкъары тырмашып пенджереге

чыкъкъан. О пенджереден, Зумбиловнынъ сабалыкъ къара къаве ичип тургъаныны корьген ве аман пенджеренинъ джамларына бир тепме ургъан. Ургъан амма, Зумбилов элиндеки къаве фильджаныын тюшип кеткенини дуймай къалгъан. О артына айланып, не олгъаныны къарайджакъ вакъытта, тёпесинде тургъан дагъ къарталы — Алимни корьген.

Алим:

— Селям, Зумбилов бейим, сабалар хайыр! Меним сенинънен корюшмеге пек авеслигим къозып, кельдим. Къана, сен мени атаджакъ экенсинъ, айды ат! Мына, мен Алиммен!..

— Ёкъ, ёкъ, хайыр, мен шай демедим, Алим агъа!..

— Ойле олса, чыкъар мени атаджакъ пыштавынъны!

— Мына ал... ал!

— Демек, толдурып азырладынъ, яхшы!.. Айды тез ол, алланъа дуа эт, санъа джеэннемден бир ер азырласын! — деп, пыштавнынъ тапанджасыны ачкъан. Зумбилов ялварып, Алимнинъ аягъына йыкъылгъан.

— Тез тур, арам оледжек! Чыкъар зенгинликлеринъни! Манъа мында кельгеним ичюн, шимди юз алтын сай, чокъ беклемеге вакътым ёкъ! Айды, тез ол! — деген.

Алим Зумбиловдан истеген шейлерини алгъан сонъ, бир даа Къаракъулакънынъ эвине къайтып кельген. Оларны Къаракъулакъкъа берип, Къарасувда яшагъан тайфаларнынъ энъ фукъарелерине дагъытылмасыны эмир эткен.

(Къарасувбазарлы, Шамаев Меджит аркъадаштан 1939 сенеси язылып алынды)

МУНДЕРИДЖЕ

ЭФСАНЕЛЕР

ЛЯТИФЕЛЕР

Насреддин оджа акъкъында

Ахмет ахай акъкъында

БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЫНДАН НУМЮНЕЛЕР

ЧЫНЪ ВЕ МАНЕЛЕР

АЛИМ АКЪКЪЫНДА РИВАЕТЛЕР

Літературно-художнє видання

Кримськотатарська усна народна творчість
Хрестоматія

2-е видання, виправлене

Укладач **Бекіров Джафер**

Директор *І.Б. Чегертма*
Редактор *Г.М. Дудакова*
Тех. редактор *М.Дж. Курбідинова*
Худ. редактор *З.Ш. Акімова*
Коректор *Е.А. Ібрагімова*
Оператор *Ф.Р. Майлиєва*

Підписано до друку 09.06.2008 р. Формат 60х84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура "ScoolBook". Умовн. друк. арк. 15,34. Обл.-вид. арк. 8,5. Об'єм 16,5 друк. арк. Тираж 600 прим. Зам. № 230.

КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав»
95000, м. Сімферополь, вул. Горького, 5.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи ДК №508 від 26.06.2001 р.

Діапозитивна плівка виведена з оригінал-макета, представленного ТОВ «Нікатайм».
Надруковано у ТОВ «Видавництво «Вперед».
95006, м. Сімферополь, вул. К. Маркса, 60.

КЪЫРЫМТАТАР
ХАЛКЪ АГЪЫЗ
ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫ

ХРЕСТОМАТИЯ